

TREBALL DE RECERCA
Programa de doctorat d'Història Medieval, Moderna i Contemporània

EVOLUCIÓ I ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT :
EL CAS DEL QUART D'ESCALDES (1850-1914).

Presentat per **Sebastià VILLALÓN**

Dirigit pel Dr. **Olivier CODINA**

Centre de Recerca d'Història Rural
(ILCC-Jaume Vicens Vives)
UNIVERSITAT DE GIRONA

Ministeri de Turisme i Cultura
GOVERN D'ANDORRA

Girona, Setembre del 2004

A l'Eudald Guitart, pastor de Castellar de N'Hug.

Aquest treball s'ha beneficiat d'un ajut econòmic, a finals del 2001 i per dos anys, del Ministeri de Turisme i Cultura d'Andorra destinat a incentivar i fomentar la investigació històrica.

Nota d'agraïments

En primer lloc, vull donar el meu sincer agraïment a tot el personal del Patrimoni Cultural i l'Arxiu Històric Nacional d'Andorra i, particularment, a la Susanna Vela i en Domènec Bascompte, per haver confiat en mi des del primer moment i proporcionar-me tota mena de facilitats per dur a terme aquesta recerca. Una especial menció mereix el meu director de tesina, en Olivier Codina. La seva inestimable ajuda i guiatge durant la meva recerca, sens dubte, ha enriquit aquest treball i ha suposat per mi tota una lliçó sobre l'ofici d'historiador.

El meu reconeixement al SIGTE de la Universitat de Girona i al Centre de Recerca d'Història Rural i, particularment, a la Rosa Congost i l'Enric Sagner, pel suport acadèmic que en tot moment m'han prestat. Tanmateix, aquest treball no hauria estat possible sense el recolzament de tots els meus companys i amics de carrera i, especialment, d'en Josep Colls i en Marc Auladell; sense els meus amics Josep Serra, Anna Teixidor, Marta Blasi, Teudis Plaza, Xavier Serrano, Toni Guitart, Mercè Homs, Sònia Masmartí, Jordi Planellas, Bassi Moncayo, Núria Betllem i Mireia Guerrero; sense el suport logístic d'en *Fafà*; sense els membres de les famílies Guitart i Rigall i, especialment, d'en Toni i la Montse; sense els meus cosins, tiets i yayes; sense els meus pares, la Rafi i en Sebastià; i sobretot sense l'ajuda tècnica, el coratge i paciència de la meva estimada Sílvia. A tots ells la meva sincera gratitud.

ABREVIATURES

AHN	Arxiu Històric Nacional
ASCV	Arxiu de la Secretaria del Consell de la Vall
ACA	Arxiu Comunal d'Andorra
ACE-E	Arxiu Comunal d'Escaldes-Engordany
ACS	Arxiu Comunal de Sant Julià
ACM	Arxiu Comunal de la Massana
ACO	Arxiu Comunal d'Ordino
ACC	Arxiu Comunal de Canillo
NMV	Notaria Marc Vila

P	Prat
S	Sembradura
G	Garriga

INDEX

1	INTRODUCCIÓ	1
2	FONTS, MÈTODE I TÈCNIQUES	8
2.1	SISTEMES D'INFORMACIÓ GEOGRÀFICA I BASE DE DADES	19
2.1.1	QUÈ ÉS UN SIG?	19
2.1.2	DISSENY I IMPLEMENTACIÓ D'UN SIG A TRAVÉS D'UN EXEMPLE: EL CADASTRE ANDORRÀ.	21
3	L'ENTORN NATURAL	28
3.1	SITUACIÓ GEOGRÀFICA	28
3.2	GEOLOGIA	29
3.3	HIDROGRAFIA	31
3.4	CLIMATOLOGIA	32
3.5	VEGETACIÓ	34
4	EL QUART: INSTITUCIÓ, POBLAMENT I TERRITORI	38
4.1	ORÍGENS I EVOLUCIÓ HISTÒRICA	38
4.2	ELS NUCLIS DE POBLACIÓ	41
4.3	LES VIES DE COMUNICACIÓ	43
4.4	TERRITORI I LÍMITS	46
5	ÚS I GESTIÓ DEL TERRITORI	51
5.1	ORDENAMENT I ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI	51
5.2	L'AGRICULTURA	54
5.2.1	FACTORS QUE INFLUEIXEN EN ELS USOS I LES QUALITATS DEL SÒL	55
5.2.2	CULTIUS AGRÍCOLES	60
5.3	LA RAMADERIA	64
5.3.1	TRANSHUMÀNCIA HORITZONTAL	64
5.3.1.1	Fires ramaderes	65
5.3.2	TRANSHUMÀNCIA VERTICAL	66
6	UNA COMUNITAT IGUALITÀRIA? LA CASA ANDORRANA	73
6.1	ELS INVENTARIS PATRIMONIALS: UNA VISIÓ ANTIPAIRAL	74
6.2	EL CADASTRE: LA REPARTICIÓ DEL TERRITORI ENTRE LES CASES	81
6.2.1	ALGUNS EXEMPLES	88
7	BOÏGUES I JUDICACIONS: DUES MANERES D'AFRONTAR LA CRISI	95
7.1	LES BOÏGUES. UNA TAULA DE SALVACIÓ?	95
7.2	JUDICACIONS I DEFENS. UNA SORTIDA A LLARG TERMINI?	104
7.2.1	EL DEFENS I LA NOVA ORIENTACIÓ AGRÍCOLA I RAMADERA D'ANDORRA	117
7.2.2	UNA VIA DE FINANÇAMENT?	134
8	CONCLUSIONS	139
9	BIBLIOGRAFIA	143

1 Introducció

L'interès pel possible avenç i consolidació de l'individualisme agrari a Andorra me'l va suscitar la lectura de l'obra coral *L'Andorra del segle XIX*.¹ Precisament la intenció dels autors d'aquest llibre era oferir un ampli ventall de problemàtiques que servissin de punt de partida per a futurs estudis sobre el Principat. La manca d'una vertadera quantificació de les vendes o cessions de terres comunals i tancaments de terres a la quals feien referència els seus autors, així com dels seus efectes sobre les estructures socials i econòmiques preexistents, era tot un estímul per començar a treballar sobre aquest tema en aquestes valls pirinenques.

Cal dir abans, que l'interès per la història agrària i en concret sobre aquesta problemàtica procedia de la meua etapa d'estudiant a la Universitat de Girona. Primer, al llarg de les assignatures que vaig cursar amb la professora Rosa Congost durant la carrera i, més tard, en el marc dels cursos de doctorat del 2000-2001, vaig tractar des d'òptiques diferents la importància que havia revestit aquest procés a Europa, per tal com havia afectat un sistema d'organització tradicional pagès, orientat a satisfer les necessitats col·lectives, que tenia com a pal de paller els aprofitaments comunals sobre els recursos. Un tipus d'organització agrària que segons W. Rösener es va forjar a l'alta edat mitjana i es consolidà al llarg dels segles XIV i XV per tota l'Europa central i occidental, fins que finalment es va dissoldre entre els segles XIX i XX, paral·lelament als processos d'industrialització.²

March Bloch va ser un dels pioners a estudiar aquest procés de dissolució. Una de les idees claus que aportà aquest autor sobre que el que ell anomenaria "l'assalt als comunals" va ser que aquest procés podia adoptar cronologies i protagonistes diferents en funció de l'estructura agrària de cada regió i dels

¹ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra del segle XIX*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 1988.

² RÖSENER, W., *Los campesinos en la historia europea*, Crítica, Barcelona, 1995; Ídem, *Los campesinos en la Edad Media*, Crítica, Barcelona, 1990.

interessos econòmics en joc.³ Bloch situava els orígens d'aquest fenomen en el segle XVII, però també remarcava que aquest fenomen va ser més vigorós en la segona meitat del XVIII i, sobretot, després de la Revolució Francesa, de la mà dels tancaments de terra i d'una nova concepció de la propietat com a "perfecta". A Catalunya, per exemple, aquest avenç de l'individualisme agrari, tal com han apuntat diferents membres del Centre de Recerca d'Història Rural de la UdG, va tenir com a protagonista el ban i cobrà una significació especial abans de la Revolució Liberal espanyola, concretament en la segona meitat del segle XVIII, posant de manifest que l'afermament de la propietat plena i la denegació dels drets i béns col·lectius va ser anterior a la promulgació de les lleis liberals.⁴

Al Principat, per tant, calia en primer lloc, a banda de sospesar la importància del procés en si, acotar-lo cronològicament i discernir quins diferents objectius, com apuntava ja a la seva obra P. Vilar, perseguïen els partidaris de la propietat privada⁵. Per altra banda, malgrat que no era la meua finalitat primordial, tampoc no volia oblidar la probable oposició que generà en la comunitat andorrana la venda de comunals i el tancament de terres. M. Bloch, per al cas francès, i E. P. Thompson⁶ i J. Neeson,⁷ per al cas anglès, van mostrar com en el segle XVIII les societats rurals encara estaven prou cohesionades com per resistir —a vegades de forma poc visible per als historiadors— les escomeses que des de l'esfera pública i privada es feien

³ BLOCH, M., *La Historia Rural Francesa*, Crítica, Barcelona, 1978. També aquest autor exposa aquestes idees a "La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIII siècle", *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, Annales d'Histoire Économique et Sociale, Paris, 1930.

⁴ BOSCH, M., CONGOST, R., GIFRE, P., "Els bans. La lluita per l'individualisme agrari a Catalunya. Primeres hipòtesis (segles XVII-XVIII)", dins CONGOST, R.M TO, LL. (ed. a cura de), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Girona, p. 299-328. Darrerament la línia d'investigació plantejada per aquests autors ha estat seguida per PELLICER, M., *Els tancaments de terres a Catalunya: fonts per a l'estudi d'una revolució silenciosa: 1714-1783*, Treball de recerca de doctorat, UdG, 2003. R. CONGOST ha tractat aquest tema en diferents obres, per exemple, en *Els darrers senyors de Cervià de Ter. Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVII-XX)*, CCG Edicions, Girona, 2000.

⁵ VILAR, P., "Pastura i closa", dins *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. III, Edicions 62, Barcelona, 1975, p. 245-253.

⁶ THOMPSON, E. P., *Costumbres en común*, Crítica, Barcelona, 1995.

⁷ NEESON, J., *Commoners: Common Right, Enclosure and social change in England, 1700-1820*, ed. Past and Present publications, Cambridge, 1993.

contra els drets que aquestes col·lectivitats havien adquirit secularment gràcies al costum sobre les terres comunals i particulars. En aquest sentit, a Andorra les reiterades denúncies del baix poble, que tenen el seu punt àlgid i més explícit a la Nova Reforma de 1866, sobre els abusos que la classe dirigent realitzava dels béns públics, no era un reflex d'un procés generalitzat arreu d'Europa? Per últim, també volia tenir present la revisió que R. C. Allen recentment ha realitzat sobre l'associació que la historiografia tradicional havia fet entre *enclosures* i revolució agrícola.⁸ Segons aquest autor, el tancament de terres de la segona meitat del segle XVIII, protagonitzat pels *landlords*, no augmentà la productivitat agrària per unitat de superfície respecte a la dels *openfields*, sinó que l'augment procedí i es cercà per unitat de treball, doncs les grans explotacions agràries resultants d'aquest procés es basaven en la seva major part en mà d'obra assalariada. Allen sosté que la vertadera revolució agrícola —la de caràcter intensiu— es va donar molt abans, en la segona meitat del segle XVII, i en petites explotacions gestionades pels *yeomen*, sota un règim de camps oberts.

L'avenç de l'individualisme agrari ha generat una extensa bibliografia a Catalunya i a Espanya.⁹ Una de les obres més suggerents per al meu estudi, tant pel període que abraçava com pel procés que descrivia, va ser la de la doctora M. A. Sanllehy, centrada a la Vall d'Aran.¹⁰ A banda de ser una regió pirinenca com la que anava a estudiar, presentava un procés cap a la privatització de la terra comunal que em va semblar a primer cop d'ull que podia tenir molts punts en comú amb el meu. Aquest procés consistia en una primera fase fins a finals del segle XVIII de cessió de la terra comunal (*artigaus*) a canvi de ser treballada, substituïda per una segona de compravendes de terres comunals (*germs*), ocupacions il·legals i tancaments de terres. En aquesta evolució cap a un sistema que posava cada cop més èmfasi en la

⁸ ALLEN, R. C., *Enclosure and the yeomen*, ed. Clarendon Press, Oxford, 1992.

⁹ Una bona compilació de treballs de diferents autors i per a diferents èpoques i regions els podem trobar a BUSQUETA, J.; VICEDO, M., *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània: sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, ed. Institut d'Estudis Lleidatans, Lleida, 1996.

¹⁰ SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1996.

transacció econòmica, l'endeutament de la universitat i l'establiment de nous veïns hi havia jugat un paper cabdal. Al principat, semblava que hi podia haver passat el mateix, ja que segons els autors de *L'Andorra*, la boïga entrava en franca decadència durant la segona meitat del segle XIX davant l'impuls que el sistema de vendes per judicacions rebia a través de les instàncies públiques. A més, hi havia constància que des d'algun quart, com el de la Cortinada el 1871, s'havia institucionalitzat el procés de substitució de les boïgues per judicacions. Per tant, l'anàlisi que volia portar a terme requeria contemplar si hi havia hagut un canvi en el sistema d'accedir a la terra comunal durant el segle XIX, tal com havia passat a la Vall d'Aran. Tanmateix, malgrat que de moment no era un objectiu prioritari, no podia oblidar fins a quin punt els ingressos que podien generar les judicacions o el tancament de terres (*defens*) i l'endeutament del comú havien empès cap a un canvi de sistema. De moment, però, em conformaria amb una quantificació dels ingressos i, més tard, en una fase de treball ulterior, s'analitzaria la situació econòmica de les arque comunals.

Finalment, el 17 d'octubre del 2001 un jurat presidit pel professor J. Fontana va adjudicar al meu projecte un ajut econòmic per portar-lo a terme. Aquest fet va ser molt important perquè, a banda de possibilitar materialment la recerca, em va posar en contacte per primera vegada amb en O. Codina; les diferents converses que vaig tenir amb ell i, més tard, la lectura de la seva tesi doctoral *De fer et de laine. Economie et société des vallées andorranes de 1575 à 1875* a finals del 2003, van actualitzar allò que havia llegit sobre les judicacions i les boïgues a Andorra i replantejar el meu projecte inicial, al mateix temps que em feia prendre consciència que calia complementar la investigació amb altres fonts que em donessin una visió més general sobre la propietat particular a Andorra.¹¹ Per altra banda, a la conclusió de la seva obra aquest historiador exposava com la societat andorrana durant la segona meitat del segle XIX va cercar noves solucions a la crisi econòmica que patien les valls. Una d'aquestes vies per sortir del pou en el que estava immers el país passava pel conreu del tabac i la ramaderia bovina, i la hipòtesi que ell plantejava era que

¹¹ CODINA, O., *De fer et de laine. Economie et société des vallées andorranes de 1575 à 1875*, Tesi doctoral, Université de Perpignan, Perpinyà, 2003.

podia haver-se articulat en part gràcies a les judicacions i els defens, dues figures que precisament durant aquest període havien experimentat un augment considerable. Per tant, calia analitzar també en quin grau les judicacions i els defens podien ser dues sortides a la crisi econòmica de la segona meitat del segle XIX.

Malgrat tot, un estudi d'aquesta mena no hauria estat possible sense una visió general del usos del territori. L'obra de J. M. Bringué,¹² la de M. A. Sanllehy¹³ i la del mateix O. Codina¹⁴ em van donar la base teòrica necessària per entendre l'explotació que realitzava la casa i la comunitat en un medi de muntanya sobre les terres particulars i les terres comunals. En aquest sentit, l'aportació que L. Assier-Andrieu féu sobre la manera en com aquestes dues institucions, la casa i la comunitat, s'apropriaven del territori i utilitzaven els seus recursos també va ser cabdal per a la meua investigació.¹⁵ Tot i que no havia de caure en el parany de considerar les cases que formaven les comunitats com a iguals, tal com ho havien fet els historiadors afins a les idees pairalistes. Codina exposa a la seva obra com durant la segona meitat del segle XIX, d'una banda, hi havia a Andorra una oligarquia de cases, que s'havia enriquit gràcies al desenvolupament de l'activitat ramadera, la farga i la progressiva apropiació dels béns comunals i, de l'altra, una majoria de cases que estaven en una situació precària per la reducció del mercat salarial a causa de la crisi de la protoindústria i la fallida del "sistema assistencial" que els comuns havien proporcionat fins llavors. Un dels propòsits que em vaig plantejar, per tant, va ser observar de quina manera reaccionaven aquests grups socials davant aquesta conjuntura negativa a través dels sistemes d'accés a la propietat comunal i el tancament de terres.

¹² BRINGUÉ, J. M., *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà (segles XV-XVIII)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1995.

¹³ SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit.

¹⁴ CODINA, O., *De fer...*, op. cit.

¹⁵ ASSIER-ANDRIEU, L., *Coutume et rapports sociaux. Etude anthropologique des communautés paysannes en Capcir*, París, 1981.

Però prèviament era imprescindible realitzar una classificació d'aquestes cases. Aquestes dades, a l'igual que la dels usos del territori, me la va proporcionar l'estudi del cadastre de principis del segle XX; malgrat que la terra no era l'única font de riquesa a Andorra, ja que l'element pecuari també hi tenia un paper molt important en aquest sentit, podia ser un bon barem per a la diferenciació social. D'una banda, aquesta font em permetria portar a terme un estudi sobre l'estructura de la propietat que em digués, paral·lelament a l'anàlisi de certes fonts fiscals, qui era cadascú i quin tipus de patrimoni tenia; d'altra banda, la panoràmica que m'oferiria sobre els usos i qualitats del sòl de les terres de propietat particular també em podia ser de gran utilitat, en tant que em facilitava la interpretació de les dades recavades a través de les boïgues, judicacions i defens. Cal dir, d'altra banda, que el cadastre andorrà, a excepció d'O. Codina, no l'havia treballat ningú més a fons, i eren molt escassos els estudis d'aquesta índole i de la mateixa època en altres regions comparables. Una raó més, doncs, per realitzar un estudi en profunditat d'aquesta font. A mesura que avançava la investigació, però, l'estudi sobre la casa, des del punt de vista més material, va assolir prou cos com per convertir-se en un dels temes centrals del present treball, i vaig decidir arrodonir la recerca amb el buidatge dels inventaris patrimonials, que al seu torn em van possibilitar un estudi comparatiu de caràcter diacrònic sobre la distribució de la propietat.

El treball que teniu a les mans es divideix en 7 capítols. El tercer i quart capítol estan dedicats al medi natural i humà de la nostra zona d'estudi: el Quart d'Escaldes. Primerament, exposarem quins eren els factors del medi que més afectaven la vida dels homes que vivien en aquestes valls i, en segon lloc, definirem què és un quart, quina evolució ha experimentat concretament el d'Escaldes, quin territori integrava respecte el comú i quina població va arribar a tenir durant el segle XIX. Aquests capítols introductoris, per exemple, ens permetran interpretar millor els usos agrícoles i ramaders que reflecteixen les fonts cadastrals del segle XX i fer una primera aproximació del territori sobre el qual es basa l'estudi. En el cinquè capítol, aquestes qüestions són abordades juntament amb la gestió que la col·lectivitat exercia de totes i cadascuna de les

zones del quart i el comú. Així mateix, el cadastre i els inventaris patrimonials ens mostraran com aquest territori es repartia entre les cases andorranes i, especialment, les d'Escaldes (capítol 6). D'aquesta manera, obtindrem algunes de les claus sobre els usos que se'n fa de la propietat particular a principis del segle XX en el Quart. Finalment, el darrer capítol està dedicat a dos sistemes d'accés a la terra: les boïgues i les judicacions. En aquestes pàgines analitzarem quines són les semblances i diferències entre ambdós sistemes i com les cases del Quart utilitzen aquestes dues figures davant la crisi econòmica i les transformacions polítiques de la segona meitat del segle XIX. Tanmateix, intentarem discernir quins possibles lligams poden haver tingut amb l'augment del bestiar gros i la producció tabaquera esdevinguda durant aquest període, així com el paper que va adquirir el defens en tot aquest fenomen.

2 Fonts, mètode i tècniques

Les limitacions temporals a què estava sotmesa la nostra investigació ens obligava a acotar l'estudi a una zona concreta d'Andorra, ja que no hauria estat factible portar a terme els objectius que hem plantejat anteriorment per a la totalitat del Principat. Finalment, vam seleccionar el Quart d'Escaldes-Engordany per les característiques administratives i geogràfiques que posseïa aquest territori. Per un costat, el Quart d'Escaldes es caracteritzava per disposar d'unes prerrogatives i una autonomia que li conferien, entre altres coses, la capacitat de judicar terres i tancaments sobre el seu territori, un requisit, per altra banda, indispensable per a portar a terme la nostra recerca. La segona característica que posseïa el Quart d'Escaldes era una geografia força representativa dels diferents sectors geogràfics que podem trobar en aquestes valls. D'una banda, aquest territori posseeix un fons de vall, on conflueixen els rius valires, amb una de les planes al·luvials més grans d'Andorra i, per tant, amb un potencial agrícola important i, de l'altra, una mitjana muntanya variada, amb un petit altiplà, com el d'Engolasters, i una vall subsidiària de la principal, com la del Madriu, que completa un mosaic a escala reduïda del que és Andorra geogràficament parlant. També val a dir que el territori que ens interessava estudiar era el de la propietat particular, i que com veurem més endavant el Quart s'adaptava perfectament a aquest objectiu, però no volem oblidar que a sobre hi existia un marc comunal que, malgrat no era l'objecte del nostre estudi, tenia una importància cabdal en el territori que anàvem a estudiar. Per tant, l'anàlisi microhistòrica centrada en un territori tan poc extens com podia ser el del Quart d'Escaldes ens podia proporcionar certes tendències representatives d'estructures o processos més generals.

Una vegada seleccionat el nostre "laboratori" territorial, calia limitar la recerca cronològicament. D'una banda, sabíem que les judicacions i els defens es mostraven força actius a partir dels anys 60 del segle XIX, paral·lelament a la crisi econòmica del Principat. Però, de l'altra, el nombre de boïgues durant aquest període, segons els autors de *L'Andorra*, havia reulat força. De fet, això semblava força lògic segons la tesi exposada per O. Codina i altres autors, ja

que aquest tipus de cessió de terra tenia un caràcter marcadament conjuntural i probablement la seva evolució aniria en relació, d'una banda, amb el creixement de la població, que als anys 60 del segle XIX assoleix un sostre demogràfic fins llavors inèdit al Principat i, de l'altra, amb la crisi econòmica que a partir d'aquesta data es torna més aguda i donarà peu, més tard, a l'emigració dels habitants d'aquestes valls. Per tant, calia observar quines eren les dinàmiques de les boïgues, judicacions i els defens abans i després del sostre demogràfic i la crisi econòmica dels anys 60. Per això, vam situar l'inici del buidatge documental d'aquestes tres figures a l'any 1850. Una vegada en contacte amb la documentació, però, vam veure que aquest límit cronològic inferior, pel cas de les judicacions, no suposaria un gran esforç rebaixar-lo fins a principis del segle XIX, per l'escassa documentació que s'havia trobat, situant-lo finalment al 1820. Arribats a aquest punt, només calia posar un límit cronològic superior. D'una banda, teníem els cadastres, que dataven de 1910 i 1919; aquesta ja era una raó de pes per a finalitzar el buidatge exhaustiu de les altres tres fonts fins a aquestes dates, ja que en definitiva la imatge del cadastre podia reflectir els processos seguits per les altres. A més, segons els autors que havien estudiat el segle XX a Andorra, la fi de la Primera Guerra Mundial obria un període històric marcat per l'aparició de nous motors econòmics que, com diu J. Vilà-Valentí, donaven pas a un *període tradicional transformat*.¹⁶ Doncs, finalment, van situar el límit cronològic superior abans d'aquest període, a l'any 1914.

Una vegada establerta la cronologia del nostre estudi, calia tenir present que durant aquests anys hi havia unes causes immediates i unes causes profundes que podien influir d'alguna manera en el ritme i volum de les boïgues, les judicacions i els defens o bé en l'estructura de la propietat que ens podia presentar el cadastre. Per una banda, hi havia uns factors conjunturals com l'augment del preu del blat, el tancament de les fargues o el de les fronteres, que podien disparar d'alguna manera la demanda d'aquestes figures en certs moments puntuals. Però, per altra banda, hi havia uns factors estructurals

¹⁶ VILÀ-VALENTÍ, J., "Andorra, ara fa cinquanta anys", dins *Andorra. Anuari socioeconòmic*, ed. Banca Privada d'Andorra, Andorra, 1996. p. 86-106.

l·ligats a la crisi econòmica estesa en tots els Pirineus, o bé la transformacions que estava experimentant la ramaderia a nivell internacional, que també podien arribar a tenir la seva influència i que seguien unes pautes diferents. Discernir a què respon una demanda o una estructura determinada, si a una causa més immediata o a una causa més soterrada i de llarga durada, és una feina difícil però necessària de fer si es vol portar a terme una bona anàlisi històrica.

El nostre estudi se centra principalment en quatre fonts: el cadastre, les boïgues, les judicacions i els defens. El buidatge documental, però, el vam iniciar per la font més recent, el cadastre, per tal com ens podia ajudar a interpretar moltes dades que obtindríem en la segona fase de treball a partir de les judicacions, defens i boïgues, que al seu torn ens donarien la clau de en quin grau aquestes havien col·laborat a afaïçonar les estructures aparegudes en el cadastre.¹⁷ De fet, com deia el professor M. Bloch a la *Apologia de la historia* quan parlava de la relació entre passat i present *el camino de toda investigación es ir de lo mejor conocido* —o en el nostre cas del més fàcil de conèixer— *a lo más oscuro*, i això és el que anàvem a fer aplicant aquest mètode regressiu a la nostra recerca.¹⁸

La creació del cadastre a Andorra és molt tardana en comparació amb la dels seus homòlegs europeus.¹⁹ Sembla ser que la nova contribució territorial vindria a substituir el delme, abolit definitivament a Andorra el 1903.²⁰ La vida del cadastre va ser força curta, perquè comença a elaborar-se a principis del segle XX i, segons R. Ganyet, la seva actualització en alguns casos s'allarga fins 1922 i, tan sols en el cas de la parròquia d'Andorra, fins 1947.²¹ El cadastre de 1910 està disponible per a totes les parròquies, a excepció de la d'Encamp,

¹⁷ Hem de tenir en compte que una estructura, com és la de la propietat, no és un concepte estàtic, sinó que està en continu moviment a causa, tal com explica Vilar, de les tensions i contradiccions que hi ha en el seu mode de producció. VILAR, P., *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Crítica, Barcelona, 1982, p. 49-81.

¹⁸ BLOCH, M., *Apología de la historia o el oficio de historiador*, coed. Instituto Nacional de Antropología e Historia i Fondo de Cultura Económica, México, 1996, p.66.

¹⁹ RIVERO, F., *El Catastro en España, Francia, Italia, Bélgica, Holanda i Suiza*, Ministerio de Hacienda, Madrid, 1957.

²⁰ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 181.

²¹ GANYET, R., "Cadastre i Registre de la Propietat", dins *Societat Andorrana de Ciències*, Andorra la Vella, núm. 2, 1985.

la qual va perdre aquesta documentació el 1937 a causa d'una riuada. A la parròquia d'Andorra, que és on se centra el nostre estudi, també existeix una versió ampliada posterior, que data de 1919.²²

No se sap gran cosa sobre el procés d'elaboració d'aquesta font. Les poques notícies que tenim al respecte fan referència a poca cosa més que als terminis que imposava el Consell General als diferents comuns per a presentar la contribució²³. Per tant, la manca d'informació sobre aspectes tan importants com la participació dels poders locals en l'elaboració, la manera en com van ser recollides les dades, com es distribuïa la contribució entre les parròquies o els mecanismes de control que disposava l'administració per evitar el frau, dificulten l'anàlisi sobre el seu grau de fiabilitat. Malgrat tot, la comparació del cadastre amb una sèrie d'inventaris patrimonials de finals del segle XIX, demostra que existia un cert grau d'ocultació en les extensions registrades, cosa que no ha de ser cap mena d'impediment per interpretar aquestes dades com a indicadors de tendències més generals. Respecte als usos del sòl que mostra el cadastre, al comparar-los amb els inventaris podem dir que coincideixen força.²⁴

El formulari del cadastre és exactament el mateix per a totes les parròquies: nom del contribuent, que tot sovint anava acompanyat del de la casa; nom de la finca i la partida on s'ubicava; el tipus i qualitat del cultiu que tenia; les seves confrontacions; la seva extensió; la contribució en pessetes i cèntims per finca amb una suma total per contribuent al final de cada casa; i un calaix de sastre anomenat *observacions*.²⁵ Tot i això, sembla com si cada parròquia l'omplís a la seva manera, especialment pel que fa al tipus de cultiu, ja que a la parròquia d'Ordino la classificació es fa en *horts*, *terres* i *prats*, a Andorra la Vella en *prat*, *sembradura* i *garriga*, i a Sant Julià, Canillo i Encamp aparentment no apareix

²² AHN/ACSJ, cadastre, 1910; AHN/ACA, cadastre, 1910 i 1919; AHN/ACM, cadastre, 1910; AHN/ACO, cadastre, 1910; AHN/ACC, cadastre, 1910.

²³ AHN/ASCV, Llibre d'Actes del M. I. Consell General (1864-1940), actes del 20/05/1912; 10/05/1913; 26/05/1914 i 02/06/1919.

²⁴ VILLALÓN, S., "Una font desconeguda: el Cadastre andorrà" (en premsa).

²⁵ En aquest apartat, per exemple, s'actualitzava els canvis de propietari que experimentaven les finques.

l'ús de la terra. Però si mirem detingudament la documentació, en aquestes darreres parròquies on no apareix el tipus de terra, a l'encapçalat del nom de la finca sempre es repeteixen les mateixes paraules: *terra, hort, hortal, camp, prat, boïga, erm, bosc...*, les quals fan referència a uns usos de la terra molt concrets. O. Codina divideix aquests usos en tres: agrícoles, als quals correspondrien les denominacions *sembradura, hort, hortal, o camp*; agropastorals, al qual respondria el mot *terra*; pastoral, al qual correspondria la paraula *prat*; i finalment erms, al qual correspondria la *garriga*, el *bosc*, la *roureda...*²⁶ Cal dir que aquesta última classificació no sempre l'hem d'associar a una terra improductiva, perquè probablement hi havia erms que podien ser explotats de maneres diferents.

Pel que fa a la parròquia d'Andorra, el cadastre de 1910 divideix els tipus de terra en tres: *sembradura, prat* i *garriga*, que al seu torn es divideixen en 5 categories diferents. A cada finca se li aplicava un gravamen en funció d'aquestes dues variables: així, per exemple, a les terres de prat de primera 170 ptes./jornal, a les de sembradura de primera 110 ptes./jornal i a les de garriga de primera 20 ptes./jornal. Els valors relatius d'aquests tipus i qualitats eren els següents: una sembradura costava el 64,7% d'un prat i una garriga l'11% d'un prat. Cal dir que el cadastre de 1919 d'Andorra amplia en algunes ocasions el nombre de finques que té cada casa i sobretot informa de les construccions rústiques i urbanes que posseeixen. Però, per altra banda, no classifica les terres per l'ús que se'n fa de la terra; tan sols diu la qualitat que té (és de primera, segona, tercera...). Això implica que quan vulguem analitzar els usos del sol del Quart haguem de recorre al primer i quan vulguem analitzar la superfície o les construccions rústiques o urbanes haguem d'utilitzar el segon. No obstant això, la diferència d'extensió del primer respecte el segon és tan sols d'un 6% de la superfície del cadastre de 1919.

L'objectiu que volíem assolir a través d'aquesta font era, en primer lloc, establir uns grups d'extensió (cf. *infra*) i observar quins tipus i quines qualitats de terra posseïen i en quines zones les ubicaven. En segon lloc, volíem analitzar quines

²⁶ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 54.

diferències de tipus i qualitat de terra diferenciaven cada sector geogràfic del Quart. Els resultats extrets d'aquesta anàlisi ja ens començarien a donar les primeres pautes per treballar amb la resta de fonts documentals. També val la pena dir que el buidatge del cadastre no s'ha limitat només a Escaldes-Engordany, doncs també hem volgut tenir en consideració les terres que els propietaris del Quart —indiferentment de la seva procedència— tenien a la resta de valls andorranes.

Les judicacions i els defens es troben de forma conjunta a la documentació del Quart d'Escaldes. Fins a 1840 aquests s'inscriuen en els llibres d'actes (AHEE / 711L1), i a partir d'aquesta data es fa en unes fitxes a part fins a 1880 (AHEE/731L). En aquesta darrera data es realitza una recopilació en un manual de totes les judicacions i defens anteriors, tant si s'han amortitzat com si encara ho estan per fer, i posteriors a 1880, amb l'objectiu d'exercir un major control sobre les rendes que obtenia el Quart sota aquest concepte (AHEE/719 L2). Aquest fet ens permetrà avaluar quina renda rebia el Quart per les judicacions i defens l'any 1880, ja que sabrem quines no estan amortitzades i, per tant, paguen una renda, i quines ho estan des de 1820, que és l'any que hem decidit començar a buidar exhaustivament aquesta font documental.

La informació que pot contenir aquests actes és la següent: data de l'acte; ubicació i partida on s'atorga; confrontacions; renda i valor de l'acte; persona a qui s'atorga; condicions a què està sotmès; finalitat amb què s'atorga; judicadors de l'acte; si està amortitzat o no; i si està traspassat a una tercera persona. Cal dir que no sempre apareixen tots aquests camps a la documentació. Altres vegades succeeix que la informació proporcionada per la documentació no és massa precisa, tal com passa habitualment amb la ubicació de la parcel·la, tot i que les confrontacions poden ajudar a situar la peça de terra en el mapa. Una menció a part mereix aquesta informació, doncs les confrontacions segueixen un sistema molt similar a les que trobem al cadastre, ja que a banda de coincidir amb el procés de delimitació de la finca seguint els punts cardinals, la nominació dels termes d'allò amb què afronta la finca (la *terra* de, un *prat* de, *comunal*, un *riu*, un *roc*, etc.) coincideixen força en ambdues documentacions, i s'assembla alhora als models estereotipats que es

fan servir al cadastre per a designar el tipus de cultiu. Per tant, les confrontacions a banda d'ajudar a especialitzar la finca, o sigui, a diferenciar-la de les altres, poden aportar certa informació sobre els usos agropastorals de les terres del voltant i, indirectament, sobre el de la pròpia judicació o defens. Això pot ajudar a suplir la manca d'informació que tot sovint tenien les judicacions i els defens sobre aquest aspecte.

Un fet habitual és trobar en aquests mateixos actes el nom de l'individu i el de la casa per separat. Quan això succeeix, aquest buit documental es pot esmenar amb un altre acte anterior o posterior o bé recorren a una documentació alternativa. Una de les que més hem fet servir són els registres baptismals de la parròquia d'Andorra.²⁷ Des de 1863 en aquesta font s'especifica el nom de la casa i el cap de la casa. Bàsicament era aquesta la informació que necessitaven per tal d'identificar correctament tots els individus del Quart d'Escaldes, tot i que també hauria estat interessant conèixer el seu ofici, però malauradament aquesta informació no apareixia a les partides baptismals d'aquesta època. En conseqüència, només vam buidar els camps *nom de casa* i *nom del cap de casa* per a 7 sondeigs diferents: 1863-1867, 1871-1875, 1879-1883, 1887-1891, 1895-1899, 1903-1907 i 1911-1915. La informació extreta ha estat de gran utilitat, no solament amb les judicacions i defens, sinó també amb la resta de la documentació, perquè en tot moment hem sabut a quina casa pertanyia cada individu.

La quarta font sobre la qual s'ha centrat el nostre estudi són les boïgues. A diferència de les judicacions i els defens, aquesta cessió de l'usdefruit de la terra a canvi de ser treballada la realitzava el Comú d'Andorra, o sigui, la instància immediatament superior al Quart d'Escaldes.²⁸ Les boïgues concedides pel Comú d'Andorra s'anotaven de manera molt simple en una llibreta. Tot sovint aquestes es dividien per anys i per quarts, de manera que hi podia haver una part de la llibreta dedicada al Quart d'Escaldes-Engordany i una altra al Quart d'Andorra la Vella. Els camps que podien contenir l'anotació

²⁷ Fons de la Parròquia de Sant Esteve d'Andorra, Llibres de la rectories, s. n.

²⁸ AHN/ACA, Carpeta 6.

eren molt pocs: el nom del sol·licitant, la partida i ubicació de la boïga, qui havia estat l'últim individu que l'havia explotat, les condicions a les quals estava sotmesa i si era *nova* o *vella*. Cal dir que no hem localitzat les llibretes que contenien les boïgues del Quart d'Escaldes dels anys que van de 1870 a 1886.

Per tal d'extreure més rendiment a la documentació que forma el gruix del nostre estudi, hem treballat amb dues fonts més: la qüestia i els inventaris patrimonials. La qüestia és un impost que es venia pagant alternativament als cosenyors d'Andorra des dels Pareatges medievals d'Andorra. Aquest impost al segle XIX queda fixat cada 2 anys després del decret de Napoleó de 1806 en 1920 francs per al copríncep francès, i per al copríncep espanyol des de finals del segle XVII en 319 lliures i 4 sous. Per repartir els gravamens entre les parròquies, el Consell General es reunia el mes de setembre a l'anomenat Consell de Sant Tomàs. Per a executar-lo, encarregava als *compters* —solien ser els cònsols de cada comú o els seus delegats— l'elaboració de les llistes fiscals. L'any anterior al pagament destinat al copríncep francès, les llistes s'havien de presentar al Consell de Sant Andreu (30 de novembre). L'establiment de la quantitat que s'havia de pagar al bisbe, però, no seguia el mateix procés, ja que s'establia a partir de la reducció a un terç de la base imposable utilitzada per pagar al representant francès.

La qüestia constava de diverses unitats impositives que acabaven reagrupant-se en dos principals: els *metadors* i les *averies*. Una part dels metadors estava integrada pels cavallons de cereals que produïa cada parròquia (cada metador equivalia a 120 cavallons). Una segona unitat impositiva la formaven els metadors de pa, és a dir, totes les persones que havien fet la comunió, a excepció dels eclesiàstics. I, finalment, la tercera unitat impositiva, la integraven els metadors de peu rodó i peu forcat, o sigui, el bestiar equí i boví. Per la seva banda, les averies aglutinaven tot el bestiar menut de pèl i llana (oví, caprí i porcí). Durant el segle XIX cada casa havia de pagar per metador 30 diners i per averia 6.

desembre

Segons O. Codina, aquesta font, després d'haver passat pel sedàs de la crítica documental corresponent, pot ser prou vàlida per estudiar la riquesa pecuària del Principat.²⁹ Pel que fa al grau de frau i ocultació que podia albergar, probablement era menor a la d'altres tipus de fonts fiscals de diferent naturalesa. Hem de recordar que a la qüèstia es repartia una quota preestablerta entre cada parròquia i a dins de cada parròquia entre cada casa, en funció de les variables esmentades a dalt, i que estafar a la qüèstia no era, doncs, estafar al bisbe, com succeïa amb el delme, sinó que era estafar a la col·lectivitat. El grau de control que aquesta podia exercir en la confecció de l'impost ja és una cosa més difícil de determinar, però probablement era superior a la que hi podia haver en altres impostos de naturalesa diferent.

Pel que fa a les averies i als metadors com a indicadors de l'evolució del bestiar menut i gros, podem dir que si bé les averies no presenten gaires problemes per treballar-hi, en el cas dels metadors no passa el mateix. Com hem vist, aquests integraven diferents unitats impositives, que podien fer variar el seu nombre o valor en funció de factors de diferent naturalesa. Això fa que per analitzar l'evolució del bestiar gros s'hagi de tenir en compte, per exemple, la variable demogràfica. Aquest handicap el salva de forma magistral Codina a la seva obra i, per tant, quan vulguem parlar de l'evolució a llarg termini de la ramaderia bovina o ovina sempre recorrerem a les dades i conclusions que proporciona aquest autor. Tan sols quan vulguem conèixer algun cas en concret utilitzarem les dades que ens proporcioni la qüèstia.

Concretament, nosaltres volíem utilitzar aquesta font per assolir dos objectius més modestos i de caire més local. En primer lloc, la qüèstia ens podria servir per analitzar l'evolució demogràfica de la parròquia d'Andorra durant el segle XIX. Sense voler entrar en polèmiques sobre si el coeficient per foc són 5, 7 o 8 persones com es fa en algunes obres que han tractat aquest tema a Andorra, simplement hem utilitzat el nombre de cases que ens proporcionava les qüèsties de 1816, 1825, 1848, 1850, 1854, 1870 i 1874 per a establir la corba demogràfica. A partir d'aquestes qüèsties i en funció de la mitjana del valor que

²⁹ Sobre aquest tema vegeu CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 139-156.

han contribuït durant aquests anys, també hem establert un escalafó de cases d'Escaldes-Engordany. A partir d'aquí les hem dividit en dos grups: els 30 primers contribuents i la resta de contribuents. La separació dels grups en aquest punt de l'escalafó ha vingut donada perquè coincidia aproximadament amb els 30 primers contribuents del cadastre, que a la vegada eren els mitjans i grans propietaris del Quart. Això ens possibilitava l'estudi del comportament dels dos grups de contribuents en les boïgues, judicacions i defens, sabent a quin grup de propietaris pertanyerien més tard al cadastre i sabent, per tant, quina tipologia de patrimoni podien arribar a tenir. No obstant això, s'ha de tenir en compte que la qüestió i el cadastre no sempre mostren tota la riquesa d'una casa. Un teixidor, per exemple, amb un gran capital invertit en diferents medis de producció, mercaderies, etc. podia aparèixer a la cua d'aquestes llistes i ser, alhora, una de les cases més importants del Quart d'Escaldes.

Per últim, hem realitzat un buidatge dels inventaris patrimonials per obtenir una visió més completa de la casa andorrana. Aquest s'inicia el 1830 perquè és quan comencen a indexar-se els manuals amb més freqüència, facilitant-nos d'aquesta manera la tasca de buscar aquesta tipologia documental entre els protocols notariais, i finalitza el 1899, perquè és l'últim any per al qual es poden consultar³⁰. Durant aquests 69 anys, als arxius andorrans hi ha un total de 230 llibres notariais, entre aprísies i manuals, que pertanyen a 9 notaris diferents que formen part actualment del Fons de la notaria Marc Vila (AHN / NMV), i indexats d'aquests tan sols en tenim 71 manuals. En aquests 71 llibres hem localitzat 39 inventaris patrimonials. Cal dir que a finals del segle XIX hi ha un augment dels inventaris per causes judicials. Així, tenim 11 inventaris per saldar deutes, tots ells concentrats en les dues darreres dècades del XIX (creiem que hi ha una estreta relació entre aquest fet i la crisi econòmica). Fins a quin punt aquesta circumstància pot distorsionar les dades que podem obtenir a través d'aquests inventaris? Realment no ho sabem del cert, però a partir de la documentació es pot dir que tots aquests inventaris judicials eren anteriors a l'embargament de la totalitat o part dels béns de l'inventariat, i si ja

³⁰ Per portar a terme aquesta feina ens ha estat molt útil l'obra de CASTILLO, V. (coord.), *Protocolos notariales de l'Arxiu Històric Nacional*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 2002.

s'havia embargat o venut alguna cosa es feia constar a l'acte notarial (la primera cosa que s'embargava o es venia era el bestiar de la casa, la qual cosa no ha d'afectar els nostres objectius). Cal dir que nosaltres hem comptabilitzat aquests béns venuts o embargats prèviament, per no obtenir una imatge massa desfigurada de la casa. Tot i això, cap la possibilitat que la persona en qüestió afectada fes tot el possible per no declarar tots els seus béns o bé que una part d'aquests se'ls hagués venut anteriorment per fer front als deutes pendents.

Tal com hem comentat abans, l'objectiu principal era donar una imatge més detallada dels béns mobles i construccions rústiques o urbanes de la casa, que aquella que ens proporcionava el cadastre. Així, en un primer quadre, hem desglossat tots els inventaris per tipus de peça de terra —els criteris utilitzats pels notaris o redactors dels inventaris són exactament els mateixos que els que apareixen en el cadastre o en les judicacions— i per tipus de construccions. A més, la mostra ens podia donar una imatge de la casa geogràficament més àmplia, en tant que obteníem aleatòriament inventaris de tot Andorra. El criteri per buidar la documentació era simplement el de comptabilitzar per tipus els béns immobles i construccions rústiques i urbanes de cada casa, deixant de banda, per regla general, els béns mobles. Malgrat que l'extensió de les peces de terra tan sols apareix en 8 inventaris, hem pogut establir a partir d'aquests casos la mitjana per peça de terra i el nombre de peces de terra que una casa necessitava per a ser autosuficient (cf. *infra*). A partir d'aquí hem elaborat una sèrie de grups de propietaris, i ha sigut gratificant veure com els resultats obtinguts s'assemblaven força als d'una font de naturalesa tan diferent com era el cadastre. Això ens ha animat a fer una comparació entre els inventaris del segle XIX i els dels segles precedents treballats per Codina. Malgrat que probablement al segle XVII o XVIII la mitjana per peça de terra era superior que la del XIX (cf. *infra*), la comparació entre uns i altres també ha estat molt reveladora de les tendències seguides per la propietat a llarg termini. Una informació diacrònica sobre la seva estructura que no podíem haver aconseguit a través del cadastre.

Per últim, caldria comentar l'esforç que hem realitzat cercant informació qualitativa a través de viatgers o contemporanis de l'època sobre les qüestions

que volíem abordar en el nostre treball. El principal objectiu amb què es va iniciar aquesta tasca era trobar notícies sobre la ramaderia i l'agricultura de la segona meitat del segle XIX i principis del segle XX. Junoy, Ulrich, Bladé, Erskine Murray, Avilés, Brutails, especialment, ens han proporcionat molta informació sobre aquests aspectes i molts altres, confirmant moltes vegades allò que trobàvem a través de les fonts quantitatives o bé complementant-les.

2.1 *Sistemes d'informació geogràfica i base de dades*

Arribats a aquest punt, una vegada conegudes les fonts sobre les quals treballarem i el procediment lògic que seguirà la nostra investigació, només falta explicar les tècniques emprades per assolir els objectius generals que ens hem marcat a la *Introducció*. Com veurem a continuació, els Sistemes d'Informació Geogràfica —d'ara en endavant SIG— i els gestors de base de dades relacionables han tingut un paper essencial en aquesta fase del nostre treball. Malgrat el desconeixement que hi ha entre la comunitat d'historiadors sobre aquests instruments, darrerament la seva utilització ha començat ha adquirir cert impuls en la nostra disciplina per les possibilitats que pot oferir a l'anàlisi històrica³¹. Aquí proposem un nou àmbit sobre el qual utilitzar-les: la propietat de la terra, alhora que pretenem que els futurs investigadors comprenguin el potencial que pot arribar a tenir un SIG.

2.1.1 Què és un SIG?

Els SIG s'enquadren dins la família dels Sistemes d'informació. Aquests sistemes d'informació computeritzats no són més que programes o conjunts de programes dissenyats per representar i gestionar grans volums de dades sobre certs aspectes del món real. A diferència d'aquests, un SIG és un sistema

³¹ Algunes de les aplicacions del SIG les podreu trobar a <http://ahds.ac.uk/history/creating>. Cal dir que no hem trobat cap estudi que l'utilitzés per al mateix àmbit que el nostre.

d'informació dissenyat per treballar amb dades georeferenciades mitjançant coordenades espacials o geogràfiques, és a dir, els SIG tracten amb informació geogràfica³².

Existeixen moltes definicions sobre el què és un SIG, donada la seva naturalesa complexa. Des del punt de vista tecnològic existeixen dos definicions que considerem bàsiques i alhora complementaries: *Un SIG es una base de dades computeritzada que conté informació espacial i SIG és un tipus especialitzat de base de dades, que es caracteritza per la seva capacitat de manipular dades geogràfiques, és dir, espacialment referenciades, les quals es poden representar gràficament com a imatges.*³³ Des del punt de vista funcional un SIG és un conjunt d'eines per a reunir, introduir, emmagatzemar, recuperar, transformar i cartografiar dades espacials sobre el món real per a aconseguir un conjunt particular d'objectius, o bé hi ha una altra de més concreta que diu que un SIG es un sistema de hardware, software i procediments dissenyat per a realitzar la captura, emmagatzament, manipulació, anàlisi, modelització i presentació de dades referenciades amb la finalitat de resoldre problemes complexos de planificació i gestió.³⁴

Amb aquestes definicions podem començar a fer-nos una idea del que és un SIG. Ara només cal dir el que no és: un SIG no és només un sistema informàtic per dibuixar mapes (a diferència dels sistemes CAD). Encara que permet realitzar mapes a escales diverses, amb diferents projeccions i amb varis colors, un SIG es bàsicament una eina d'anàlisi i gestió.³⁵ Un SIG no emmagatzema un mapa de forma convencional, sinó que guarda les dades a partir de les quals es pot crear la representació adequada amb un propòsit específic, o bé genera nous mapes mitjançant les eines d'anàlisi del sistema.

³² GUTIÉRREZ, J., GOLD, M., *SIG: Sistemas de Información Geográfica*, Editorial Síntesis, Madrid, 1994.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Existeixen 3 fases d'evolució dels SIG, cada una caracteritzada per un tipus d'aplicació: inventari, anàlisi i gestió. En els SIG menys madurs predominen les aplicacions per a l'elaboració d'inventaris, que després van cedint terreny a l'anàlisi i, més tard, ambdós deixen espai a la gestió.

2.1.2 Disseny i implementació d'un SIG a través d'un exemple: el Cadastre andorrà.

De la mateixa forma que els mapes analògics temàtics, un SIG descompon la realitat en diferents temes, és a dir, en diferents capes o estrats d'informació de la zona que es desitja estudiar. Quan sigui precís, es pot treballar en qualsevol d'aquestes capes per separat, però la gran avantatge dels SIG és que aquestes poden relacionar-se entre si, cosa que ofereix a aquests sistemes unes sorprenents capacitats d'anàlisi –vegeu l'exemple del Mapa 30 de l'Annex sobre la utilització conjunta de les capes *Parcel·les*, *Partides*, *Judicacions*. Els mapes emmagatzemats a l'ordinador poden ser objecte de peticions molt complexes o ser combinats algebraicament per produir mapes derivats, que representen situacions reals o hipotètiques.

En cada capa s'emmagatzema informació cartogràfica, cosa que permet conèixer la localització exacta de cada element en l'espai i en relació amb d'altres elements, i informació alfanumèrica, o sigui, dades sobre les característiques o atributs de cada element geogràfic.

En el cas de la implementació del SIG al Cadastre andorrà, s'ha realitzat una capa temàtica per a cadascun dels aspectes a tenir en compte en la zona d'estudi.

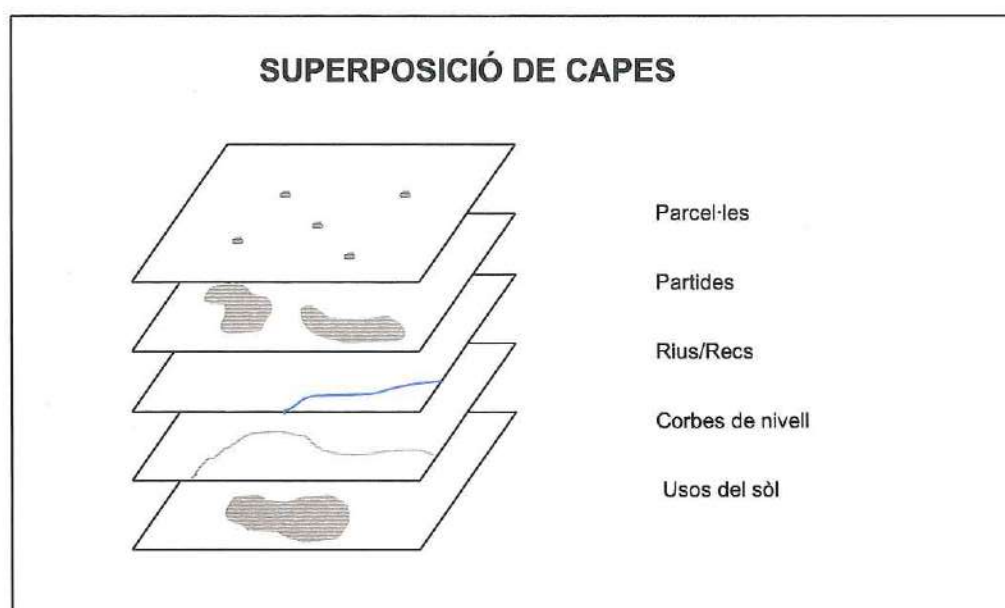

Fig. 3. Font : Elaboració pròpia

La captura de la informació s'ha fet a partir de les bases cartogràfiques següents: topogràfic 1:5.000 (camins, rius, corbes de nivell, edificacions), ortofotomapes 1:5.000 i capa temàtica usos del sòl, totes elles obtingudes a través del Sistema d'Informació Geogràfica Mediambiental d'Andorra (SIGMA)³⁶. Aquesta informació, conjugada amb les dades extretes a través del gestor de base de dades (d'ara en endavant BD) del cadastre Access, el treball de camp i la cartografia analògica generada a Andorra des dels anys 70, ens ha permès confeccionar noves capes temàtiques, concretament, la de les partides i les parcel·les.

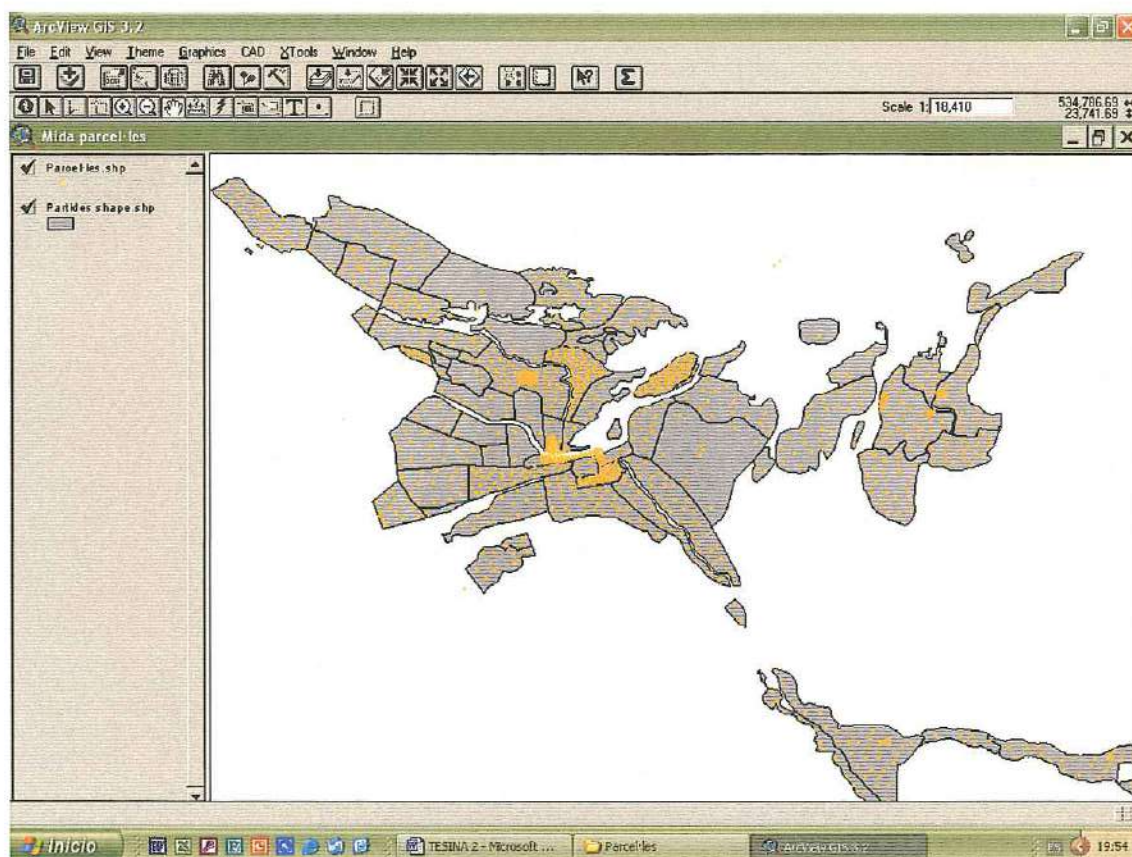
El format de la cartografia temàtica elaborada ha estat el vectorial, és a dir, s'ha digitalitzat mitjançant els diferents elements del sistema vectorial (línies, punts i polígons depenent de la naturalesa geomètrica dels elements a inventariar³⁷), essent els softwares utilitzats el Miramon i l'ArcView. La representació cartogràfica per a cadascuna de les capes implementades es determina a continuació:

Capas temàtiques	Model espacial	Element de representació
Partida	Vectorial	Polígon
Parcel·la	Vectorial	Punt

³⁶ <http://www.sigma.ad> Cartografia corresponent a l'any 2002 però que s'ha fet servir en la detecció de les probables zones de pastura, conreu i tarteres, bàsicament, tot menyspreant les edificacions actuals.

³⁷ Les entitats espacials bàsiques utilitzades en el disseny i construcció d'un SIG són: punts, línies, polígons, xarxes i superfícies. Tot fenomen geogràfic pot, almenys en 2D, ser representat per 3 tipus d'entitats : punt, línia i polígon. Les altres dos entitats són una extensió de les entitats línia i polígon.

Aquestes capes queden representades d'aquesta manera:

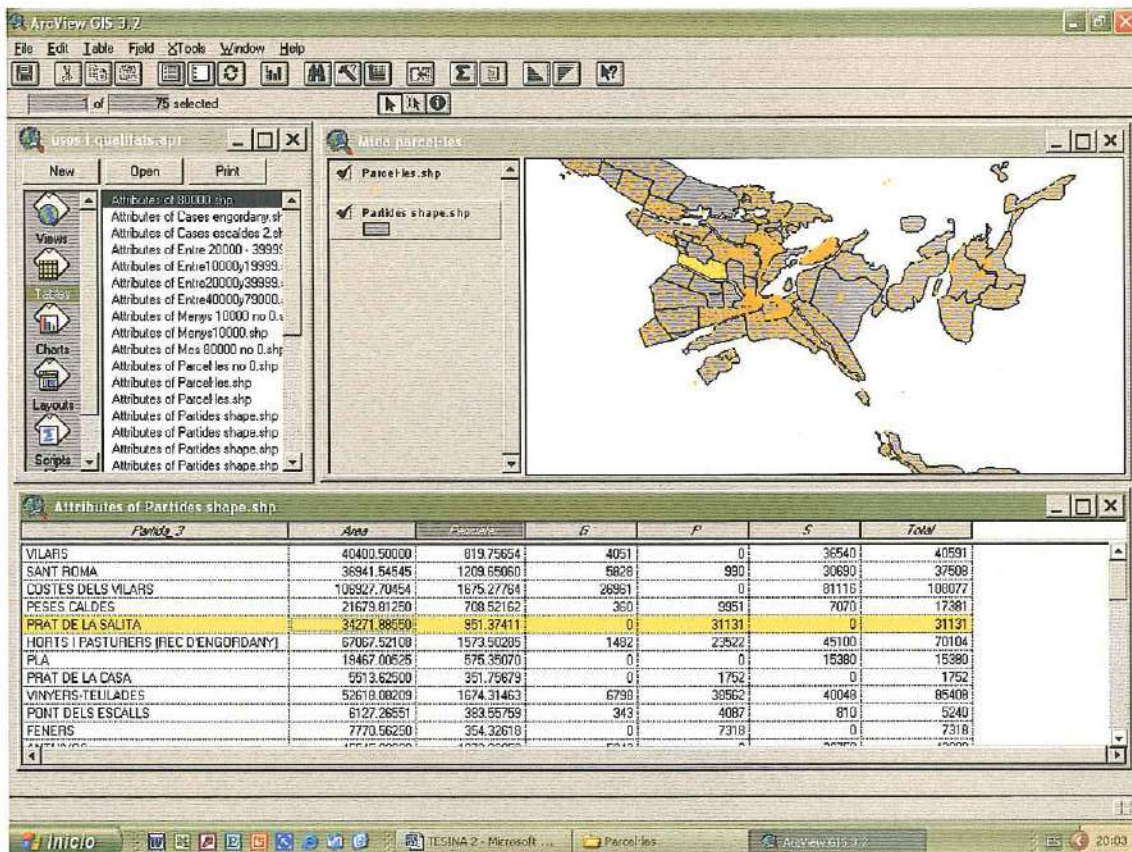

Abans de passar a explicar amb detall cada capa, cal dir que els elements cartografiats s'han estructurat topològicament i s'han revisat per:

- Evitar l'existència de polígons mal etiquetats o amb problemes de tancament.
- Garantir la contigüitat dels polígons.
- Eliminar els polígons fantasmes.
- Comprovar que cada tipus d'element estigui capturat en una capa diferent.

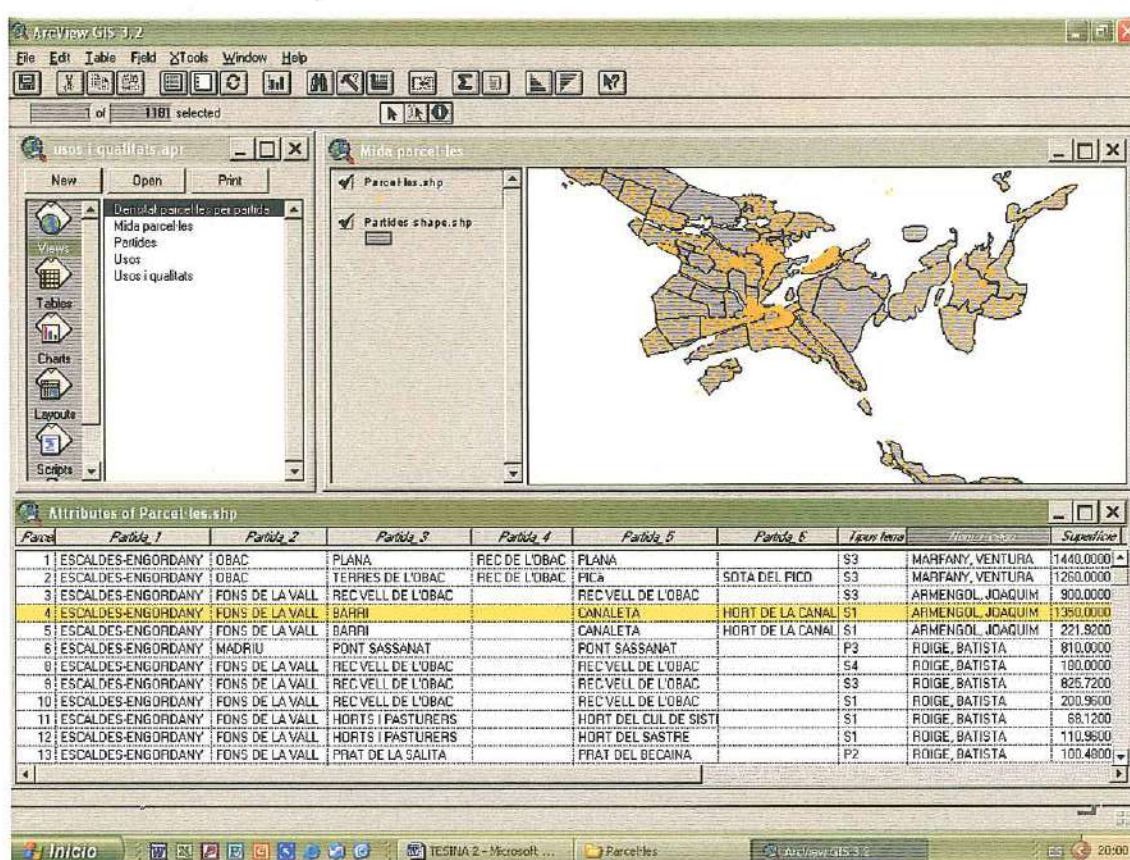
A l'hora de digitalitzar les partides s'ha tingut en compte, amb l'ajuda de la base cartogràfica esmentada i el treball de camp, per una banda, les confrontacions especificades en el cadastre i, per altra, la toponímia antiga apareguda en diferents mapes analògics. Val a dir en aquest sentit que la precisió exacta en la reconstrucció de les partides és del tot impossible, però s'ha aconseguit una

aproximació suficient a partir de les formes del relleu –barreres naturals– i la superfície total i les confrontacions de les parcel·les contingudes en ella i especificades en el cadastre. Pel que fa a la informació alfanumèrica, la taula associada a aquesta capa s'ha implementat mitjançant l'Access, un gestor de BD relacionables, i es compona dels següents camps: identificador, partida, àrea, perímetre, tipus i qualitat de terra. La unió de la capa cartogràfica i la base de dades s'ha fet a través d'un *link*, essent el denominador comú l'*id* (identificador). Vegeu captura de pantalla del programa ArcView on es representa la capa partides (gris), associada a la taula situada a la part inferior, i la capa parcel·la (taronja).

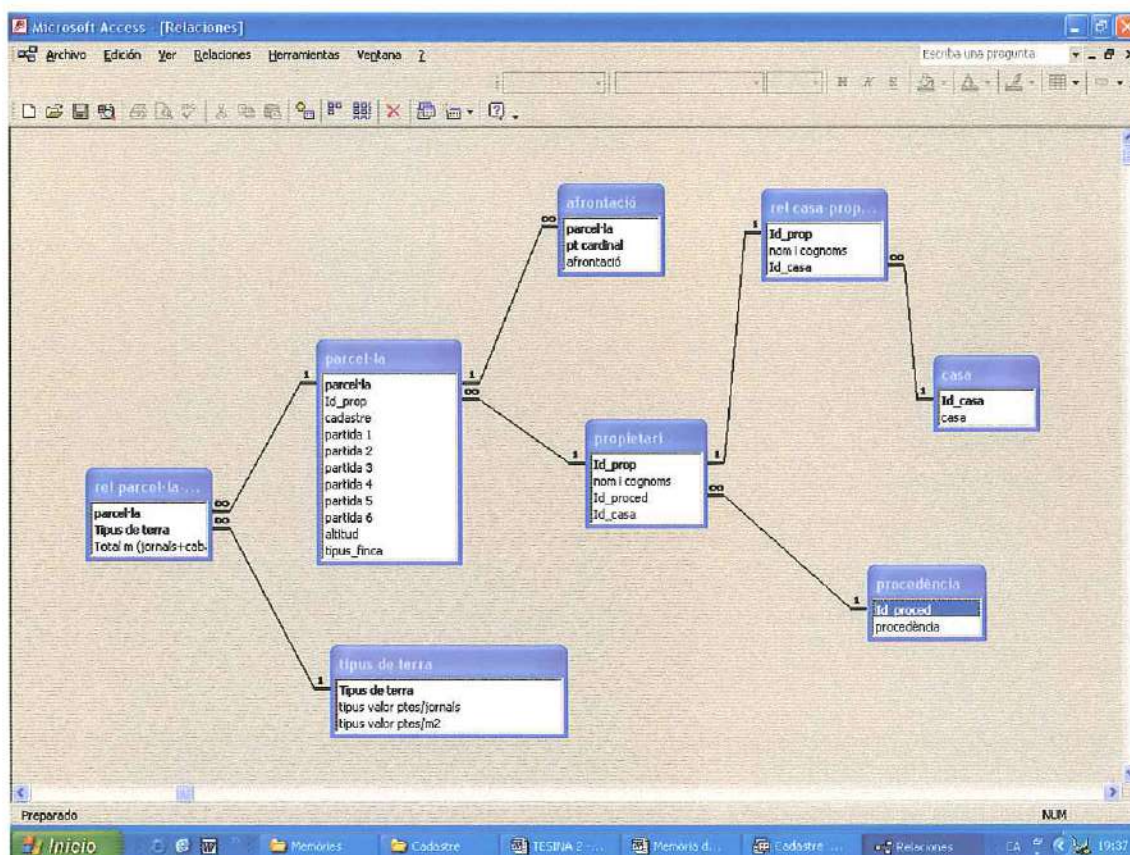
Pel que fa a les parcel·les, aquestes s'han digitalitzat tenint en compte bàsicament les confrontacions i les partides on s'ubicaven. Hagués sigut interessant representar les parcel·les mitjançant polígons, però les característiques de la documentació històrica no ho ha fet possible. Aquest

inconvenient s'ha solucionat utilitzant l'element de representació *punt*, el qual està associat a una BD. La informació d'interès en aquest cas és l'identificador de parcel·la, nom i cognom del propietari, casa, localització de la parcel·la, tipus i qualitat de la terra, superfície de la parcel·la, contribució per parcel·la. Es poden veure part d'aquests camps a la part inferior de la captura de pantalla del programa ArcView on es representa la capa partides (gris) i la capa parcel·la (taronja), associada aquesta última als camps esmentats.

Reiteradament s'ha parlat d'unes taules associades a cada capa, però cal dir que totes elles provenen d'una única BD relacional. Per a dissenyar aquesta BD s'ha utilitzat la tècnica de modelat Entitat-Atribut-Relació (EAR), que es basa en estructurar les dades d'adalt a baix, o sigui, de les més generals a les més concretes. El primer pas d'aquesta tècnica seria la d'identificar les entitats. Entenem per entitats tots els "objectes" o qualsevol "cosa" identificable amb existència independent. En el nostre cas serien les següents: parcel·la, tipus de

terra, propietari, casa, procedència, confrontacions; i es troben representades en la captura que podem veure a continuació.

El segon pas és determinar les relacions entre les diferents entitats, és a dir, les associacions del "món real". En la captura aquestes relacions estan representades amb una línia. A banda d'identificar les relacions, també és molt important determinar el grau de relació o nombre d'instàncies (registres) que poden participar en la relació. Aquestes relacions poden ser de tres tipus:

- 1:1 un-a-un

Un únic registre de la taula principal es relaciona amb un de la taula relacionada.

- 1:M un-a-molts³⁸

Un únic registre de la taula principal es relaciona amb varis de la taula relacionada.

- M:M molts-a-molts

Un registre de la taula principal es relaciona amb varis de la taula relacionada i a l'inversa. Però aquesta mena de relacions presenten un problema tècnic: no existeixen com a tal, sinó que sorgeixen de la suma de dues relacions un-a-molts, i només es poden donar si existeix una tercera taula que enllaci les altres dues. Així, per exemple, la taula *Relació parcel·la – tipus de terra* és d'aquesta naturalesa.

Finalment, cal identificar els atributs, és a dir, descripcions o adjectius de cada entitat.

ENTITAT	ATRIBUT
PARCEL·LA	<i>Cadastr</i>
	<i>Partida (1-6)</i>
	<i>Altitud</i>
	<i>Tipus finca</i>
TIPUS DE TERRA	<i>Total m² (jornals, caballons, garbes)</i> <i>valor ptes/m²</i>
PROPIETARI	-
CASA	-
PROCEDÈNCIA	-
CONFRONTACIONS	<i>Punt Cardinal</i>
	<i>Confrontació</i>

El que acabem d'explicar s'ha aplicat i adaptat a cadascuna de les fonts relacionades amb la propietat de la terra, és a dir, també amb les boïgues, les judicacions i els defens.

³⁸ Molts està representat pel símbol *infinit* (∞).

3 L'entorn natural

Històricament les valls d'Andorra han constituït un exemple singular de relació entre l'home i el medi. Des dels temps més remots, les dures condicions naturals del medi han influït de forma decisiva les formes de vida dels habitants en aspectes tan importants com el poblament o les activitats econòmiques, al mateix temps que posaven a prova la llur capacitat d'adaptació i transformació del medi que els envoltava. Per això, hem cregut convenient començar aquest estudi amb les característiques i singularitats de l'entorn natural d'Escaldes-Engordany.³⁹ Tan sols així, comprendrem molts dels aspectes que posteriorment abordarem sobre el medi humà d'aquest territori.

3.1 Situació geogràfica

El territori actual del comú d'Escaldes-Engordany —que com veurem més endavant no coincideix amb el de l'antic quart— es troba al sud-oest d'Andorra. Amb una extensió de 4.182 ha, representa el 9% de la superfície total del país. A grans trets, el territori s'estén al voltant de la confluència entre el riu Gran Valira i els seus dos afluents, el Valira del Nord i el Valira d'Orient, d'una banda, i a l'entorn de la conca fluvial del riu Madriu, inclosa la seva capçalera glacial (circs de l'Estall Serrer, Perafita i Claror), de l'altra. Els límits interiors són: pel nord, el comú d'Encamp, pel nord-oest, el de la Massana, i pel sud i sud-oest, el d'Andorra la Vella; i el límit exterior, ubicat a l'est, coincideix amb la part més alta del Comú i supera en alguns punts els 2.700 m d'altitud, el qual es troba a la frontera hispanoandorrana. La zona de més fàcil accés es localitza entre els 1.000 i els 1.200 m. d'altitud, on actualment es troben les poblacions d'Escaldes i d'Engordany, però també s'hi podia i s'hi pot accedir encara a

³⁹ Per a la redacció d'aquest capítol ens hem basat en gran part en la lectura dels següents treballs: ESCÚTIA, E.; ZAMORA, F., *Aproximació al poblament vegetal d'alta muntanya: La Vall de Sorteny (Andorra)*, ed. Institut d'Estudis Andorrans, Barcelona, 1993; FOLCH, R. (dir.), *El patrimoni natural d'Andorra*, Ketres Editora, 2a ed., Barcelona, 1984; LLOBET, S., *El medi i la vida a Andorra*, col. Andorra Històrica i Literària n. 9, ed. Andorra, Andorra, 1986; FOLCH, R. (dir.), *Historia natural dels Països Catalans*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1986, vol. II, p. 36-95 i vol. VII, p. 215-235.

través dels ports i collades d'alta muntanya de Port Negre, Port de Vall Civera, Port d'Àgols o Port de Perafita, situats tots ells a la frontera entre el comú d'Escaldes i la Baixa Cerdanya.

3.2 Geologia

Per conèixer els orígens geològics de les formacions granítiques i esquistoses que constitueixen el sòl d'Escaldes-Engordany, ens hem de remuntar al Paleozoic (període comprès entre els 590 i 350 milions d'anys). Durant aquest període de temps, es van sedimentar les roques més profundes i antigues d'Andorra, en una conca que s'anava enfonsant. Aquesta distensió tectònica (entre 450 i 350 m. a.) va comportar la intrusió de granítics i la pujada de magmes fins a la superfície que produïren les roques volcàniques.

Entre els 350 m. a. i els 300 m. a. (Paleozoic superior), tota aquesta sèrie formada per roques sedimentàries i magmàtiques varen patir una evolució complexa, que va acabar amb el seu plegament i la formació de la Serralada Herciniana. Aquesta va ser arrasada al final del Paleozoic (entre els 300 i els 250 m. a.) per l'erosió. Durant l'Orogènia Herciniana es varen esdevenir deformacions importants —encavalcaments i mantells de corriment—, i un gran metamorfisme —condicions d'alta pressió i temperatura—; al seu damunt es va començar a dipositar el Mesozoic (inici del cicle Alpí).

Durant el Mesozoic (entre els 250 i 65 m. a.), concretament durant el Cretaci superior i l'Oligocè (entre els 90 i 35 m. a.), es desenvolupà l'Orogènia Alpina, la qual va aixecar l'actual serralada pirinenca. En aquest període, doncs, es varen anar aixecant lentament tots aquells materials que varen ser afectats per l'Orogènia Herciniana —el que veiem avui en dia són blocs de roques antigues aixecats modernament i no les restes de l'antiga Serralada Herciniana. Finalment, durant el Quaternari (que començà fa 2 m. a.) , s'afaiçonà definitivament el relleu de les valls andorranes a causa d'una sèrie de glaciacions (l'última farà uns 50.000 anys).

Litològicament parlant podem distingir dos tipus de formacions rocoses a Escaldes-Engordany (Mapa 1 de l'Annex): un primer tipus, minoritari quant a extensió, localitzat al solà d'Engordany i en algunes zones de l'obaga d'Escaldes, constituït per esquists negres, en algunes zones intercalats amb calcàries, que daten del Carbonífer pre-hercinià, anomenat *formació esquistosa de Bixessarri*; i un segon tipus, granític, que s'estendria per la resta del Comú, que daten de l'orogènia herciniana, conegut amb el nom de *bloc intrusiu de Santa Coloma-Pessons*. Mereix un comentari a part les fractures que es van produir en aquest bloc intrusiu a l'alçada d'Escaldes, ja que són les responsables dels fenòmens termals d'aquesta vila (els granítics són massa durs per resistir certs plegaments i això va comportar unes esquerdes molt profundes per les quals l'aigua s'escola i torna a pujar a una alta temperatura).

Com hem comentat anteriorment, el relleu actual d'Andorra és fruit de les "recents" glaciacions quaternàries. El gel que durant aquella era va ocupar pràcticament totes les valls andorranes exercí una acció directa contra el relleu pre-existent tot modelant-lo. Al comú d'Escaldes-Engordany, com a d'altres llocs dels Pirineus, els efectes de les glaciacions quaternàries es van manifestar en la formació de circs glacials,⁴⁰ com els de Perafita o Claror, o en la creació d'un gran nombre de cubetes de sobreexcavació,⁴¹ com les de l'Estany Rodó o l'Estany de l'Illa, que avui en dia han donat pas a petites basses o estanys. A banda d'aquestes formes típiques de l'erosió glacial, també hi podem trobar altres formes fruit del transport i l'acumulació dels materials que el gel prèviament havia erosionat. Un exemple d'aquest fenomen són els materials dipositats per una morrena lateral en els vessants de la vall del riu Gran Valira, a l'alçada de les poblacions d'Engordany i Escaldes.

Una menció a part mereix l'Estany d'Engolasters, ja que la seva gènesi, a diferència de la majoria de formacions lacustres del principat, va ser deguda a una obturació d'un curs d'aigua, i no a la sobreexcavació del relleu efectuada per una llengua glacial. Aquesta obstrucció produïda per una morrena lateral, la

⁴⁰ Forma de relleu glacial constituïda per una depressió semicircular de parets abruptes, produïda per la pressió d'una llengua de gel.

⁴¹ Sobreexcavació en forma de cubeta ocasionada pel topament de les llengües glacials amb un obstacle topogràfic.

llengua glacial de la qual circulava per la veïna vall del Valira d'Orient, va formar una barrera natural que va comportar que els torrents, que fins llavors havien desembocat a la vall principal, quedessin estancats en el punt on veiem avui en dia l'Estany d'Engolasters.

L'acció del gel ha continuat modelant el relleu de les valls andorranes fins avui en dia. Un clar testimoni d'aquest fenomen serien les tarteres produïdes per la gelifracció⁴² sobre les roques. Aquesta forma d'erosió periglacial es troba abundantment en les parets dels circs glacials, però també la podem localitzar dissociada de les zones de circ, com succeeix a Ensucaranes (partida de terra situada al nord-est del solà d'Engordany).

No només el gel continua en l'actualitat modelant el relleu del territori, sinó que també ho fan els torrents i els rius. Els cons de dejecció fluviotorrencials⁴³ a la vall del riu Madriu, molt presents, probablement, a causa del pendent dels seus marges, són un clar exemple d'aquest fenomen. També ho són les acumulacions al·luvials⁴⁴ d'aquest mateix riu a l'alçada d'Entremesaigues, o les del Gran Valira a l'alçada d'Escaldes, constituïdes per dipòsits d'origen fluvial, molt apreciats des del punt de vista agropecuari.

3.3 Hidrografia

Si alguna cosa caracteritza Escaldes-Engordany des del punt de vista natural, és la seva abundància d'aigua. Hidrogràficament parlant podem distingir dos grans sectors en el Comú: un primer sector, localitzat a la zona més baixa, format pels trams finals dels dos Valires, a la confluència amb el Gran Valira i un petit tram d'aquest; i un segon sector, que alimenta el Gran Valira per la riba

⁴² La gelifracció consisteix en la fragmentació de la roca per l'acció del gel. Durant els processos de gel-desgel es produeixen unes variacions del volum de la roca que provoquen tensions fins a arribar al seu trencament. La mida dels gelifractes depèn tant del ritme i l'amplitud de les oscil·lacions tèrmiques com de la litologia de la roca.

⁴³ Els cons de dejecció fluviotorrencials transporten materials prèviament fragmentats per l'acció del gel fins al fons de la vall principal. Una vegada els materials arriben a aquest punt, el canvi d'inclinació provoca que el torrent no tingui més energia per continuar el seu transport acabant dipositats en la forma característica de ventall.

⁴⁴ Aquestes formacions són fruit de l'acumulació de materials transportats pel riu després d'una gran crescuda. Els materials d'origen fluvial són, en comparació amb els fluviotorrencials, molt més fins a causa del seu llarg rodament.

esquerra, que abraçaria la totalitat del riu Madriu, inclosa la seva capçalera lacustre.⁴⁵ El règim d'aigua d'aquests rius presenta les mateixes característiques que els de la resta d'Andorra: el cabal més alt es produeix durant la primavera, per la fosa de la neu, i el més baix durant l'hivern, a causa de les nevades. A banda d'aquests rius més importants, també hem de subratllar la presència de multitud de petits canals o torrents, encarregats d'evacuar l'aigua dels vessants muntanyosos fins a les conques principals. Un clar exemple d'això serien els del solà d'Engordany o els del riu Madriu.

3.4 *Climatologia*

Pel que fa al clima d'Andorra, podríem dir a grans trets que se situa en la zona d'interferència entre el clima atlàntic i el clima mediterrani, la qual cosa comporta uns estius molt càlids i uns hiverns molt freds, amb una variació de temperatures molt accentuada tant al llarg del dia com al llarg de l'any . Aquest clima muntanyenc, però, pot adoptar característiques diferents en funció de múltiples factors com l'altitud, l'orientació i l'exposició dels vessants, la topografia, el sol, etc. A continuació, intentarem explicar, sempre que sigui possible, com aquests factors intervenen en el clima del comú d'Escaldes-Engordany.

El gradient altitudinal és el factor que condiciona més les temperatures i precipitacions d'Andorra. Pel que fa a la temperatura, s'ha calculat que per cada 100 m de desnivell la temperatura disminueix 0,8 °C. Aquest fenomen queda ben reflectit al comparar les dades meteorològiques de les centrals de FHASA ubicades a Escaldes (1.140 m) i a l'Estany d'Engolasters (1.565 m), de forma que la temperatura mitjana anual de la primera és de 9,3 °C i la de la segona és de 7,7 °C. Aquesta diferència de temperatura influeix de forma semblant en el nombre de glaçades. Per exemple, a Engolasters glaça 31 dies

⁴⁵ El riu Madriu presenta un pendent (12,29%) i un desnivell (1.602 m) superior al dels rius Valires —per exemple, el riu Gran Valira té un pendent d'1,5% i un desnivell de 179 m— però la longitud és molt inferior, tot i que és l'afluent més important del sector hidrogràfic del Gran Valira, amb 12.458 m.

més que a Escaldes, i la mitjana de mínimes inferior a zero graus és dos mesos superior a la d'Escaldes. El nombre de gelades és un aspecte a considerar per com pot influir en els conreus o allargar la innivació.

Pel que fa al règim pluviomètric, podríem dir que és l'habitual dels Pirineus Centrals: les pluges són bastant més abundants a la primavera i a l'estiu que a la tardor i a l'hivern. Tal com les temperatures afecten les precipitacions, l'altitud també les condiciona notablement. La regla general és que aquestes augmentin quan l'altitud és més gran i la temperatura i la pressió atmosfèrica, més baixes. Els fenòmens de condensació, que són l'origen de les pluges, són més ràpids quan la temperatura i la pressió atmosfèrica baixen. Per tant, seguint amb aquest principi, a l'estació d'Escaldes, situada en una cota més baixa, les precipitacions anuals han de ser inferiors (885 l/m^2) a les d'Engolasters (911 l/m^2), situada en una cota més alta. Però si comparem aquesta última estació amb la de Ransol, amb una altitud similar, observarem que a l'Estany d'Engolasters hi ha un clima més sec (a Ransol les precipitacions anuals són de 1.640 l/m^2). Aquesta diferència entre Ransol i Engolasters pot ser a causa que els vents de l'oest a l'hivern afecten més les zones properes a la conca atlàntica, com passa a Ransol, augmentant d'aquesta manera el seu règim pluviomètric, en canvi a les més encarades cap al sud, la influència del clima mediterrani hi és més present, com passa al comú d'Escaldes-Engordany.

No totes les precipitacions que cauen a Andorra són en forma d'aigua, una part substancial ho fa en forma de neu. La neu comença a dipositar-se en les zones més altes generalment en els mesos d'octubre-novembre, i no és fins al mes de maig que comença a fondre's; roman en aquestes zones entre sis i set mesos. Òbviament, l'altitud també influeix en el període de temps que dura la innivació, de manera que aquesta és més prolongada com més alt ens trobem. Per exemple, al comú d'Escaldes-Engordany, per sota d'Entremesaigües (1.450 m) la neu roman entre dos i tres mesos i, en canvi, per sobre, ho fa entre tres i set. Però a part de l'altitud hi ha altres factors com els vents, l'exposició solar, el pendent dels vessants, la massa forestal, les congestes, la reverberació de la neu, etc., que poden reduir o allargar la innivació dels diferents sectors.

Una menció a part mereix el cas de l'altiplà d'Engolasters, ja que la seva condició aplanada li confereix una major exposició solar, convertint-lo en el que hom anomena un microclima, amb unes condicions de temperatura diferents a les d'altres cotes equivalents i, per tant, amb unes característiques més aptes per al conreu agrícola que no pas les zones més enclotades.

3.5 Vegetació

L'últim aspecte que abordarem sobre el medi natural del Comú serà el seu mantell vegetal (Mapa 2 de l'Annex). Abans, però, cal tenir en compte un parell de conceptes sobre aquesta qüestió. En primer lloc, que la vegetació actual s'allunya tot sovint de la vegetació potencial del territori, també coneguda com a domini vegetal; la pressió antròpica ha estat, entre altres factors, la causant d'aquests canvis en el paisatge natural. En segon lloc, utilitzarem el concepte d'estatge, entès com a zona altitudinalment homogènia des del punt de vista climàtic, sobre la qual s'instaura el domini vegetal. Aquest és un concepte important, si tenim en compte l'orografia d'Andorra. Però l'hem d'entendre, de la mateixa manera que d'altres aspectes del medi natural, com un concepte mòbil, que no se cenyeix a les corbes de nivell; hi poden haver factors, com els edafològics o el de l'exposició i l'orientació dels vessants muntanyosos, per citar-ne dos d'importants, que poden alterar notablement la configuració d'aquestes unitats de vegetació.

Començarem aquesta descripció per la vegetació de les parts més altes, exactament per sobre els 2.200-2.400 m d'altitud. Aquesta vegetació, desproveïda de massa arbòria, està ocupada bàsicament per comunitats herbàcies arranades com les festuques, que constitueixen les pastures del bestiar transhumant a l'estiu. Aquests prats alpins formen, amb un 37% de la superfície del país, el domini vegetal més important d'Andorra. En aquest estatge i baixant fins a cotes de 1.800 a 2.200 m, pròpies de la vegetació subalpina, també podem trobar, en ambients aigualosos, els mulladius.

En la banda altitudinal compresa entre els 2.200-2.400 m i els 1.500-1.700 m, ens trobem ja en el domini dels boscos subalpins de pi negre. Aquests arbres es poden trobar combinats amb avetoses i landes de neret i arbeset. En el Comú fins a Entremesaigües, aproximadament, el pi negre es barreja sobretot amb neret . La massa arbòria de pi negre és la més important d'Andorra, la qual ocupa una tercera part del territori.

El domini dels boscos de pi roig ocupa pràcticament tota la banda altitudinal compresa entre els 1.000-1.500 m, constituint-se com la segona massa arbòria quant a extensió d'Andorra, superant de manera considerable l'àrea ecològica òptima (segons sembla només la part alta d'aquest estatge seria de caràcter primari). Aquesta invasió dels boscos secundaris pel pi roig pot haver estat ocasionada per diferents factors: d'una banda, per la seva gran tolerància ambiental i capacitat de colonització i, de l'altra, per la destrucció dels boscos caducifolis propis d'aquest estatge, i la posterior implantació del pi roig per a fins econòmics. A Escaldes-Engordany els boscos de pi roig poden anar combinats amb boix o matolls de bàlec, i arriben fins ben bé a la població d'Escaldes.

Pel que fa al domini dels boscos mediterranis i submediterranis de freixes i roures, el primer que hem de dir és que avui en dia són molt escassos. El seu estatge comprès entre els 800 i 1.700 m d'altitud ha quedat molt retallat, tant per dalt, donada la presència, com hem comentat anteriorment, del pi roig, com per sota, a causa de la presència dels carrascars, que ajudats pel clima sec del sud d'Andorra, són capaços d'enfilarse fins ben bé als 1.200 m d'altitud a les solanes. Actualment al comú d'Escaldes-Engordany els freixes i els roures són espècies que pràcticament han desaparegut.

Sorprèn a primer cop d'ull la presència a Andorra de boscos mediterranis d'alzina carrasca fins a cotes poc habituals com són els 1.200 m d'altitud. L'explicació d'aquest fenomen s'ha de buscar, d'una banda, a l'entorn de la influència del clima càlid meridional, el qual ajudat per l'exposició i l'orientació de certs vessants muntanyosos orientats cap al sud, com el d'Engordany, ofereix unes condicions òptimes per a les alzines; i d'altra banda, pel substrat

edàfic d'aquests solans, formats per sòls prims i poc agraïts d'esquists, que no poden satisfer les necessitats d'humitat dels roures i freixes.

Acabarem aquesta breu descripció de la vegetació del comú d'Escaldes amb el domini dels boscos de ribera. De la mateixa manera que els roures i els freixes, els bedolls, els salzes i els verns han patit de forma important la pressió humana. Situats en galeria al voltant del riu, han ocupat i ocupen encara uns sòls amb unes condicions hídriques excel·lents, la qual cosa ha comportat que fossin ràpidament substituïts per altres plantes que s'adaptaven millor als interessos de l'home, com són els conreus o els prats de dalla. Actualment, aquestes espècies només les podem trobar en una estreta franja situada a la riba dels cursos d'aigua.

Conclusió

El comú d'Escaldes-Engordany es localitza al sud-oest d'Andorra, al voltant de la confluència entre el Valira d'Orient, el Valira del Nord i el Gran Valira, d'una banda, i la conca del riu Madriu, inclosa la seva capçalera lacustre, de l'altra. Amb una extensió de 4.182 ha, representa el 9% del total del territori del país.

Geològicament parlant aquest territori està constituït per dos tipus de roques: els esquists que dominen el solà d'Engordany i una petita part de l'obaga; i els granits que s'estendrien per la resta del territori comunal. En el batòlit granític s'hi han produït unes grans fractures que són les responsables del fenòmens termals d'Escaldes. El relleu actual del Comú és fruit de les glaciacions quaternàries, les quals han format els circs i les cubetes de sobreexcavació de la capçalera del riu Madriu, de la mateixa manera que van ser les responsables dels materials morrènics, que tapissen els vessants del sector del Gran Valira. Actualment, l'erosió de tipus glacial continua activa en certes zones de tarteres. També es poden apreciar en el fons de la vall acumulacions de materials de caràcter fluviotorrencial o fluvial; aquests últims molt interessants des del punt de vista agropecuari.

El clima andorrà es caracteritza per dos tipus d'influència: la mediterrània i l'atlàntica, les quals són les responsables de la gran variabilitat de les

temperatures tant al llarg del dia com al llarg de l'any. Aquest clima pot variar a cada zona en funció de diversos factors, com l'altitud, l'orientació, la vegetació, etc. La situació geogràfica d'Escaldes-Engordany fa que al Comú la influència mediterrània tingui més pes que a d'altres zones d'Andorra, cosa que proporciona un clima més sec. Des del punt de vista agrícola s'ha de remarcar el nombre de mesos que gela al llarg de l'any (a Escaldes únicament no glaça entre juny i setembre), el període d'innivació (de dos a set mesos en funció de l'altitud) i les baixes temperatures que imperen en el territori (entre 7 i 9 °C de mitjana anual); aquests factors també queden modificats pels factors esmentats abans.

La coberta vegetal és la típica d'una zona d'alta muntanya. Podem trobar al territori comunal un gran ventall d'estatge vegetal: des de l'alpi fins al mediterrani. Les peculiaritats climàtiques, que abans hem descrit, juntament amb el tipus de sòl i l'orientació del solà d'Engordany, provoquen que al comú d'Escaldes l'alzina arribi fins als 1.200 m d'altitud, una cota poc habitual per a aquesta espècie arbòria.

4 El quart: institució, poblament i territori

La nostra zona d'estudi se cenyeix a un territori molt concret d'Andorra: el quart d'Escaldes-Engordany. En aquest capítol l'objectiu serà definir els seus límits jurisdiccionals a través de la documentació estudiada, així com la seva articulació viària. També descriurem quines competències tenia aquesta institució a Escaldes durant el segle XIX i com era el seu poblament.

4.1 *Orígens i evolució històrica*

La necessitat de pastures que suscità l'augment de l'activitat ramadera des de finals del segle XIII a les valls d'Andorra sembla ser que seria l'origen de la configuració definitiva de les institucions polítiques andorranes.⁴⁶ Entre els segles XIV i XV les universitats i el Consell de la Terra, el predecessor del futur Consell General de les Valls d'Andorra, es van convertir en els nous instruments polítics dels andorrans per defensar llurs interessos col·lectius enfront de les pretensions de les comunitats veïnes i el poder senyorial.⁴⁷ Emprius, drets de pastura, i altres aprofitaments sobre els recursos naturals, seran l'objecte habitual de les disputes entre les diferents parts en conflicte.

Precisament en aquest context serà quan, al mateix temps que es fixa una reglamentació per gestionar col·lectivament el territori i es defineixen els límits jurisdiccionals de les diferents parròquies andorranes, es constati la presència i afaïonament dels quarts a través de la documentació històrica com a parts integrants de les estructures comunals. Alguns d'aquests organismes de representació local aglutinaran al seu voltant —com en el cas del quart d'Escaldes-Engordany— més d'un veïnat o cases disperses; determinar quins van ser els factors que van intervenir en la configuració definitiva d'aquestes entitats és una qüestió més difícil de respondre. Alguns historiadors apunten

⁴⁶ VELA, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra (segle xv)*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 2002, p. 13-48.

⁴⁷ Aquest pas de la comunitat de fet a la comunitat de dret per oposició als senyors feudals també el podem constatar a la Vall d'Aran. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1996, p. 2.

que la capacitat d'atracció de certes cases fortes (*prohoms*) va ser un factor decisiu per unir les cases d'un cert territori;⁴⁸ d'altres assenyalen que la resposta rau en certes imbricacions territorials o estructures territorials locals anteriors a la plasmació definitiva dels quarts⁴⁹. En qualsevol cas, és un interrogant que encara està per resoldre.

L'autonomia i estatut del quart d'Escaldes-Engordany va evolucionar al llarg del temps en funció de la importància econòmica de les cases i els nuclis de població que el conformaven. Així ho deixen entreveure les diferents monografies que sobre aquestes poblacions s'han realitzat en els últims anys⁵⁰. Aquests treballs exposen com Escaldes-Engordany progressivament va anar guanyant més independència dins el comú d'Andorra la Vella fins que al segle XX assoleix la plena autonomia i es constitueix en comú l'any 1978.⁵¹ En aquest procés d'ampliació de l'autonomia del quart es destaca el paper del motor econòmic que adquirirà la manufactura tèxtil escaldenca a partir, sobretot, del segle XVIII, i com aquesta eclipsarà el nucli agrícola d'Engordany.

Aquest procés de desvinculació respecte a l'altre quart integrant del comú d'Andorra, el quart d'Andorra la Vella, no va estar absent de conflictes. Qüestions relacionades amb la representació política dels quarts en el Comú, la forma d'escollir els consellers del Comú, les inversions en les esglésies de la parròquia o els serveis comunals, van ser motius habituals de conflicte entre els dos quarts durant gran part del segle XIX.⁵² Però si algun punt va ser més polèmic que d'altres, aquest va ser el dels límits territorials. Així, entre els anys 1910 i 1911, paral·lelament a l'elaboració del cadastre andorrà, s'endega un procés d'acotament dels territoris dels quarts, especialment allà on conflueixen,

⁴⁸ CAVERO, P., "Andorra: evolució del Quart (segles XIX i XX)", dins *Congreso Internacional de Historia de los Pirineos*. Cervera, 1998, Actes t. II. UNED. Facultad de Geografía e Historia, Madrid, 1991, p. 377-380.

⁴⁹ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 39.

⁵⁰ BOSCH, J. M. (coord.), *Engordany, la vida al solà (segles aC – XX dC)*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 1993; LLUELLES, M. J., *Caldea. Un projecte per a un país*, ed. Comú d'Escaldes-Engordany, Andorra, 1995.

⁵¹ Un procés invers es constata a la Vall d'Aran, on els terçons, que serien l'equivalent aranès del quart andorrà, perden llur patrimoni comunal i la capacitat de gestionar-lo durant els segles XVIII i XIX a favor dels dos extrems de la cadena institucional, el Consell General i les universitats. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 59.

⁵² LLUELLES, M. J., *Caldea...*, op. cit., p. 44-46.

en la zona dels Feners (Mapa 3 de l'Annex), que va originar nombroses disputes; tal com es pot observar en el procés d'elaboració del cadastre, en el primer (1910) apareix formant part del quart d'Andorra, i en el segon (sense data) formant part del d'Escaldes-Engordany, deixant clar aquest estira i arronsa entre els dos quarts sobre aquesta zona. No serà fins ben entrat el segle xx, però, quan aquest assumpte es dirimirà totalment.

Codina afirma que els quarts d'Andorra la Vella i Escaldes-Engordany “se transformèrent en des véritables communes dans la commune, alors que d'autres demeurèrent un relais entre la commune et le veïnat”.⁵³ Que fossin dos quarts amb una forta personalitat durant els segles XVIII i XIX, ho demostra el fet que cadascun d'ells tingués els seus propis serveis comunals, com són l'hostal, la fleca, la taverna i la carnisseria, encara que fossin arrendats pel Comú, que tinguessin el seu propi consell de quart i una representació especial en el consell comunal,⁵⁴ i que posseïssin àmplies facultats per concedir o definir algunes terres comunals —a través de les judicacions i les defenses, com veurem més endavant—, o d'altres recursos naturals, com l'aigua calenta a Escaldes, a banda d'acondicionar el metge i el mestre d'escola. Tot i això, gran part de les competències de la comunitat, com les herbes comunes, la lloga de la guarda comuna, la possessió de gran part dels boscos, les boïgues, l'arrendament d'algunes terres i prats de la parròquia o la farga restaven en mans del Comú durant els segles XVIII i XIX.⁵⁵

⁵³ Aquest autor argumenta que els quarts andorrans no van seguir una trajectòria única i que el seu estatus dins el comú va dependre de diversos factors. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 41.

⁵⁴ Diversos autors ens parlen de les peculiaritats dels consells de quart de la parròquia d'Andorra. Salvador Llobet ens diu el següent: “Els Quarts d'Ordino, la Massana, Sant Julià i Andorra tenen consell propi; el Quart de les Escaldes té plena autonomia, igual que el d'Andorra la Vella; però els altres restants tan sols tenen certes atribucions”. LLOBET, S., *El medi...*, op. cit., p. 261; Josep Maria Vidal, seguint aquesta línia, ens explica que “L'única Parròquia que estava dividida en quarts per a efectes polítics, era Andorra la Vella...” VIDAL, J. M., *Institucions polítiques...*, op. cit., p. 178.

⁵⁵ BOSCH, J. M. (coord.), *Engordany...*, op. cit., p. 37-52.

4.2 Els nuclis de població

La conjunció de diverses fonts històriques ens permet obtenir una visió força acurada dels assentaments humans del quart d'Escaldes-Engordany durant gran part del segle XIX. Una de les fonts més valuoses, i que més sovint ha estat utilitzada pels autors que han tractat aquest tema, són els testimonis que ens han llegat sobre Andorra alguns personatges contemporanis de l'època. Fra Junoy⁵⁶ i B. Ulrich⁵⁷ probablement han estat dos dels exponents més remarcables d'aquest tipus de literatura. Segons el relat d'aquests personatges, el territori d'Escaldes-Engordany estava constituït, a banda de les poblacions que donaven nom al quart, per diferents veïnats, com els Vilars, els Feners i el Barri, i algunes cases aïllades, com els masos del Diumenge i el Noguer. A part d'aquests hàbitats permanents, també descrivien com en certes zones del quart, ubicades ja a la mitja muntanya, es localitzaven algunes bordes i cortals, especialment a la partida del Soquer i a l'altiplà de Sant Miquel d'Engolasters⁵⁸ —aquests hàbitats temporals es podrien ampliar, però, amb les bordes i els cortals situats a la partida de la Closa, al solà d'Engordany, a la Plana, el Roc de Paulet, a Entremesaigües, a l'Hospital i a Ràmio, constatatats tots ells a través de les fonts cadastrals de principis del segle XX (Mapa 3 de l'Annex).

Les poblacions d'Escaldes i d'Engordany eren el centre de dues àrees ben diferenciades, que agrupaven al seu voltant altres nuclis de població d'una dimensió més reduïda. Així es pot constatar a través de la documentació fiscal de l'època. La qüestia de 1850 i la de 1870, que reparteixen les cases de la parròquia d'Andorra en funció del nucli o àrees de població a la qual pertanyen,⁵⁹ integren a l'apartat d'Escaldes, sense cap mena de distinció, totes

⁵⁶ JUNOY, T., *Relació sobre la vall d'Andorra*, ed. Promocions Literàries, Andorra, 1987.

⁵⁷ ULRICH, B., "Apuntes sobre los valles neutrales de Andorra", còpia de 1852, dins VIDAL I GUITART, J. M., *Instituciones políticas y sociales de Andorra*, ed. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto Francisco de Vitoria, Madrid, 1949, p. 362-462.

⁵⁸ Sant Miquel d'Engolasters en Època Alt Medieval, coincidint amb un dels moments de màxim poblament d'aquestes valls, estava habitat permanentment. La documentació del segle XIX mostra com aquesta zona s'havia convertit en un establiment humà de caràcter temporal. VIADER, R., *Pouvoirs et communauté en Andorra (IX – XVe siècle)*, Tesi doctoral, Universitat de Toulouse II – Le Mirail, 2000, p. 431-438.

⁵⁹ Aquesta font divideix la parròquia en cinc nuclis de població: Santa Coloma, Andorra la Vella, Escaldes, Engordany i els Feners. Aquest últim, si bé a la qüestia de 1850 té personalitat pròpia, a la qüestia de 1870 passa a estar inclòs en el nucli d'Escaldes – AHN/ACA, carpeta 6.

les cases que formaven part dels veïnats dels Feners i el Barri, a més del mas del Noguer; i a la llista d'Engordany, totes les cases que pertanyien al veïnat dels Vilars i el mas del Diumenge.⁶⁰ Per tant, aquestes dues poblacions amb un pes demogràfic més important, si tenim en compte la percepció del territori que ens proporciona aquesta font fiscal, feien un paper d'aglutinador d'altres nuclis o cases aïllades (Engordany agrupava totes les cases ubicades al solà i Escaldes totes les ubicades a l'obaga).

Segons les dades proporcionades per aquesta mateixa font, la mitjana de cases del quart en aquests anys representa un 51% (118 cases) del conjunt de la parròquia (231 cases). Escaldes, amb 64 cases, disposaria d'un pes demogràfic lleugerament superior al d'Engordany, amb 52.⁶¹ Junoy, per un costat, ens diu que el 1832 Escaldes posseeix 200 habitants, els Feners 50, Engordany 80 i els Vilars 12; en total, 340 habitants pel conjunt del quart, un 42,5% de la població de la parròquia.⁶² Ulrich, en canvi, el 1848 ens proporciona unes xifres globalment més altes, ja que diu que Escaldes en tenia 160, el mas del Noguer 6, els Feners 20, Engordany 150, el mas del Diumenge 6 i els Vilars 18, sumant tot plegat 360 habitants, un 42,3% del conjunt de la població de la parròquia.⁶³ Tot i que de moment no volem fer una anàlisi demogràfica de la població andorrana del segle XIX, si que podem avançar que Escaldes en aquests moments tenia un pes demogràfic lleugerament superior al d'Engordany, tant a la qüestia com a través dels testimonis dels contemporanis, i que el quart d'Escaldes-Engordany posseïa pràcticament la meitat de la població de la parròquia d'Andorra.

Mereix una menció a part la peculiar ubicació d'Escaldes i el Barri a l'obaga de la vall del Valira. La seva localització en aquest indret trenca totalment amb la

⁶⁰ Ho hem pogut comprovar creuant les dades dels llibres baptismals, on les cases de la parròquia conserven la seva procedència, amb les de la qüestia.

⁶¹ Si utilitzem un coeficient de 4 persones per casa obtindríem les següents xifres : la parròquia d'Andorra 924 hab., el quart 472 hab., Escaldes 256 hab. i Engordany 208 hab.; i si utilitzem un coeficient de 7 persones, tal i com fa Armengol en el seu estudi demogràfic sobre la parròquia d'Ordino, obtindríem aquestes altres: la parròquia 1.617 hab., el quart 826 hab., Escaldes 448 hab. i Engordany 364 hab. ARMENGOL, L., "La parròquia d'Ordino al segle XIX", dins *Quaderns d'Història*, ed. Institut d'Estudis Andorrans, núm. 4, Andorra, 1979, p. 28.

⁶² JUNOY, T., *Relació...*, op. cit., p. 24-25.

⁶³ Aquest nombre més elevat d'habitants pot estar ocasionat pel creixement demogràfic d'aquests anys. ULRICH, B., *Apuntes...*, op. cit., p. 459-460.

lògica del poblament d'alta muntanya exposada per alguns autors com Llobet.⁶⁴ Aquests nuclis no se situaven, a diferència d'Engordany, que constituïria un exemple clàssic d'aquest tipus de poblament, dispersos pel solà⁶⁵ a la recerca d'un clima favorable i una terra més apte pel conreu, ja que el seu caràcter tèxtil i la necessitat d'aprofitar els recursos hídrics —especialment els proporcionats per l'aigua termal— per a l'activitat econòmica que exercien els seus habitants van condicionar la seva localització des de ben antuvi a l'obaga.

4.3 Les vies de comunicació

Fins al primer terç del segle XX, Andorra disposa d'unes vies de comunicació, tant a nivell interior com a nivell exterior, força rudimentàries.⁶⁶ A nivell interior, hi havia una xarxa principal de comunicacions, formada pels camins rals, que enllaçava, seguint habitualment els cursos dels valires, les poblacions més importants de les valls;⁶⁷ i una xarxa secundària, composta per petits camins, senders o passos ramaders, que conformava una densa xarxa viària entre aquests nuclis i les respectives àrees d'influència econòmica. Les característiques geogràfiques d'Andorra van condicionar en gran part les relacions vers l'exterior; l'obertura natural cap al regne espanyol —la part més baixa del principat se situa precisament a la frontera catalana, als 860 m d'altitud—, es traduí amb uns fluxos comercials més importants amb aquest país que no pas amb França.⁶⁸

⁶⁴ LLOBET, S., *El medi...*, op. cit., p. 103-108.

⁶⁵ Ulrich descriu el poblament d'Engordany com dispers: "*Engordany: Pueblecito de casas dispersas...*", probablement en oposició al nucli d'Escaldes, molt més concentrat, per la seva vocació tèxtil. ULRICH, B., *Apuntes...*, op. cit., p. 459.

⁶⁶ La primera carretera moderna que enllaça la Seu d'Urgell amb Andorra data de 1913. La resta de carreteres, que connectaran la capital amb la resta de poblacions de les parròquies i el Pas de la Casa, no es realitzaran fins als anys 30, quan, a canvi de la concessió de l'explotació dels recursos hidràulics del país, FHASA es compromet a realitzar aquestes infraestructures. LLUELLES, M. J., "Comunicacions terrestres a Andorra", dins *Andorra. Anuari socioeconòmic*, ed. Banca Privada d'Andorra, Andorra, 1996, p. 71-72.

⁶⁷ Teòricament aquests camins de ferradura havien d'arribar a tenir 16 pams, una amplada que amb prou feines podia passar una tartana. Ibid., p. 70.

⁶⁸ Així ho demostra Lluelles a través de l'estudi del tràfic comercial d'Andorra amb Espanya i França durant el segle XIX. LLUELLES, M. J., *La transformació econòmica d'Andorra*, l'Avenç, Barcelona, 1991, p.65-207.

Hem de tenir en compte, tal com diu Codina, que "tout chemin était pastoral".⁶⁹ Aquests camins es convertien en una peça essencial dins la transhumància andorrana; mosqueres i triadors⁷⁰ són alguns dels elements que es podien trobar annexos a aquestes vies, i que regulaven el pas del bestiar, convertint-se al mateix temps en un testimoni del paper que desenvolupava aquest entramat de camins per a la transhumància en determinades èpoques de l'any (sobretot de juny fins a setembre-octubre).

Per tal que totes aquestes vies fossin transitables, pels voltants del mes de maig els comuns obligaven, tan a nivell privat com a nivell comunal, a mantenir-los en bon estat.⁷¹ En aquest sentit és interessant veure com habitualment els comuns incloïen en els contractes de compravenda o en vendes i cessió de terres comunals, clàusules que obligaven a aquells que eren propietaris o arrendataris a conservar en bon estat els camins limítrofes a les terres.⁷²

Tornant de nou al cas del quart d'Escaldes-Engordany, tenim a l'abast diverses fonts que ens permeten conèixer amb força detall com eren les vies de comunicació abans dels grans canvis en la xarxa viària esdevinguts durant el segle XX⁷³. A través de les confrontacions del cadastre andorrà, per exemple, podem constatar, en primer lloc, unes vies de comunicació principals, formades pels camins rals,⁷⁴ que enllaçaven Andorra la Vella per l'obaga, després d'haver creuat el veïnat dels Feners, amb Escaldes; i d'aquí hi havia una bifurcació que portava, d'una banda, a través del pont d'Escaldes, fins a Engordany i, més tard, fins el Pont dels Escalls, enllaçant de nou amb el camí

⁶⁹ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 87.

⁷⁰ Tant la mosquera com el triador eren dos elements situats en les bifurcacions de les vies transhumants, que servien per a comptar el bestiar i separar-lo o ajuntar-lo, segons calgués. La diferència radicava en què la mosquera podia, a més, tenir la funció de lloc de repòs pel bestiar. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 87-88.

⁷¹ Ibid., p. 88.

⁷² D'aquesta manera ho podem veure a les judicacions, AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2 (anys compresos entre 1830 i 1914); les boïgues, AHN/ACA, carpeta 6 (anys compresos entre 1850 i 1914); i les compravendes, AHN/NMV (protocols notariais compresos entre 1850 i 1900).

⁷³ Per conèixer amb tota mena de detalls per on passava el camí ral entre Andorra i Encamp, disposem de la cartografia generada per la comissió de tècnics del Ministeri de l'Interior francès el 1902, per tal de construir una carretera, que no es va portar a terme mai, entre França i Andorra la Vella – AHN/ASCV, Junta de Carreteres, Plànols parcel·laris. Si es coneix bé el terreny, el cadastre andorrà, i concretament les seves confrontacions, són també una font molt rica – AHN/ACA, cadastre, 1910 (i posterior sense data).

⁷⁴ Amb aquest nom són esmentats a la documentació; però també es parla d'una "carretera d'Encamp", que no sabem ben bé de quina carretera ens estan parlant, perquè la carretera nova no es va començar fins als anys 30 – AHN/ACA, cadastre, 1910 i 1919.

ral de la Massana; i, d'altra banda, des d'Escaldes el camí ral també podia menar, a través del pont de la Tosca, fins a Encamp (Mapa 3 de l'Annex). Aquesta xarxa viària de primer ordre coincideix aproximadament amb el traçat de la carretera, que es pot apreciar a la fotografia aèria de 1948 (Fotografia 1 de l'Annex).

Complementant els camins principals, hi havia tot un reguitzell de vies secundàries a la solana i a l'obaga, que connectaven les cases del quart entre si i aquestes amb les respectives zones agrícoles i ramaderes. Per exemple, al solà d'Engordany encara avui hi podem trobar alguns camins, com el camí dels Vilars, el camí de Can Diumenge, el camí de Coll de Jou i el camí d'Ensucaranes, que conserven els noms dels antics camins que ens apareixen a les confrontacions del cadastre; i a l'obaga l'únic que es pot constatar, amb denominació pròpia al cadastre, és el camí de la Plana, malgrat que darrera de moltes confrontacions de la font probablement s'amaguen altres vies com el camí de la Muntanya, el d'Engolasters, el del Barri, el de la Canaleta, etc., que sortosament encara no han desaparegut de la cartografia actual.

Com hem comentat anteriorment, alguns d'aquests camins es transformaven en vertaderes vies de pas pel bestiar transhumant durant certes èpoques de l'any. A banda dels passos ramaders, denominats d'aquesta manera al cadastre, i que els hem localitzat al solà d'Engordany, concretament a la partida del Mas del Diumenge, i a Engolasters, a les partides de les Salineres i els Arenys (Mapa 3 de l'Annex), alguns dels camins secundaris, que hem mencionat anteriorment, i que no són denominats específicament com a pas ramader o altre nom semblant, eren a la vegada carrerades. Aquest seria el cas, per exemple, del camí de la Plana o el de la Muntanya, ubicats a la zona de l'obaga d'Escaldes, els quals es caracteritzaven, i es caracteritzen encara, per estar alguns dels seus trams pavimentats amb pedra, i presentar uns murs de pedra seca a banda i banda del camí per tal d'evitar que el bestiar que hi transitava no envaís els camps de cultiu o prats annexos. Aquests camins solien menar el bestiar sense massa dilacions fins a la zones de pastura, dibuixant una pronunciada línia perpendicular fins a aquests sectors, tal com es pot apreciar en el camí de la Plana (Mapa 3 de l'Annex), el qual remunta molts metres d'alçada entre les terres de cultiu de la Plana fins arribar a les bordes situades en el

planell d'aquesta partida. A voltes, aquests camins, per tal de superar aquests desnivells tan acusats, podien adoptar una forma més sinuosa, tal com passa en el camí de la Muntanya, a l'alçada del pont Sassanat.

Una vegada superaven aquesta primera zona més intensament conreada, i desapareixia el perill d'envair amb el bestiar les terres arables i farratgeres limítrofes, a la meitat de la muntanya el camí guanyava llargada i la carrerada prescindia d'elements durs, adaptant-se de forma natural al terreny, a través de les fites convingudes.⁷⁵ Aquest seria el cas del camí de la Muntanya des del pont Sassanat fins als prats d'alçada situats per sobre els 2000 m.⁷⁶ Cal dir que el bestiar transhumant podia sortir o arribar al quart per les zones altes de la carrerada (per exemple, pels ports de Vall Civera i Perafita) i no pas per les baixes, a fi d'evitar problemes d'invasions de les terres abans de les collites d'estiu.

4.4 Territori i límits

En opinió d'Olivier Codina, antigament la jurisdicció territorial del quart se circumscrivia bàsicament a un tipus de propietat molt determinada, la propietat privada (tot i que hauriem de parlar, en segons quins casos, de propietat compartida). Totes aquelles terres que formaven part del patrimoni de les cases que integraven el quart, constituïen el nucli principal del seu territori. Però en certes ocasions la seva jurisdicció també podia ampliar-se cap a les zones forestals de propietat col·lectiva més pròximes, que proporcionaven els fruits silvestres i la fusta necessària per a aquestes cases, o sigui, a aquell territori que formava part de l'aprofitament diari de la comunitat. En tot cas, estem parlant d'un àmbit territorial de caràcter molt local, on predominava l'agricultura de subsistència i la ramaderia establada. La resta del territori de la parròquia

⁷⁵ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 87-92.

⁷⁶ En aquestes zones de la mitja muntanya, les parcel·les del cadastre no afrontaven per més d'un costat amb camins, tal com succeeix en les parcel·les de les partides més baixes, on la xarxa de camins hauria de ser molt més densa; aquestes finques de la mitja muntanya s'estructuraven moltes d'elles al voltant d'un sol camí, el camí de la Muntanya.

romandria sota domini comunal, és a dir, sota la potestat de totes les cases que formaven part del Comú.⁷⁷

Una font adequada per a copsar de forma global gran part del terreny del qual estem parlant és el cadastre andorrà.⁷⁸ Aquesta documentació pot proporcionar una visió força precisa de la propietat privada del quart d'Escaldes-Engordany a principis del segle XX (la seva extensió ascendia a 327 ha, un 8% de les 4.182 ha del comú actual d'Escaldes). La primera impressió que podem extreure del mapa (vegeu Mapa 3 de l'Annex), elaborat a partir d'aquesta font, és que totes les terres privades del quart es concentraven al voltant de les zones més fèrtils del Comú, dibuixant una estreta franja al voltant dels seus rius o bé ocupant petits planells (com el de la Plana) i altiplans (com el d'Engolasters) idonis per a les activitats agropecuàries, tot i que de vegades també es podien estendre cap als vessants de les valls, especialment en aquelles zones properes a l'hàbitat permanent (com en el cas del solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes).

Els límits del quart en certs indrets semblen força evidents, ja que vénen imposats per la pròpia geomorfologia del terreny. Aquestes barreres naturals⁷⁹ les podem trobar localitzades en zones com la d'Ensucaranes (vegeu Mapa 3 de l'Annex), on les tarteres situades al nord-est d'aquesta partida constitueixen un obstacle infranquejable per a qualsevol activitat agropecuària entre aquest quart i el comú d'Encamp. Podem dir el mateix de la formació rocosa ubicada en els darrers estreps de la partida del Serrat dels Vilars, que posa fi al territori del quart i dona pas a la parròquia de la Massana⁸⁰. Altres límits naturals poden establir-se a partir dels rius. Un cas molt clar el constitueixen el riu Valira del

⁷⁷ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 36.

⁷⁸ AHN/ACA, cadastre, 1910 i 1919.

⁷⁹ Per a detectar aquestes barreres naturals, a part del treball de camp que hem realitzat, ha estat molt útil el mapa digital de cobertes del sòl d'Andorra. INSTITUT D'ESTUDIS ANDORRANS (Centre de Biodiversitat), *Mapa de Cobertes del Sòl d'Andorra*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 2001.

⁸⁰ Al cadastre podem trobar en aquesta zona més d'una fita. Probablement aquesta senyal marcava la frontera entre el comú d'Andorra, el límit del qual coincidia amb el del quart d'Escaldes, i el comú de la Massana. Altres senyals també podien ser rocs de grans dimensions (zona del Picó) o creus (com la Creu de Jerri o la Creu Blanca situada entre el quart d'Andorra i Escaldes). Bringué explica com la funció d'aquestes senyals comunals era la de senyalar *un terme sagrat, inviolable, impenetrable a l'acció col·lectiva dels pobles veïns*. Les visures eren la forma adequada per conservar les fites o deduir els límits coneguts. BRINGUÉ, J. M., *Comunitats i bens comunals al Pallars Sobirà (segles XV-XVIII)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1996, p. 84-93.

Nord i el Gran Valira; al sud d'aquests rius se situaria el quart d'Andorra i al nord el d'Escaldes.

Altres fronteres són molt més difuses per l'absència d'aquests límits naturals. Ja hem comentat a l'apartat anterior el conflicte que suposà la jurisdicció territorial de la zona dels Feners entre els quarts d'Andorra i Escaldes. El límit tampoc queda massa clar entre Encamp i el quart a la zona de l'obaga de la vall del Valira (concretament a la partida de les Tresoles) ni a l'alçada de l'Estany d'Engolasters —hi ha algunes parcel·les d'aquestes partides que afronten amb el comú d'Encamp, però no hi ha cap barrera natural clara que trenqui el terreny. Pel que fa al límit occidental de la partida de la Plana —tant la plana pròpiament dita com les feixes ubicades a sota—, ens trobem en la mateixa situació. Potser el límit per a algunes d'aquestes zones, on no hi ha un obstacle natural evident que divideixi el territori, vindria donat pel fet que el terreny és abrupte o pel seu gran pendent altitudinal, la qual cosa les faria poc aptes per a qualsevol tipus d'aprofitament agropecuari.

Però, on se situa exactament la frontera interior entre el quart d'Escaldes i el comú d'Andorra, especialment a la seva zona de contacte? A partir d'on comença la jurisdicció del Comú i on s'acaba la del quart? Aquesta és una pregunta més difícil de respondre, ja que limitar la jurisdicció del quart a tan sols la propietat particular dels seus veïns seria un error. Per una banda, a través de les judicacions —arrendaments de terra comunal amb la possibilitat de compra— concedides pel quart d'Escaldes, podem observar com aquest tenia jurisdicció sobre tot un territori proper a la propietat particular; per l'altra, hi ha casos de quarts que posseïen boscos o solans propers a les terres de conreu dels seus habitants. Probablement la resposta a quin seria el límit entre el Comú i el quart rauria en l'aprofitament col·lectiu del territori per part dels seus habitants, tal com insinua Olivier Codina a la seva obra. Aquelles zones boscoses que proporcionaven fusta i fruites silvestres per al consum propi dels veïns d'aquell indret acabarien formant part del territori jurisdiccional del quart.

Conclusió

Tot i que encara queda per conèixer els factors que van determinar la configuració definitiva dels quarts, sembla ser que la seva constitució es va produir en Època Baix Medieval, arran de la formació d'altres institucions andorranes, com els comuns i el Consell de la Terra, que tenien com a principal objectiu defensar els drets dels andorrans sobre certes zones de pastures d'alta muntanya enfront les pretensions dels senyors feudals i les comunitats veïnes.

En concret, el quart d'Escaldes-Engordany, i especialment el seu nucli tèxtil escaldenc, guanyarà importància i autonomia progressivament dins el comú d'Andorra a mesura que passi el temps. Aquest procés no es mantindrà exempt de conflictes vers els seus veïns del quart d'Andorra la Vella; per exemple, els produïts pels límits territorials jalonaran la història del Comú.

Alguns autors, fins i tot, han arribat a definir els dos quarts com dos comuns dins el Comú. Així, ho confirmen les competències que disposaven aquestes institucions en Època Contemporània respecte a les seves homònimes. L'especial configuració política, els serveis comunals que disposaven o la seva capacitat d'arrendar o vendre terres comunals donen bona fe d'això.

Diferents testimonis del segle XIX descriuen els assentaments humans del quart: poblacions, veïnats, masos i bordes posen en relleu la rica varietat de tipus de poblament que existia al quart. Tal com ho confirmen les fonts fiscals, aquest conglomerat d'assentaments s'organitzaven al voltant dels dos nuclis més importants del quart: Escaldes i Engordany, situats, respectivament, al solà i a l'obaga de la vall principal. Per altra banda, la peculiar ubicació d'Escaldes a l'obaga, allunyada del poblament clàssic d'alta muntanya, respon a l'existència de recursos termals i a l'activitat tèxtil que s'hi desenvolupava.

Quant a la demografia del quart durant el segle XIX, a grans trets podem dir que Escaldes era el nucli amb més pes demogràfic del quart (64 cases), i que aquest disposava aproximadament de la meitat de la població del Comú (segons Junoy, en la primera meitat del XIX, uns 340 habitants).

Tal com podem comprovar a través de les fonts cadastrals o els testimonis de l'època, fins al primer terç del segle XX, Escaldes-Engordany disposava d'unes vies de comunicació força rudimentàries, compostes, d'una banda, per una sèrie de camins rals i, d'altra, per petits camins, senders o passos ramaders. Aquesta xarxa de comunicacions es caracteritzava per transformar-se en certes èpoques de l'any en vertaderes carrerades per on transitava el bestiar.

El territori del quart se circumscribia bàsicament a la propietat privada de les cases que el formaven i a les zones forestals col·lectives més pròximes. A partir del cadastre de principis del segle XX, podem observar que la propietat privada ascendia a 327 ha —el 8% de l'actual Comú— i que s'ubicava bàsicament dibuixant una estreta franja al voltant dels rius, o bé pujant els vessant més propers al poblament permanent, o bé en planícies amb bones condicions agropecuàries.

Els límits d'Escaldes semblen força evidents en certes zones del quart, car les barreres naturals com les tarteres, les formacions rocoses o els rius els estableixen; però en d'altres no semblen tan diàfans, i a voltes es converteixen en focus de llargs conflictes jurisdiccionals entre els quarts.

5 Ús i gestió del territori

En aquest capítol, primerament, veurem com els comuns gestionaven les diferents parts del seu territori per tal que les activitats agropecuàries que s'hi desenvolupaven fossin compatibles. En segon lloc, descriurem quin tipus d'agricultura i ramaderia es practicava en un medi de muntanya com és Andorra, i com es traduïa en els usos del sòl del Quart d'Escaldes a principis del segle xx. Aquest model territorial no l'hem de considerar estàtic, perquè, tal com ha estudiat Codina, té el seu origen en Època Baix Medieval⁸¹, quan els camps i les vinyes van ser reconvertits en prats —una evolució que també podem apreciar en d'altres contrades pirinenques com el Pallars Sobirà⁸²— en els segles xvi i xvii coincidint amb la revalorització de l'herba durant aquest període. De la mateixa manera, al segle xix com veurem al llarg del nostre treball sembla reestructurar-se de nou.

5.1 Ordenament i organització del territori

El territori comunal s'organitzava bàsicament en tres grans sectors: el fons de la vall, la mitja muntanya i l'alta muntanya, cadascun d'ells singularitzat per determinats trets geogràfics i mediambientals, a fi de desenvolupar-s'hi unes activitats agropecuàries determinades.⁸³ El primer sector, el fons de la vall, era el que albergava la majoria de la propietat privada del Comú. A Escaldes-Engordany s'hi concentrava, per sota els 1.300 metres d'altitud, el 85% de la propietat particular (unes 165 ha). Aquest territori estava format per l'àmbit territorial més pròxim a l'hàbitat permanent: la plana al·luvial dels rius valires, el solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes. Totes aquestes terres —tant el prats com les terres de conreu— restaven sota els aprofitaments comunals després

⁸¹ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 22-35.

⁸² BRINGUÉ, J. M., *Comunitats i béns comunals...*, op. cit., p. 41-60.

⁸³ Per a la redacció d'aquest apartat ens hem basat fonamentalment en la lectura del treball de CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 35-108.

de la collita (aproximadament a finals d'agost) fins a la sembra (cap als mesos de març-abril). Només eren exemptes de l'aprofitament col·lectiu aquelles que, a canvi del pagament d'una quantitat de diners, estaven protegides amb la guarda o el defens.

El segon sector el formava la mitja muntanya. El seu límit inferior estava integrat per totes aquelles terres agrícoles excloses de qualsevol tipus d'aprofitament pastoral a partir del mes de març, i el límit superior venia marcat per les estives, que no s'obrien fins a finals de juny-principis de juliol, coincidint amb la retirada de la neu de les zones altes. Les ordinacions que regulaven aquesta zona anaven destinades principalment a gestionar la pastura del bestiar autòcton —bàsicament boví, equí i porcí—, ja que l'oví no arribava al principat fins poc abans que s'obrissin les estives i, per tant, hi romania molt poc temps.

Cal distingir, però, dos tipus de terres a la mitja muntanya: els rebaixants i els solans. El primer estava format per totes aquelles terres de les zones baixes obertes al final de l'estabulació —com les de guaret— que no gaudien ni de l'estatut de guarda ni de defens, i per totes aquelles terres de mitja muntanya que no eren definides ni com a solans ni com a deveses, a més de comprendre tots els erms i els boscos propers a aquestes zones. Els rebaixants eren importants fonamentalment per dues raons: d'una banda, perquè amb l'ajuda d'unes disposicions que feien rotar els animals per tot aquest territori permetien adobar les terres de cultiu i, de l'altra, per la reserva de fenc que aportava a la ramaderia. La seva explotació estava perfectament definida; cada casa només podia fer pasturar un determinat nombre de caps de bestiar per aquest territori. Per la seva banda, els solans eren terres pastorals particulars situades a la mitja muntanya. Els comuns i quarts les podien posar a subhasta i adjudicar-les al millor postor. Estaven situades, tal com indica el seu nom, en zones assolellades, i la millor part d'aquestes prades eren conegudes amb el nom de devesa. Acomplien una funció de pre-estives, ja que es vedaven al mes de juny, coincidint amb l'obertura dels prats d'altura.

Una menció a part mereix la construcció característica d'aquest sector a la mitja muntanya: la borda. Aquesta edificació tenia com a principal objectiu

resguardar el bestiar gros durant l'estació freda fins que els prats d'altura s'obriessin, i emmagatzemar l'herba seca que es dallava als prats propers. L'herba es podia obtenir a través de dues vies: bé llogant els prats comunals propers a la borda (que es coneix amb el nom d'empradar), o bé a través dels prats que el propietari tenia en possessió. En aquest sentit, és interessant veure com al cadastre de principis del segle XX els propietaris de les bordes i cabanes d'Entremesaïgues posseïen el 48% dels prats privats d'aquesta partida de terra, confirmant la importància que tenia aquesta segona via per als propietaris de les bordes per tal d'obtenir fenc per al seu bestiar.

L'últim sector que s'obria a l'aprofitament comunal era el de les estives (entre el 15 de juny i el 15 de juliol). La seva explotació en Època Moderna i en la Contemporània es realitzava de forma indirecta mitjançant la figura dels cortons.⁸⁴ Aquests sectors de les estives s'arrendaven cada any pel mes de febrer en el Consell de les Talles de forma semblant a com es feia amb els solans. A banda de les terres que el Comú tenia en propietat, en aquest sector també es podia posseir certs drets de pastura sobre altres zones que pertanyien a comunitats veïnes i que eren conegudes amb el nom d'emprius.

En resum, els consells comunals tenien a l'abast tota una sèrie de mecanismes —com els vedats temporals— que els permetien satisfer els diferents interessos de les cases que els formaven, al mateix temps que proporcionaven a la societat un quadre formal d'adaptació als canvis econòmics que s'esdevenien al llarg del temps. A més dels vedats, tal com explicarem en els pròxims capítols, el Comú també disposava de la definició dels estatuts de les terres (judicacions, boïga,...) que també estaven al servei de la gestió del territori. Però, cal dir que al costat d'aquests instruments més evidents a través de la documentació antiga, hi havia tot un marc consuetudinari, és a dir, de pràctiques no escrites reconegudes per tots com a regla, que completaven el cos legal a través del qual es regien aquestes comunitats de muntanya, malgrat

⁸⁴ Aquest sistema d'explotació dels prats d'altura entra en funcionament a finals del segle XVI-principis del segle XVII per a les zones més properes als rebaixants i progressivament s'amplia cap a les zones més altes a mesura que la ramaderia extensiva guanya importància. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 101-108.

que no apareguessin a la llum fins que no es qüestionaven o s'originava algun conflicte al voltant d'aquestes pràctiques.⁸⁵

5.2 L'agricultura

Malgrat la suposada marginalitat de l'agricultura pirinenca, atribuïda a la seva producció eminentment autàrquica, aquesta activitat econòmica era imprescindible per als habitants d'aquests territoris, ja que permetia fixar la població en aquest rude medi al proporcionar-li l'aliment necessari per a passar l'estació freda. Bona prova d'això és el fet que la majoria de poblacions pirinenques se situïn en cotes que no ultrapassen el límit altitudinal establert per a la pràctica de l'agricultura.⁸⁶

Ara bé, a principis del segle XX encara no podem parlar d'una agricultura completament autosuficient a Andorra. Les importacions de cereals que es donaven a cavall del segle XIX i XX en funció de les conjuntures agràries indiquen que per segons quins anys l'agricultura andorrana podia ser més aviat deficitària en aquests productes.⁸⁷

Per contra, si observem el gràfic de distribucions de cultius de principis del segle XX del quart d'Escaldes, no veiem que la propietat privada s'orientés excessivament cap a l'agricultura per rectificar aquest desequilibri, ja que les terres de sembradura tenen un percentatge només lleugerament superior al dels prats; és més, si considerem que algunes de les terres declarades com a

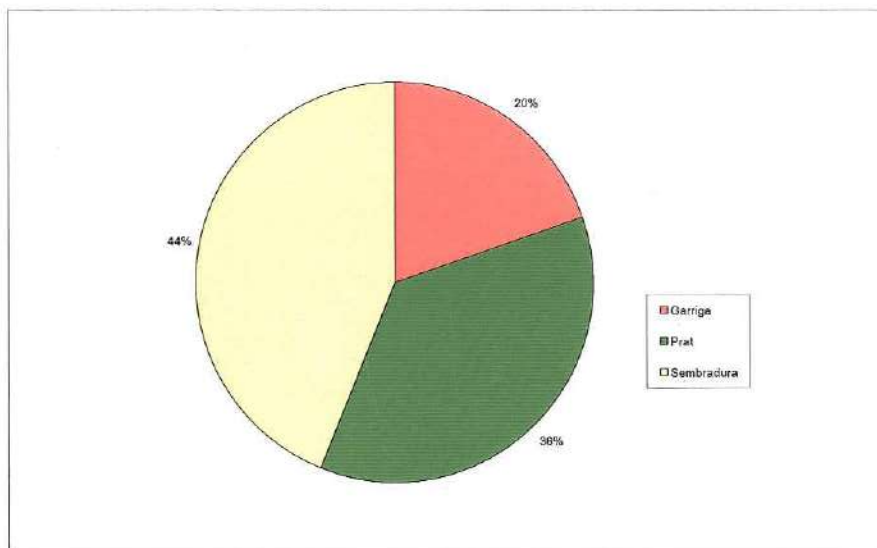
⁸⁵ E. P. THOMPSON (1991), *Costumbres en común*, Crítica, Barcelona, 1995, p. 117-212.

⁸⁶ CHEVALIER, M., *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*, ed. M. Th. Génin, Paris, p. 97.

⁸⁷ A l'annex proporcionat per Lluelles sobre els fluxos comercials hispanoandorrans, podem observar com les entrades eventuais de blat a Andorra des d'Espanya a partir de 1864 fins a 1887, data a partir de la qual aquesta partida passa a agregar-se amb d'altres, van *in crescendo*. LLUELLES, M. J., *La transformació...*, op. cit., p. 484 - 492. Aquesta tendència sembla consolidar-se quan Carvajal, a finals del segle XIX, ens informa que el primer producte en quantitat exportat per Espanya a Andorra era el sègol (1.250 quintars) i en valor el tercer, per darrera del vi i la xocolata. Per altra banda, el 1909 disposem d'una altra relació que mostra com Andorra importa 50.000 quilos de farina d'Espanya per un valor total de 21.000 pessetes. LÓPEZ, E; PERUGA, J; TUDEL, C; *L'Andorra del segle XIX*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 1988, p. 361-362.

garrigues tenien una finalitat ramadera, els percentatges entre les terres agrícoles i ramaderes encara són més igualats.⁸⁸

Gràfic 1. Usos del sòl (Escaldes-Engordany.1910)

Font: AHN/ACA, cadastre, 1910.

Això indica que produir herba a Andorra —almenys per a aquelles famílies que s'ho podien permetre— era més rentable que no pas produir cereals. Més endavant, aprofundirem més en aquest aspecte, però avancem que la resposta està estretament relacionada amb la producció de farratges per al bestiar gros.

5.2.1 Factors que influeixen en els usos i les qualitats del sòl

L'element que més influència podia exercir en els usos i les qualitats del sòl era, sens dubte, l'altitud.⁸⁹ En el primer capítol ja hem exposat com aquest factor podia incidir en el clima, augmentant o disminuint la temperatura, el

⁸⁸ La majoria de la terra declarada al cadastre com a garriga forma part d'un marge d'una parcel·la. Només un 22% de l'extensió total d'aquest tipus de terra són parcel·les exclusivament de garriga, que probablement es van deixar de conrear bé perquè tenien un relleu massa difícil per a treballar-les, o bé perquè formaven part d'un bosc privat. En tot cas, moltes d'aquestes garrigues podien oferir un potencial d'aprofitament pastoral.

⁸⁹ Un factor que està estretament lligat amb l'altitud és la distància respecte al nucli habitat permanent. Aquesta variable també era valorada a l'hora d'assignar les qualitats de les terres.

nombre de gelades o el període d'innivació (cf. supra). Aquestes variables eren de gran importància per a l'agricultura per la manera com la podia condicionar.

Quadre 1. Usos i qualitats del sòl per intervals d'altitud (Escaldes-Engordany. 1910)

Tipus de sòl	Total	<1100 m.		1100-1299 m.		1300-1600 m.		>1600 m.		?	
	(a) (m ²)	(b) (m ²)	b/a*100 %	(c) (m ²)	c/a*100 %	(d) (m ²)	d/a*100 %	(e) (m ²)	e/a*100 %	(f) (m ²)	f/a*100 %
G1	55.894	19.653	35	21.099	38	232	0	0	0	11.780	21
G2	116.150	12.869	11	90.903	78	5.868	5	0	0	942	1
G3	136.713	24.367	18	88.166	64	24.488	18	111	0	8.818	6
G4	125.938	27.572	22	69.780	55	22.585	18	7.710	6	0	0
G5	168.846	6.080	4	146.264	87	1.117	1	1.170	1	14.486	9
G	603.541	90.541	15	416.212	69	54.290	9	8.991	1	36.025	37
P1	429.206	419.476	98	0	0	360	0	0	0	2.860	1
P2	205.262	163.497	80	8.629	4	815	0	10.560	5	20.411	10
P3	228.372	44.058	19	76.877	34	72.740	32	21.954	10	6.710	3
P4	192.850	25.152	13	50.662	26	91.769	48	23.037	12	2.230	1
P5	60.244	0	0	2.230	4	48.042	80	9.972	17	0	0
P	1.115.934	652.183	58	138.398	12	213.726	19	65.523	6	32.211	15
S1	181.132	155.024	86	15.840	9	0	0	0	0	9.030	5
S2	239.912	111.696	47	98.964	40	6.620	3	0	0	24.813	10
S3	393.343	86.088	22	203.129	52	76.601	19	0	0	27.165	7
S4	434.208	42.868	10	191.169	44	168.953	39	11.263	3	19.955	5
S5	99.382	17.051	17	28.908	29	42.278	43	12.272	12	0	0
S	1.347.978	412.727	31	536.010	40	294.452	22	23.535	2	80.962	27
Total	3.067.452	1.155.451	38	1.090.620	36	562.468	18	98.050	3	149.199	5

Font: AHN/ACA, cadastre, 1910.

Al quadre anterior podem observar com les qualitats del sòl disminueixen a mesura que augmenta l'altitud, tant per a aquelles terres que són de sembradura com per a aquelles que són de prat.⁹⁰ També aquest factor fa que la sembradura escassegi a partir dels 1.300 m d'altura, ja que l'adaptació al medi en relació als prats és cada cop més difícil.

Un segon factor de gran importància és l'orientació de les valls. El solans són les zones més buscades per a la pràctica de l'agricultura, perquè permeten corregir les dificultats climàtiques que imposa el medi de muntanya al disposar de més hores d'exposició solar respecte a les obagues (especialment a l'hivern).⁹¹ Bona prova d'això seria la tendència que tenen les partides a ocupar els vessants orientats al sud en la zona del Madriu, o bé la capacitat de l'agricultura per assolir límits més alts al solà d'Engordany que a l'obaga d'Escaldes (exactament, 100 m més).

⁹⁰ L'estudi realitzat sobre el cadastre d'Ordino també confirma que el valor de la terra és inversament proporcional a l'altitud. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 117-188.

⁹¹ CHEVALIER, M., *La vie humaine...*, p. 103-105.

Com ho confirmen les restes arqueològiques d'Època Antiga trobades al solà d'Engordany, aquestes zones van ser les primeres utilitzades pels assentaments humans de muntanya.⁹² Això també va influir d'alguna manera en l'estructura de la propietat; si comparem el nombre de partides entre els dos vessants de la vall dels valires: per exemple, al solà d'Engordany hi trobem més partides (32)⁹³ que a l'obaga d'Escaldes (17),⁹⁴ fruit probablement d'un mercat de la terra més dinàmic. També aquest fet és patent a través de les judicacions de terres, ja que una part d'aquest sector —el de la vessant més alta— el Quart no el va “vendre” fins els anys 80 del segle XIX.

La geomorfologia és un altre factor a tenir en compte quan parlem dels usos i les qualitats del sòl. Ja hem vist en el primer capítol quines característiques des del punt de vista climàtic podia adquirir un altiplà com el d'Engolasters (cf. supra). Aquest microclima més benigne es traduïa en una major extensió dels conreus agrícoles en aquesta zona respecte a d'altres, com la vall del riu Madriu, amb una altura equivalent, però molt més freda a causa del seu enclotament, cosa que es pot apreciar perfectament en el mapa d'usos del sòl d'Escaldes (vegeu Mapa 4 de l'Annex, i compareu Mapa 6 i Mapa 7 de l'Annex). Tot i que en l'orientació econòmica vers la producció d'herba d'aquestes terres del Madriu no descartem que també hi puguin haver influït altres factors com la proximitat d'un riu, la litologia, l'allunyament dels nuclis de població, la proximitat de les estives, etc.

Tampoc no s'ha d'oblidar que l'absència de pendent era un altre factor molt valorat des del punt de vista agropecuari en un país tan abrupte com és Andorra. Petites planícies, com la de la partida de la Plana, eren preuades també perquè no necessitaven la típica adaptació al terreny en forma de terrasses de pedra seca.

⁹² BOSCH, J. M. (coord.), *Engordany...*, op. cit., p. 29-34.

⁹³ Al solà d'Engordany els noms de partida que al cadastre es repeteixen més de 2 vegades són: Ensucaranes, Escolls, Fener, Peletera, Canaleta, Sant Romà, Vinyers, Teulades, Sant Jaume, Allaus, Comes, Boïgons, Solà, Serrat dels Vilars, Llenguaderes, Travesera, Costes, Vilars, Costes dels Vilars, Sant Romà, Coll de Jou, Costes del solà, Hoynes, Diumenge, Mas del Diumenge, Vilars, Barrers, Antuixos, Cabanyes, Lladrers, Font de Gargantí i Favar.

⁹⁴ A l'obaga d'Escaldes els noms de partida que al cadastre apareixen més de 2 vegades són: Feners, Llenguaderes, Fontanelles, Pont de la Tosca, Rec Vell de l'Obac, Roc del Metge, Plana, Picó, Roc de Paulet, Terres de l'Obac, Barri, Coll de Caldes i Canaleta; i al sector del Noguer: Soquer, Noguer, Tresoles, Bordes dels Vilars.

Un quart factor seria el litològic. Tal com hem explicat en el primer capítol (cf. supra), al quart podem trobar bàsicament dos tipus de formacions rocoses: esquistes al solà d'Engordany i una part de l'obaga d'Escaldes, i granits a la resta del Comú. La textura foliada dels primers, entre el llim i la sorra, formant una mena d'argila compactada, fa que aquest terreny retengui bé la humitat i que sigui un sòl amb bones condicions edafològiques per cultivar cereals (el percentatge de terres de sembradura en el sector del solà d'Engordany és d'un 87%, en part atès el factor litològic, però sobretot a causa de la seva orientació cap al sud). En canvi, el granit, omnipresent a la resta del Comú, té una textura molt més granulada —que en certes zones tendeix cap al sauló sorrenc— i, en efecte, molt mòbil i extremadament permeable; tot i que el rentat de la terra és un factor molt negatiu, ja que pot assecar molt ràpidament la terra a l'estiu, no és determinant a Andorra ja que sovintegen les pluges en aquesta estació. Aquestes característiques, més la seva acidesa i la humitat de certs indrets a causa de la proximitat d'un riu —tal com succeeix en algunes zones properes al riu Madriu—, comporten que aquestes terres granítiques no siguin en principi gaire favorables per al cultiu de cereals.

Ara bé, els inconvenients dels terrenys amb granítics poden ser contrarestats de dues maneres:⁹⁵ primerament, amb l'aportació de grans quantitats d'adobs, ja que li donen la consistència necessària que li manca a causa de la seva textura granulada, a banda dels nutrients indispensables per a la seva regeneració. Un requisit que, sens dubte, no és un handicap massa important en una zona eminentment ramadera. I, en segon lloc, amb la construcció de bancals, per tal d'evitar els esllavissaments de terra amb l'arribada de les pluges, atesa la seva condició mòbil. Fins i tot, als ulls dels pagesos la lleugeresa de la terra no era mal vista, perquè una vegada se solucionava el problema del pendent mitjançant una terrassa de pedra seca, facilitava els treballs agrícoles al requerir poca força animal per conrear-les.⁹⁶

⁹⁵ CHEVALIER, M., *La vie humaine...*, op. cit., p. 98-99.

⁹⁶ Bona prova d'això, és que a l'obaga granítica d'Escaldes, on hi ha una gran quantitat de terrasses de pedra seca, encara visibles avui en dia, la terra de sembradura és molt abundant.

Tanmateix, no hem d'oblidar-nos dels dipòsits d'origen fluvial acumulats en zones com la del fons dels valires o a Entremesaigües, i que constitueixen sense cap mena de dubte una de les terres més riques des del punt de vista agropecuari.⁹⁷ Malgrat que al cadastre d'Escaldes la zona d'Entremesaigües presenti una qualitat dels prats i les sembradures inferiors a la de les zones més baixes amb dipòsits al·luvials, no és a causa de la poca fertilitat que tenen sinó a causa de l'altura i distància respecte als nuclis de poblament permanents (compareu Mapes 5 de l'Annex i Mapa 6 de l'Annex).⁹⁸

Finalment, cal considerar la influència que podia exercir la construcció de petits sistemes d'irrigació en els usos i les qualitats del sòl. Deixant de banda aquells que estaven més estretament relacionats amb el millorament dels prats de dalla, hi havia una sèrie de recs d'una longitud relativament important —com el Rec d'Engordany⁹⁹ i el Rec de l'Obac, que s'abastien de l'aigua procedent del riu Valira d'Orient i el riu Madriu, respectivament— que proporcionaven l'aigua necessària per a una franja estreta de terra de conreu situada per sota els 1.100 m d'altitud. Els efectes beneficiosos del regadiu es traduïen en una qualitat superior de les terres (vegeu al Mapa 5 de l'Annex les partides que estaven regades pel rec d'Engordany), i en una orientació de la producció cap a cultius que requerissin grans aportacions d'aigua (cf. *infra*). Tanmateix, també podien exercir aquesta funció de rec multitud de petits torrents quan anaven en certes èpoques de l'any plens d'aigua. Aquest seria el cas dels torrents situats al solà d'Engordany o a Sant Miquel d'Engolasters.

Arribat a aquest punt, cal dir que tots aquests factors, ja siguin naturals o artificials, influïen concausadament, de manera més o menys decisiva, sobre els usos i les qualitats del sòl. Malgrat això, si bé la qualitat del sòl pot haver variat molt poc al llarg del temps (a menys que s'alteri mitjançant la construcció d'un rec com hem vist), doncs, hi ha una sèrie de factors naturals que pesen enormement sobre aquest aspecte, els usos del sòl són més susceptibles

⁹⁷ CHEVALIER, M., *La vie humaine...*, op. cit., p. 105.

⁹⁸ Per exemple, al fons de vall sobretot prats de primera i segona; en canvi a Entremesaigües, el protagonisme l'agafa els prats de tercera i quarta i sembradures de tercera i quarta.

⁹⁹ Per exemple, el rec d'Engordany tenia una longitud d'1,8 Km i regava una extensió aproximada de 17 ha.

d'haver evolucionat a causa dels diferents interessos econòmics dels propietaris d'aquestes terres. Per què si no a les zones més fèrtils del quart d'Escaldes —a la plana al·luvial dels valires— es produïen prats i no cereals a principis del segle XX? En definitiva, el que volem dir és que a banda d'aquests factors que acabem de descriure, s'ha de tenir en compte el factor antròpic, sobretot pel que fa als usos del sòl.

5.2.2 Cultius agrícoles

Si observem el Quadre 1 (p. 56), veurem que gran part de la sembradura de primera i segona categoria es troba situada per sota dels 1.100 m d'altitud. Aquesta zona es caracteritza per ser una àrea de regadiu i per tenir un caràcter marcadament hortícola —aquests dos elements estan estretament units, doncs, els productes de l'horta necessiten grans aportacions d'aigua. El fet que siguin partides de terra, com la del Barri, com la d'Engordany o la d'Ensucaranes (tot i que aquest últim se situa una mica més amunt, entre els 1.200 m i els 1.300 m d'altitud) orientats als cultius hortícoles, queda palès perquè en la majoria dels noms de les finques hi figura la paraula *hort*.¹⁰⁰ A més, són unes terres d'una dimensió reduïda (d'uns 300 m² de mitjana), i que estan situades molt a prop dels nuclis de població (en cap cas superen el quilòmetre de distància) per tal de subministrar els productes de consum diari per als nuclis de població més pròxims.

Bladé explica el 1875 què es podia cultivar en aquests horts:¹⁰¹ patates,¹⁰² mongetes verdes, pèsols, cigrons i altres llegums, com les llenties o les faves.

¹⁰⁰ De les 216 parcel·les que són denominades amb la paraula *hort*, no n'hi ha cap que no estigui situada a prop d'Engordany (87), el Barri (69) o Ensucaranes (60).

¹⁰¹ BLADÉ, F., *Etudes Géographiques...*, op. cit., p. 82.

¹⁰² La patata es pot adaptar bé fins als 1400-1500 m d'altitud i tolera molt bé els sòls humits —com a les obagues, per exemple— i silícics. Segons Chevalier, a partir de finals del segle XVIII aquest tubercle es converteix en la base de la dieta camperola a les zones de muntanya. CHEVALIER, M., *L'Ariège*, ed. Ouest-France, Paris, 1985, p. 34. La patata necessitava entre 90 i 100 dies per a madurar; i es podia plantar al mes de febrer (espècies primerenques) i es colliren al juliol, o bé es poden plantar al març i es colliren a l'agost. Les patates poden formar part d'unes rotacions més intensives, ja que després de les collites de juliol o agost es podien plantar i collir-se a la tardor o bé també podien combinar-se amb productes hortícoles com les mongetes.

Per la seva banda, Ulrich a meitat del segle XIX, de forma general parla d'hortalisses i posa especial èmfasi en la patata, i pel que fa al Quart d'Escaldes també parla de les nous¹⁰³. P. Madoz més o menys per la mateixa època també ressalta el cultiu de la patata¹⁰⁴. Ja en el segle XX, Violant i Simorra afirma que en els horts pirinencs s'han introduït nous conreus abans mai esmentats pel que fa almenys en referència al territori andorrà, com les tomates, els enciams i els pebrots.¹⁰⁵

A banda de les grans aportacions d'aigua, una agricultura intensiva d'aquesta mena també requeria un tancament de la terra per a pràcticament tot l'any, mitjançant la figura del defens, ja que el cultiu de molts productes començava el mes de febrer o el març —com el pèsols o les faves— i no finalitzava fins l'octubre i en el cas de la patata podia arribar fins i tot a l'hivern (aquest tubercle a terra podia aguantar molt bé les baixes temperatures hivernals).¹⁰⁶ Per tant, si el bestiar comunal no hi podia entrar, l'adobament s'havia de realitzar manualment¹⁰⁷.

La majoria de terra de sembradura, però, se situa entre els 1.100 m i els 1.600 m d'altitud, especialment la de mitjana i baixa qualitat (vegeu Quadre 1, p.56). No obstant això, cal matisar aquesta afirmació ja que la sembradura ubicada entre els 1.300 m i els 1.600 m no es reparteix per igual en aquest interval d'altitud,

¹⁰³ ULRICH, B., "Apuntes sobre los valles neutrales de Andorra", còpia de 1852, dins VIDAL I GUITART, J. M., *Instituciones políticas y sociales de Andorra*, ed. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto Francisco de Vitoria, Madrid, 1949, p. 460, 468. Al cadastre es pot intuir la importància que podia tenir, sobretot, per a la ramaderia porcina, les rouredes, o els enzinars, a través dels noms d'algunes finques de garriga.

¹⁰⁴ "El terreno poco fértil, como puede suponerse, se divide en prados, donde se cria variedad de yerbas de pasto para el alimento de los ganados durante el invierno; tierras de labor, en las que se cosecha centeno, algunas legumbres y hortalizas, poco cáñamo, sabrosas patatas, algun frutal, especialmente nogueras y castaños, y cuya parte mas baja y meridional se destina á la plantacion de tabaco; y en terreno inculto ó erial donde se encuentran ricos pastos de verano, bosques de pinos, abetos, robles, encinas, abedúles, fresnos, chopos, y otros árboles que proporcionan abundante combustible y madera..." —MADOZ, P. (1849), *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar"*, ed. Curial, Barcelona, 1985, p. 514.

¹⁰⁵ VIOLANT SIMORRA, R., *El Pirineo español*, ed. Alta Fulla, Barcelona, p.124.

¹⁰⁶ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 55.

¹⁰⁷ Els *arganells* andorrans, descrits per Violant i Simorra com dos cistells aplanats dels cantons i units per una fusta per la part superior, que es col·locava sobre la bèstia de tir, molt presents en els inventaris patrimonials, eren probablement l'eina agrícola més utilitzada per a adobar aquests horts —VIOLANT SIMORRA, R., *El Pirineo español...*, p. 442-443.

sinó que es concentra fonamentalment al sector de Sant Miquel d'Engolasters a causa de les seves peculiars característiques geomorfològiques i climàtiques abans descrites (vegeu Mapa 7 de l'Annex). Però, on realment es concentra gran part de la sembradura és a l'interval immediatament inferior —el 40% ho fa entre els 1.100 m i els 1.299 m—, especialment, al solà d'Engordany —amb un 68% d'aquest tipus de terra per a aquest interval (vegeu Mapa 8 de l'Annex).

Segons es desprèn del relat d'Ulrich i Madoz, el sègol era el cereal que més s'utilitzava en aquestes contrades¹⁰⁸. Llobet i Chevalier expliquen que el cereal que millor s'adaptava, i encara ho fa, a aquesta altitud en terrenys de secà és el sègol d'hivern.¹⁰⁹ El seu cicle biològic evita la sequera estiuenca, perquè la collita, que pot variar en funció del clima de cada indret, es realitza a finals de juliol-principis d'agost, evitant d'aquesta manera el període més càlid de l'estiu. A més del sègol, aquests autors exposen com podien haver altres espècies cerealícoles amb característiques semblants com el forment, que de la mateixa forma que el sègol es plantava aproximadament entre agost i setembre i no es collia fins l'agost de l'any següent. De fet, Chevalier diu que als Pirineus es practicava una *policultura cerealística* amb domini del sègol.¹¹⁰

Aquest mateix autor explica com es podia donar la possibilitat de combinar bianualment el gra gros —cereal d'hivern— amb el gra petit —cereal de primavera, com la tosella o el marçal. Tot i que, com ell mateix afirma, l'opció més habitual no era aquesta rotació, sinó combinar el cereal d'hivern amb el guaret, sobretot en zones altes, on el cicle vegetatiu del sègol era llarg i n'impedia la rotació amb qualsevol altra planta. Tot i això, Llobet explica que havia vist als anys quaranta del segle XX, en zones de poca altitud com Santa Coloma, rotacions de blat, tabac i alguna farratgera com el trèvol, o bé, rotacions de blat, patates i tabac; i en parròquies altes, com Ordino, també havia vist encadenar el sègol amb les patates o fins i tot, el tabac —el tabac

¹⁰⁸ MADOZ, P. (1849), Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar", ed. Curial, Barcelona, 1985, p. 514. Ulrich quan parla de la producció agrícola que es desenvolupa en cada parròquia l'únic cereal que esmenta és el sègol —ULRICH, B., "Apuntes sobre...", op. cit. p. 459-465.

¹⁰⁹ CHEVALIER, M., *L'Ariège*, op. cit., p. 33. LLOBET, S. *El medi...*, op. cit., p. 119.

¹¹⁰ CHEVALIER, M., *L'Ariège*, op. cit., p. 33.

podia assolir cotes molt altes, de fins als 1.625 m, gràcies a la calor estiuenca que el permetia madurar.¹¹¹ Per tant, les possibilitats de rotacions podien ser àmplies i variaven en funció de l'altitud.

Una especial atenció a Andorra mereix el cultiu del tabac. La introducció d'aquesta planta en un territori de muntanya —tal com explicarem més endavant— es deu, entre altres factors, a les peculiars circumstàncies polítiques d'aquest país i al guany que en generava el contraban, sense oblidar que la gran oscil·lació tèrmica del clima andorrà, amb uns mesos de juliol i agost molt calorosos, en permetien la maduració. Segons la descripció de Llobet per a la parròquia de Santa Coloma en els anys quaranta del segle xx, el tabac podia donar pas a una agricultura intensiva, perquè es plantava sobre els rostolls del blat d'hivern, convenientment llaurats i adobats amb fems i, fins i tot, una vegada s'havia collit el tabac, es podia encadenar amb un altre cultiu, com el blat de primavera o bé el blat de moro, abans de collir el tabac al mes de març.¹¹²

Tant el tabac com el blat de moro, segons Llobet, molt desplaçat a Andorra atès que compartia el mateix pis ecològic que el tabac,¹¹³ els convenia ésser regats freqüentment. A més, com hem comentat anteriorment, l'ús intensiu de la terra que comportaven les rotacions on s'inserien aquests cultius exigia la seva exclusió de l'aprofitament comunal a través del defens o la guarda. Tornant al blat de moro, cal dir que cap autor del segle xix no n'esmenta el conreu a Andorra. L'arribada va ser probablement en el segle xx —l'augment del bestiar gros durant aquest període i la seva utilització com a farratge hi podria haver tingut alguna cosa a veure— i quan Llobet parla d'ell diu que està força desplaçat pel tabac. Pel que fa al tabac, si bé les referències són constants durant el segle xix com veurem més endavant quan parlem del contraban, l'augment de la producció no es produeix fins a finals d'aquell segle a causa de la introducció de noves espècies a Andorra.

¹¹¹ LLOBET, S., *El medi...*, op. cit., p. 120-121.

¹¹² Ibid., p. 117.

¹¹³ De fet, només el comparteixen fins els 1.260 m d'altitud, ja que a partir d'aquí el blat de moro comença a madurar amb dificultat, tot i que verd també es pot aprofitar com a farratge pel bestiar. Ibid., p. 116.

5.3 La ramaderia

Malgrat l'abundància de prats naturals que disposen les valls d'Andorra, les condicions climàtiques del seu medi en limiten l'aprofitament a un període molt concret de l'any.¹¹⁴ Aquesta circumstància va originar en el passat un tipus de ramaderia de caràcter transhumant, la qual permetia aprofitar les vastes pastures que els circs glacials o les comes pirinenques oferien al bestiar durant els mesos d'estiu. Tanmateix, la transhumància brindava la possibilitat d'obtenir un benefici a les cases que participaven d'aquesta activitat per tal de fer front a les obligacions fiscals o als manlleutes dels censals. En aquest epígraf, doncs, ens proposem explicar de quina manera es portava a terme aquest aprofitament, quins tipus de transhumància hi havia i com podia condicionar els usos del sòl de les zones que no estaven situades estrictament a l'alta muntanya.

5.3.1 Transhumància horitzontal

De la mateixa manera que als Alps o a algunes regions de l'interior de la península ibèrica,¹¹⁵ al principat d'Andorra s'hi ha desenvolupat un tipus de transhumància de llarga distància basat en la interdependència agropecuària entre la plana i la muntanya. Per tal d'aprofitar les pastures que aquests dos sectors oferien a l'estiu i a l'hivern, grans contingents de bestiar oví es desplaçaven dos cops l'any entre les valls andorranes i les comarques veïnes, fonamentalment de Lleida, Osca i Arieja,¹¹⁶ en direcció a la muntanya, a la primavera, i en direcció a la plana, a la tardor.

¹¹⁴ Com bé apunta Becat, malgrat que els prats alpins són extensos a Andorra, només permeten un sol aprofitament per part del bestiar perquè a l'agost comencen a grogueljar a causa de la secada edàfica o bé per culpa de les primeres gelades nocturnes. En canvi, al mes de juliol hi ha més herba que bestiar per a pasturar-la. Això, porta a dir a aquest autor que *produeixen poc i, sobretot, durant poc temps*. BECAT, J., "La vida pastoral i ordenació del territori a Andorra", dins *Estudis d'Història agrària*, núm. 14, p. 233.

¹¹⁵ Moltes són les obres que parlen sobre aquest tema. Aquí en citem algunes: VIOLANT SIMORRA, R., *El Pirineo...*, op. cit.; LLOBET, S., *El medi...*, op. cit.; CHEVALIER, M., *La vie humaine...*, op. cit.; VILÀ-VALENTÍ, J., "La transhumancia en Cataluña", dins *Pirineos*, VI ed. CSIC, Instituto de Estudios Pirinaicos, Zaragoza, 1950.

¹¹⁶ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 52.

Els ramats d'ovelles arribaven cada any a Andorra a voltants de maig. Primerament, el bestiar autòcton pasturava en els rebaixants, en els solans i en les deveses, fins que les estives s'obrien cap a finals de juny-principis de juliol; i no baixaven de nou a la plana fins, aproximadament, per Sant Miquel (29/09) – totes aquestes dates, però, podien variar en funció de factors com la procedència i destinació del bestiar o les condicions climàtiques.

L'articulació econòmica entre la plana i la muntanya es realitzava mitjançant contractes com el de conlloc, a partir del qual el Comú o municipi arrendava les herbes comunals als ramaders de la plana, o bé als majorals dels ramats de diferents propietaris. Aquests pactes, generalitzats arreu dels Pirineus, a Andorra adoptaven certes peculiaritats com el fet que el mediador entre el propietari del ramat i el Comú havia de ser un andorrà de ple dret. Es podia donar el cas que s'establissin certes reciprocitats entre els ramaders andorrans i espanyols o francesos de la plana, en el sentit que el ramader de la muntanya es feia càrrec a l'estiu del bestiar del de la plana a canvi que aquest fes el corresponent amb el seu a l'hivern.¹¹⁷

L'arrendament de les estives es realitzava cada any a través d'una subhasta pública en el Consell Comunal de les Talles habitualment una setmana abans de Carnaval. En aquest consell es regulava quan havia d'entrar i sortir de la parròquia el bestiar de conlloc, el nombre d'animals que podia accedir a cada cortó, així com el moviment de cada espècie en direcció a les estives per tal de pasturar i adobar (bogar) correctament les terres. Els preus dels cortons podien variar d'un any a l'altre en funció de la demanda de pastures.

5.3.1.1 Fires ramaderes

Les fires de bestiar se celebraven a la primavera, quan el bestiar estava de camí a les estives, i a la tardor, quan baixava de la muntanya. Entre les més importants, i on els ramaders andorrans hi tenien més contacte, hem de destacar la d'Organyà (30/11), la de la Seu d'Urgell (per Tots Sants), la de

¹¹⁷ Ibid., p. 45.

Salàs (per Carnaval), les d'Ax (15/03, 04/05, 14/09, 20/10), la de Cabanes (26/08), les de Tarascó (09/03, 08/04, 30/09, 13/11), la de Foix (04/11) i la Vic de Sòs (21/09), situades totes elles estratègicament entre la muntanya i la plana. Malgrat que Andorra també celebrava durant la tardor les seves fires ramaderes a gairebé totes les parròquies, aquestes tenien un caràcter molt més local a causa de l'aïllament geogràfic del país.¹¹⁸

Les fires esmentades eren el lloc de comercialització del bestiar. A les de tardor habitualment s'aprofitava per vendre el bestiar recreiat a les pastures estiuenques i, en funció de les reserves d'herba de cada ramader, el que no es podia alimentar durant l'hivern. En canvi, a les de primavera es comprava freqüentment un complement d'animals per aprofitar les pastures altes a l'estiu. A més, les fires ramaderes també eren un lloc ideal per a les relacions socials i per realitzar i tancar negocis pecuaris (com els de conlloc, per exemple).

5.3.2 Transhumància vertical

A diferència del bestiar oví, el bestiar boví, equí i porcí no solia realitzar grans desplaçaments. Aquests animals solien fer un tipus de transhumància de curta distància o parcial, que consistia en el desplaçament des del fons de vall fins a les estives. El cicle anual del bestiar autòcton diferia del que procedia de fora en tant que pasturava abans els diferents sectors del Comú i podia allargar més la seva estada en les terres comunals. Així doncs, romanien des de novembre fins a finals de març, aproximadament, pasturant o estabulat a les zones baixes. Una vegada arribava la primavera, començava a pujar a través dels rebaixants, solans i deveses en direcció a les bordes de la mitja muntanya, on era alimentat gràcies a l'herba emmagatzemada en aquestes construccions o bé pasturant pels prats propers. Pels vols de Sant Joan (24/06) o Sant Pere

¹¹⁸ Ibid, p. 61.

(29/06) podien entrar a les estives fins que les condicions climàtiques els obliguessin a baixar de nou als coberts de les zones baixes.¹¹⁹

Aquest sistema pastoral implicava un aprofitament de les pastures a diferents nivells segons les espècies. D'aquesta manera, una vegada s'obrien les pastures d'altura, s'organitzaven les colles comunes, sota la cura d'un guarda comunal, per a cada tipus d'animal. En primer lloc, passava l'eugassada, la qual per la seva especial dentició, permetia l'aprofitament i regeneració de pastures que vaques i ovelles no pasturaven. Les últimes en passar eren les ovelles, bé per la major resistència al fred, o bé perquè la seva dentició els permetia arrancar millor l'herba. A més d'organitzar el ramat en colles segons les espècies o bé limitar el número d'animals que es podien introduir a les pastures, el Comú també podia imposar certes limitacions a altres espècies de bestiar com el cabrum, el qual podia arribar a tenir una acció devastadora sobre la massa forestal.¹²⁰

Però, com es traduïa tot això sobre la propietat privada? Recordem que els grans consumidors d'herba són les espècies bovina i equina, i que aquestes no transhumaven durant l'estació freda.¹²¹ Per tal d'alimentar durant gran part de l'any aquests ramats, els propietaris d'aquests animals disposaven de diferents maneres per fer-ho: mitjançant la propietat comunal de les segones herbes dels prats o les herbes dels camps de conreu, rebaixant les tingudes d'hivern a la meitat de caps o bé preservant partides d'herba a l'estiu per a consumir-les a l'hivern.¹²² Tot i aquestes mesures de caràcter igualitari entre les cases de la comunitat, les pastures solien esgotar-se sobretot als mesos de febrer i març. Llavors, era necessari aconseguir un aprovisionament d'herba complementària, un increment del volum d'herba que havia de sortir pel fet de posseir terres particulars o bé mitjançant la compra del dret de la segona herba, és a dir, a través de la compra del vedat de la terra. Però hi podien haver altres

¹¹⁹ Les diferències entre el cicle anual de la transhumància vertical i el de la transhumància horitzontal a Andorra és perfectament visible en els gràfics elaborats per CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 4 de l'Annex (Gràfic I. e.).

¹²⁰ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 58-59.

¹²¹ Com diu Codina, no hem de menysprear el consum d'aquests animals, ja que solament per al període estival un boví necessitava una hectàrea d'herba, sis vegades més del que necessitava un oví. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 37.

¹²² BRINGUÉ, J. M., *Comunitats i béns comunals...*, op. cit., p. 231-239.

estratègies per afrontar la manca de pastures hivernals. Una d'elles era tenir el bestiar a conlloc o parceria, o sigui, lliurar-los a la custòdia d'un parcer perquè els alimentis d'herba a canvi d'un pagament. Com bé diu Bringué, aquesta solució, però, tenia els seus inconvenients, perquè, per una banda, aquest bestiar havia de pagar els drets d'entrada al terme, ja que, era un bestiar aliè a la comunitat, i, per l'altra, era el primer que patia la rebaixa de la tinguda de bestiar quan la pressió sobre les herbes era massa forta.¹²³ Per tant, la millor solució sempre era la de disposar de prou herba per poder alimentar el bestiar.

Com podem observar al Quadre 1 (p. 56), la major part d'aquesta herba, i la de millor qualitat, se situava per sota els 1.100 m d'altitud, i no a la mitja muntanya com han sostingut alguns autors com Llobet.¹²⁴ Tot i que com podem veure en el següent quadre, és cert que els prats comencen a guanyar importància en relació a les terres agrícoles una vegada superen aquesta franja altitudinal i s'apropen al sector de les bordes.

Quadre 2. Usos i qualitats dels sols per intervals d'altitud (Escaldes-Engordany. 1910)

Tipus de sòl	<1100 m.		1100-1299 m.		1300-1600 m.		>1600 m.		?	
	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%
G1	19.653	2	21.099	2	232	0	0	0	11780	8
G2	12.869	1	90.903	8	5.888	1	0	0	941,92	1
G3	24.367	2	88.166	8	24.488	4	111	0	8817,64	6
G4	27.572	2	69.780	6	22.585	4	7.710	8	0	0
G5	6.080	1	146.264	13	1.117	0	1.170	1	14485,76	10
G	90.541	8	416.212	38	54.290	10	8.991	9	36.025	24
P1	419.476	36	0	0	360	0	0	0	2860	2
P2	163.497	14	8.629	1	815	0	10.560	11	20411,44	14
P3	44.058	4	76.877	7	72.740	13	21.954	22	6710	4
P4	25.152	2	50.662	5	91.769	16	23.037	23	2230	1
P5	0	0	2.230	0	48.042	9	9.972	10	0	0
P	652.183	56	138.398	13	213.726	38	65.523	67	32.211	22
S1	155.024	13	15.840	1	0	0	0	0	9030	6
S2	111.696	10	96.964	9	6.620	1	0	0	24812,88	17
S3	86.088	7	203.129	19	76.601	14	0	0	27164,8	18
S4	42.868	4	191.169	18	168.953	30	11.263	11	19954,8	13
S5	17.051	1	28.908	3	42.278	8	12.272	13	0	0
S	412.727	36	536.010	49	294.452	52	23.535	24	80.962	54
Total	1.155.451	100	1.090.620	100	562.488	100	88.050	100	149.199	100

Font: AHN/ACA, cadastre, 1910.

¹²³ Ibid.

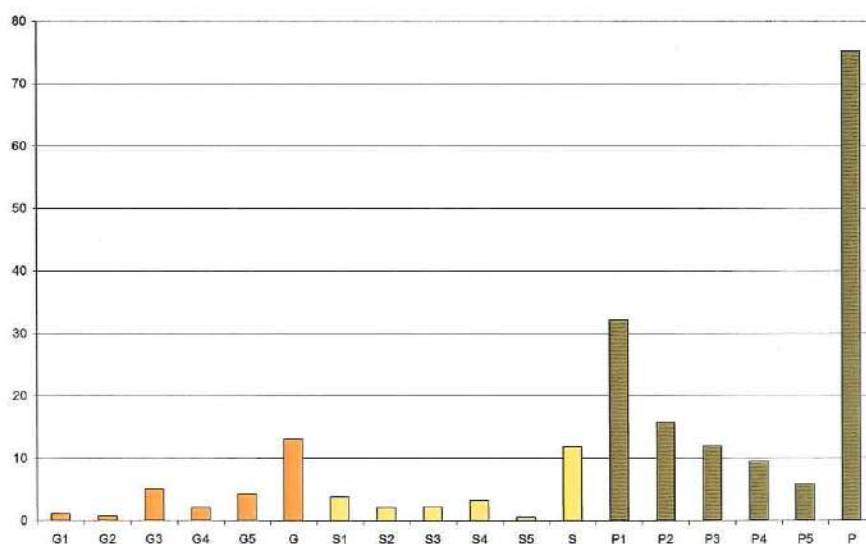
¹²⁴ LLOBET, S., *El medi...*, op. cit., p. 114-115. En aquest sentit és interessant el que diu Bladé el 1875 sobre aquest aspecte, ja que confirma les dades que obtenim a través del cadastre quan diu: *Les meilleurs fonds, situés dans la partie basse des vallées et vallons, sont généralement réservés pour les prairies, que l'on fume et arrose soigneusement.* BLADÉ, F., *Etudes Géographiques...*, op. cit., p. 82.

La majoria d'aquests prats estaven destinats, tal com hem explicat, a proporcionar l'aliment necessari per sustentar, ja sigui a través d'herba fresca a la primavera o a la tardor o bé a través d'herba seca emmagatzemada a les bordes, el bestiar gros fins que no s'obrien les estives.

A més, tal com han apuntat alguns autors i com demostrarem més endavant, aquests prats estaven relacionats amb el *defens*. Aquesta figura de protecció de la terra s'obtenia a fi de produir unes segones herbes al mes d'octubre o bé allargar la consumició sobre peu fins a la primavera, i evitar d'aquesta manera que el ramat transhumant envaís aquestes prades després de baixar de les estives o bé que ho fes el no transhumant durant la interestació (novembre-maig).¹²⁵

La majoria d'aquests prats vorejaven un curs d'aigua a fi de poder-los regar mitjançant una sèquia o canal que derivava l'aigua. D'aquesta manera, es podia obtenir una herba alta i fresca i realitzar dues o tres segues de fenc a l'any, o bé un consum sobre peu, que al mateix temps servia per a adobar el prat.

Gràfic 2. Usos i qualitats dels sols que afronten amb cursos d'aigua (Escaldes-Engordany. 1910)

Font: AHN/ACA, cadastre, 1910.

¹²⁵ Ibid., p. 67.

Com podem veure en el gràfic anterior, la major part de terres que confronten amb un curs d'aigua són de producció d'herba (el 75%). El fet que siguin les de major qualitat s'explica perquè l'extensió més gran de prats se situa a les zones més baixes del quart. Per altra banda, el cas d'Ordino, estudiat per Codina, ofereix uns resultats semblants, ja que també els prats són els que tenen el percentatge més alt (aproximadament, un 45%).¹²⁶ Però, en comparació amb Escaldes, els horts li resten protagonisme ja que ocupen un 18% de les terres que afronten amb un curs d'aigua. Ara bé, a Escaldes malgrat que molts horts no afronten amb un curs d'aigua, la major part d'ells estan sota la influència d'un rec, tal com ho confirma la denominació de moltes d'aquestes parcel·les. Si comptabilitzéssim aquestes sembradures de primera i segona categoria, el percentatge a favor dels prats es rectificaria a la baixa i augmentaria el de les sembradures, igualant d'aquesta manera les distribucions de terres que afronten amb un curs d'aigua entre Ordino i Escaldes (exactament, els prats d'Escaldes passarien a tenir un 60% i les sembradures un 30%).¹²⁷

Conclusió

El territori comunal d'Andorra s'ordenava al voltant de tres grans sectors: el fons de vall, la mitja muntanya i l'alta muntanya, caracteritzat cadascun d'ells per certs trets mediambientals i geogràfics, i per practicar-s'hi unes activitats agropecuàries determinades. Una de les funcions més importants que tenien els consells comunals n'era la seva gestió. Per portar a terme aquesta feina, disposaven, entre altres mecanismes, dels vedats temporals, que permetien obrir i tancar cadascun d'aquests sectors en funció del període de l'any i els diferents interessos agropecuaris en joc.

El cadastre de principis del segle xx proporciona una visió de conjunt dels usos i les qualitats del sòl del territori d'Escaldes. Aquests dos aspectes estan influïts

¹²⁶ *Ibid.*, p. 6 de l'Annex (Gràfic nº1.h.).

¹²⁷ Hem de tenir en compte que a Ordino la classificació de les terres és diferent, ja que es fa en *horts*, *terres* i *prats*. Per tant, el 18% dels horts i el 45% dels prats que afronten amb un curs d'aigua pot augmentar, perquè les classificades com a *terres* tant poden ser agrícoles (com els *horts*), com poden ser ramaderes (com els *prats*), igualant d'aquesta manera les xifres a dalt esmentades per al cas d'Escaldes.

per diferents factors naturals, com l'altura, la geologia, els cursos d'aigua, etc.; però, a més d'aquests elements, hem de considerar també, sobretot pel que fa als usos, la influència antròpica sobre el territori.

A través de la font cadastral podem establir al quart d'Escaldes els tres sectors esmentats abans:

El fons de vall abraçaria la plana al·luvial, el solà d'Engordany i l'obac d'Escaldes. És on es concentra la major part de la propietat privada i la de millor qualitat, tant agrícolament com ramadera parlant. Per sota els 1.100 m d'altitud trobem, en primer lloc, els prats artificials, que es caracteritzen per l'ús de l'aigua dels rius propers com a regadiu i per estar protegits de l'aprofitament comunal mitjançant una defensa. I, en segon lloc, també en aquest sector es localitza una estreta franja de terres de regadiu, moltes d'elles també protegides amb una defensa, associades a un ús més intensiu de la terra a causa del conreu del tabac o dels productes hortícoles. Per sobre d'aquesta altura, fins els 1.300 m aproximadament, hi hauria el domini de les terres cerealícoles de secà, amb especial protagonisme del sègol i les rotacions bianuals amb guaret.

A la mitja muntanya, entràriem ja plenament en el domini dels prats millorats i les bordes. Un cas a part seria Sant Miquel d'Engolasters, ja que disposa d'uns trets climàtics i geomorfològics diferents dels de la vall del riu Madriu, cosa que li ocasiona que albergui més terres de conreu del que és habitual en aquest interval d'altitud. Cal distingir, però, dos subsectors a la mitja muntanya: els rebaixants, i els solans i deveses. Els primers no tan sols se cenyien a l'àmbit més estrictament de la mitja muntanya, sinó que també abraçaven totes aquelles terres del primer sector que estaven en guaret, a banda dels erms i els boscos. Aquest subsector acomplia una funció molt important tant per a l'agricultura com per a la ramaderia, perquè aportava fenc extra i permetia adobar les terres agrícoles. En canvi, els solans eren terres d'ús estrictament pastoral, que acomplien una funció de pre-estives.

Les estives constituïen l'últim sector del territori comunal. També de gran importància per a l'aportació de pastures que proporcionaven a l'estiu; era la peça clau al voltant de la qual girava la transhumància horitzontal i vertical. Al

segle XIX aquest sector era subhastat pels comuns en peces (cortons). A diferència del primer sector, l'alta muntanya es caracteritzava per l'absència de la propietat privada.

6 Una comunitat igualitària? La casa andorrana

L'organització de la comunitat en cases és un tret força característic de tota l'àrea pirinenca. Tal com es pot apreciar a través de la documentació andorrana, aquesta institució constituïa la unitat primària de la societat, en tant que era el principal subjecte de qualsevol acta privada o pública, restant la identitat de l'individu tot sovint oculta sota la seva ombra. De fet, tal com manifesta Assier-Andrieu, era el fet de pertànyer a una casa el que donava dret i facultat a l'individu per gaudir dels béns que eren objecte de l'aprofitament comunal i no pas la seva pertinença a la comunitat.¹²⁸

En aquest capítol, proposem estudiar aquesta institució des de la perspectiva més estrictament patrimonial. No seran, per tant, les aliances matrimonials, les estratègies hereditàries o els valors ètics o morals d'aquests grups familiars el que centrarà la nostra atenció, sinó el conjunt de terres, edificis i altres elements de caràcter més estrictament material el que ho farà.¹²⁹ Per aquest motiu, hem vertebrat la nostra exposició al voltant de dues fonts: els inventaris patrimonials i el cadastre andorrà, que ens proporcionaran una informació de gran vàlua sobre alguns dels aspectes que acabem d'esmentar. D'una banda, els inventaris de béns patrimonials del segle XIX permetran revisar gran part dels tòpics que el pairalisme català havia difós sobre aquesta institució i, de l'altra, comparar la distribució de la propietat en aquest època respecte a la dels segles anteriors. Al mateix temps, la seva informació gairebé exhaustiva sobre els béns d'una casa mostrarà els diferents models d'explotació familiar que podien existir a Andorra durant aquest període. En segon lloc, la visió del cadastre andorrà de principis del segle XX acabarà per completar aquest estudi, en tant que obtindrem a través de les seves dades una imatge general de totes

¹²⁸ ASSIER ANDRIEU, L., "L'esprit de la maison pyrénéenne", dins *Los Pirineos. Estudios de Antropología social e histórica*, Madrid, 1986, p. 102.

¹²⁹ Diferents perspectives sobre la família són tractades a COMAS D'ARGEMIR, D.; SOULET, J. F. (ed.), *La Família als Pirineus: aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 1993.

les cases d'un territori concret d'Andorra com és el Quart d'Escaldes-Engordany.

6.1 *Els inventaris patrimonials: una visió antipairal*

Ja fa anys la historiadora Rosa Congost mostrava quines eren les mentides del pairalisme.¹³⁰ Aquesta imatge falsa del camp català, que es construeix des de determinats cercles de la cultura catalana durant el segle XIX, sobretot a partir de la Renaixença, era fruit de la ideologia d'una classe: els hisendats. Vicens Vives, un dels historiadors que incorporaran aquestes idees de forma més elaborada als seus estudis, argumentarà que l'harmonia i l'absència de conflictes que caracteritzarà el món rural fins a la crisi agrària de finals del segle XIX era producte d'un pacte social entre propietaris i no-propietaris, el qual tenia la màxima expressió en el dret civil català.¹³¹ Institucions com la masoveria o l'emfiteusi van ser presentades pels teòrics del pairalisme com a dos contractes agraris excel·lents, producte de la responsabilitat social de la classe propietària envers les classes més desafavorides, i una manera d'estrènyer els llaços de solidaritat entre ambdós grups, ja que permetien "als altres" prosperar i accedir a la terra, a canvi, naturalment, del transvasament d'una part de la renda agrària.¹³²

Tanmateix, la família catalana tradicional, caracteritzada per la figura de l'hereu i la residència patriheredolocal, va jugar un rol molt important en aquest corrent de pensament. Presentada com un microcosmos de la nació, la família *souche* era l'encarnació de les virtuts de la societat catalana, la peça central del *Volkgeist* català. Les relacions que s'havien teixit al seu interior entre hereus i cavallers havien permès, entre altres coses, tal com exposa Vicens Vives, la industrialització i el progrés comercial de Catalunya: el comerç i la indústria de

¹³⁰ CONGOST, R., *Els propietaris i els altres*, Eumo Editorial, Vic, 1990, p. 286-290.

¹³¹ VICENS VIVES, J., *Notícia de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona 1995, p. 41-42.

¹³² Sobre les virtuts que atribueix el pairalisme a l'emfiteusi i la parceria també podeu veure CAMPS I ARBOIX, J. DE, *Les cases pairals catalanes*, Edicions Destino, Barcelona, 1977, p. 14-15.

Catalunya s'han creat amb l'esforç dels fadristerns —i amb el dels hereus, que vetllaven per ells des de la masia llunyana.¹³³ Allunyar-se d'aquest model o acceptar una nova organització familiar —com la castellana, per exemple— era abocar la societat catalana al fracàs. Així ho expliquen els juristes de l'època quan des del poder central espanyol s'intentà uniformar el Codi Civil a finals del segle XIX i eliminar les particularitats del dret autòcton.

Diferents autors que han revisat aquestes teories han coincidit a dir que la família catalana és, com diria Hobsbawm, una *invenció de la tradició*.¹³⁴ Lluny de la realitat, aquest model de família —totalment descontextualitzat— no era ni molt menys el majoritari a Catalunya, tal com s'havia volgut fer creure des de la literatura, el folklore o la jurisprudència de l'època; més aviat era l'expressió de la classe dominant del segle XIX, un símbol que ajudava a definir una identitat nacional i un catalanisme polític en un moment en què des de l'Estat liberal s'endegava un procés uniformador i centralitzador.¹³⁵

De la mateixa manera que alguns antropòlegs han desmentit a través de l'estudi de les organitzacions familiars que aquest model no era únic a Catalunya,¹³⁶ altres historiadors com Olivier Codina han demostrat mitjançant el buidatge dels inventaris de béns patrimonials dels segles XVII i XVIII que no hi havia, en el cas d'Andorra, una única tipologia de patrimoni familiar.¹³⁷ L'arquetip de casa andorrana presentada per Brutails, que seria l'exponent andorrà de la visió pairalista, només representaria una part de la societat rural: les cases més fortes.¹³⁸ Aquesta arcàdia pirinenca on totes les cases són autosuficients i iguals, gràcies a les virtuts inherents de la família troncal, que garantiria l'accés a les terres comunals i l'equilibri entre les cases, queda rebatuda davant l'evidència dels diferents models de casa que trobem a

¹³³ VICENS VIVES, J., *Notícia de...*, op. cit., p. 108-128.

¹³⁴ HOBBSBAM, E. J.; RANGER, R. (ed.), *L'invent de la tradició*, Eumo Editorial, Vic, 1998, p. 7-21.

¹³⁵ VIOLA, A; ESTRADA, F; ROIGÉ, X; CONTRERAS, J; PRAT, J., "La invenció de la família catalana" (dossier), dins *Avenç*, núm. 132, Barcelona, 1989, p. 15-54.

¹³⁶ CONTRERAS, J., "La invenció...", op. cit., p. 16-17.

¹³⁷ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 108-131.

¹³⁸ BRUTAILS, J. A., *La coutume d'Andorre*, Ed. Casal i Vall, Andorra, 1965, p. 109-163.

Andorra en Època Moderna, les quals susciten unes economies familiars de diferent naturalesa.

El mateix exercici realitzat en els tres últims terços del segle XIX, a partir d'una mostra aleatòria de 39 inventaris de béns patrimonials d'Andorra, ens proporciona pel que fa a la distribució de la terra uns resultats globalment semblants (vegeu Quadre 3). Vuit dels 39 inventaris ens ha permès calcular que la mitjana de la superfície per peça de terra era de 1,5 jornals (3.122 m²).¹³⁹ Si considerem, de la mateixa manera que ha fet Bringué,¹⁴⁰ que el nivell de subsistència giraria al voltant dels 31.220 m², o sigui, al voltant de les 10 peces de terra, una mica més de la meitat de les cases de la mostra se situarien per sota de la quantitat de terra necessària per a ser autosuficient, mentre que un 13% disposarien d'un nombre de peces de terra com a mínim dos vegades superior al nivell de subsistència. Si a això li afegim el fet que les terres d'aquestes cases fortes solen tenir una mida més gran —sobretot els prats i camps que estan al voltant de les bordes—, les desigualtats entorn la propietat són encara superiors a les que ens mostra aquest quadre.

Quadre 3. Distribució de la propietat de la terra a Andorra (segles XVII, XVIII i XIX).

Interval n. peces de terra	XVII-XVIII		XIX		XIX	XIX	XIX
	Nombre de cases	%	Nombre de cases	%	Cases amb prats	Nombre de prats	Ratio cases / prats
1-9,9	15	31,3	21	53,8	15	22	1,5
10-19,9	29	60,4	13	33,3	13	60	4,6
20-29,9	2	4,2	4	10,3	4	35	8,8
>29,9	2	4,2	1	2,6	1	9	9,0
Total	48	100	39	100	33	126	4

Font: Elaboració a partir d'una mostra de 48 inventaris d'O. CODINA, *De fer et de laine. Economie et société des vallées andorranes de 1575 à 1875*, Tesi doctoral, Perpinyà, 2003, Annex, p. 14; i una mostra de 39 inventaris compresos entre 1831 i 1899 (AHN/NMV).

Unes desigualtats que poden haver-se accentuat durant el segle XIX arran de la crisi econòmica que va patir el país durant aquests anys. Si comparem els

¹³⁹ La superfície dels horts, però, no ha estat comptabilitzada per la seva absència. Per tant, la mitjana que acabem de donar amb tota seguretat seria inferior si incloguéssim aquestes terres.

¹⁴⁰ BRINGUÉ PORTELLA, J. M., *Comunitats i béns comunals...*, op. cit., 1996, p. 276-277.

resultats obtinguts per Codina per als segles XVII i XVIII a partir d'una mostra de 48 inventaris amb les nostres dades, observarem que en el segle XIX hi ha pràcticament un 20% més de la població que estaria per sota del nivell de subsistència que hem establert anteriorment, sobretot a costa de les cases que podríem considerar de mida mitjana (d'entre 10 i 19,9 peces de terra). Per contra, el sector de propietaris que posseeix més de 20 peces de terra ha crescut lleugerament durant el segle XIX, amb quatre punts per sobre del que es pot observar durant els segles XVII i XVIII. Malgrat tot, les tendències que observem en aquest quadre poden quedar desfigurades per la fragmentació del parcel·lari esdevingut al segle XIX, constatada per Codina.¹⁴¹ En tot cas, la reducció de la mida mitjana de les peces de terra del segle XIX respecte a la dels segles d'Època Moderna encara accentuaria més les tendències que obtenim a través d'aquest quadre.

¹⁴¹ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 127-128.

Quadre 4. Inventaris de béns patrimonials. Andorra (1831-1899)

1	terres	campes	hortes	prats	bolgues	boscos o erms	cases	bolgues o tallers	cubertelles	estables	bordes	corral/cortal	cabanes	molins	moles
A	1	11	2	9	1		1			1	1				
B			2				1		1						
C	4	3	2	2			1		1		1		1		
D		6	2	3	1		1		1	1	1				
E		14	2	11			1		3		1		1		
F	1	3	2		2		1		2						
G		2	1	1	1		1		1	1					
H		1	2					1	1	1					
I		3	1	2			1		1	1	1				
J		2	2	1			1		1		1		1		
K	1	3	1	1			1		1		1				
L								1							
M		3	3	1			1		1	1					
N	1	3	2	4	1		1		1		1		1		
Ñ								1							
O		6	2	2			1		1	1	1	1			
P		3	3	3			1		2		1	2	1		
Q	2	7		8			1		2			3			
R							1						1		
S	1	3	1	5			1		1		1				
T		4	2	1			1		1						
U	1	1					1				1				
W	1	2	1				1		1						
X															
Y	1		1		3		1			1					
Z		8	3	7			1		3						1
A1		5	1	1	1		1		3						
B1	1	5	2	3	3		1		1		1		1		
C1				2			1				1				
D1	2	1	2	2			1								
E1	4	7	4	5			1		2		1		1		
F1	1	7	6	10		4	2				9				1
G1	13	7	3	9		1	1		3		1		2		
H1	1	11		6			1		2		1	1	1		
I1	4	5		6			1				2	2			
J1		6	2	9			1		2		1	1	1		1
K1		8		2			1		1						
L1	2		3	2			1	1	2						
M1	4	8		3			1		1		1				
N1		1	4	1	1	1	1	1							
O1							1								
P1							1								
Q1	2	3	2	1			2		1		1		1		
R1		2	2	2		1	1		3			1	1		
S1	1		1	1			1								
T1								1							

1. A: Casa Til·lari d'Escaldes, NMV 250, 13/03/1831; B: Joan Maestre d'Escaldes, NMV 243, 12/09/1831; C: NMV 255, 11/05/1831; D: Guillem Rossell d'Encamp, NMV 245, 15/07/1832; E: Casa Juvenic de Pal, NMV 246, 01/07/1833; F: Rosa Soldevila de les Bons, NMV 249, 21/04/1834; G: Joan Sumà de Sispony, NMV 250, 04/05/1835; H: Josep Mollavi de Segudet, NMV 253, 11/10/1836; I: Casa Saginases de Canillo, NMV 256, 26/10/1838; J: Miguel Guillemot de Canillo, NMV 258, 20/06/1839; K: Casa Palès d'Eris, NMV 268, 16/12/1843; L: Bartomeu Leba d'Andorra NMV 275, 21/06/1850; M: Macià Duran d'Escaldes, NMV 278, 10/10/1853; N: Miguel Rossell de Prats, NMV 285, 10/05/1860; Ñ: Francesc Freixes, NMV 305, 22/06/1860; O: Bonaventura Font de Canillo, NMV 286, 18/11/1861; P: Josep Babot de Canillo, NMV 345, 28/06/1867; Q: Anton Torres d'Anyós, NMV 345, 27/12/1875; R: Bartomeu Vidal de Canillo, NMV 349, 19/06/1876; S: Rosa Areny de Ransol, NMV 349, 19/04/1877; T: Maria Peremí del Puyal, NMV 349, 26/05/1877; U: Bonaventura Riba de Sant Julià, NMV 351, 08/01/1881; W: Miquel Cosmet de la Mosquera, TC-N 36, 15/01/1883; X: Casa Garrabet de Pla, NMV 352, 10/06/1884; Y: Miquel Baró de Beixesarri, NMV 326, 18/03/1886; Z: Isidre Galí de Santa Coloma, NMV 326, 07/07/1887; A1: Pere Armengol d'Arans, NMV 353, 04/05/1887; B1: Anton Areny d'Aldosa, NMV 353, 19/06/1887; C1: Tomàs Areny de Canillo, NMV 353, 10/11/1887; D1: Manuel Areny d'Andorra, NMV 353, 11/02/1887; E1: Jaume Font de Canillo, NMV 353, 17/09/1888; F1: Bonaventura Rossell de Vilar de Canillo, NMV 354, 25/05/1889; G1: Joan Bonfill de Mas Juberri de Sant Julià, NMV 354, 23/06/1890; H1: Anton Torres de Llorts, NMV 355, 09/03/1891; I1: Cerní Ros de Mas de Fontaneda de Sant Julià, NMV 355, 11/03/1891; J1: Pere Casal del Mas dels Plans de Canillo, NMV 355, 22/05/1891; K1: Francesc Call de Pal, NMV 330, 14/03/1891; L1: Bonaventura Marfany de Sant Julià, NMV 331, 02/01/1892; M1: Josep Tor d'Aixirivall, NMV 356, 26/06/1893; N1: Joan Fiter d'Escaldes, NMV 356, 09/04/1894; O1: Maria Ribot d'Aixirivall, NMV 356, 08/03/1895; P1: Joan Montaner de Pal, NMV 357, 27/04/1896; Q1: Bonaventura Riberaigua d'Escaldes, NMV 357, 14/09/1897; R1: Manel Bacó d'Engordany, NMV 357, 21/06/1898; S1: Francesca Oliva d'Andorra, NMV 357, 22/10/1898; T1: Pere Casal de Canillo, NMV 338, 17/10/1899.

Per al conjunt de patrimonis que acabem de presentar es poden establir tres grans blocs de béns immobles: la casa, l'era, els coberts, estables i horts, situats al fons de vall; els camps agrícoles situats en aquest mateix sector però de forma més allunyada; i, a la mitja muntanya, els prats, les bordes i els cortals. Una ordenació tripartita que recorda molt la que hem descrit per al conjunt del territori comunal. Ara bé, com hem comentat en línies anteriors, no totes les cases tenien un patrimoni tan complex com per participar dels tres sectors (fons de vall, mitja muntanya i alta muntanya) ja sigui a través de la propietat privada o bé mitjançant els drets comunals.

De fet, en mirar de prop cadascun d'aquests patrimonis, podem apreciar el ventall de realitats tan diferents a les que ens estem enfrontant. Així, per exemple, la casa d'un artesà, que posseeix com a principal patrimoni la seva botiga i les seves eines de treball, juntament amb algun hort i alguna terra,¹⁴² no serà igual a la d'un pagès com Pere Casal (à) Martisella del Mas dels Plans de Canillo (J1) amb 679 cavallons de terres agropastorals i que es dedica exclusivament a l'agricultura i la ramaderia. Però, tampoc tots els pagesos són iguals, ja que si comparem l'anterior propietari amb, per exemple, el titular de la casa Tonisó d'Andorra (D1), les diferències entre ambdós patrimonis són evidents a través del nombre de béns immobles o a través de l'extensió de terra (81 cavallons per a la casa Tonisó).¹⁴³

Talment, si analitzem l'habitable familiar, amb els diferents pisos, les eres, els coberts, els estables, l'instrumental agrícola, etc. ens adonarem d'aquesta heterogeneïtat, ja que sol actuar com un mirall de la resta del patrimoni familiar. D'aquesta manera trobem habitatges ben complexos, com els que descriu Llobet a la seva obra,¹⁴⁴ amb diferents pisos, fornits de tota mena d'objectes, i d'altres de més simples, d'una gran austeritat, que es corresponen amb el rang social i l'activitat econòmica que desenvolupava aquella casa.

¹⁴² Al Quadre 4 disposem dels béns immobles de 4 artesans: un teixidor (B), un fuster (H), un fabricant d'habans (L) i un baster (C1).

¹⁴³ Els pocs inventaris que ens ofereixen les seves extensions (expressades a continuació en cavallons) ja són una prova d'aquesta diversitat: A1: 194; D1: 81; E1: 775; G1: 889; H1: 1099; I1: 795; J1: 679; M1: 337.

¹⁴⁴ LLOBET, S., *El medi...*, op. cit., p. 229-255.

Comparem, per exemple, dos inventaris patrimonials d'Escaldes-Engordany. El primer és el d'un teixidor d'Escaldes anomenat Joan Maestre (B); a la seva casa, situada a la plaça major del seu poble, s'hi troba, a banda de roba, parament de la llar i no gaire objectes més, un teler i un torn de filar, i, com a béns immobles, posseeix una era i dos horts, situats, respectivament, al Prat de la mola, als Molins i a la Canaleta, és a dir, no lluny de casa.

El segon cas és el de Manel Bacó (à) Marió d'Engordany (R1). Al costat d'una llarga llista d'objectes de la llar, a la casa hi té *2 destrals, 1 destraló, 1 escoda, 3 tascons de ferro, 1 magall, 1 aixada, 4 aixartells, 1 pioxa, 1 pala, 1 fanga, 1 carretó (...), 2 dalles, 2 coderes, uns pics, 2 volants i 1 falsó, 2 martells, 2 arreus, 2 relles, 2 jous, 1 arada de fusta, 1 bast, 1 arguens, 1 forca, 1 ganxo de ferro d'arrancar herba, 4 estaques de ferro, cadenes de tirar fusta...*, per citar alguns dels objectes més indicatius de l'orientació econòmica d'aquesta casa. Però, a banda d'aquests béns mobles, apareix en el llistat del document (respectant l'ordre de redacció, que és força significatiu, dels diferents nivells d'explotació econòmica de la casa) un hort al poble d'Engordany, una era a la partida del Diumenge, una altra a la partida dels Vilars, dos feixes a la mateixa partida dels Vilars —una definida com a prat i l'altra com a terra— 5 feixes més que no sabem exactament on se situaven perquè ja han estat venudes a carta de gràcia pel Tribunal —es tracta d'un inventari judicial—, un pradet als Feners, una terra i ermal amb els seus arbres a la partida del Diumenge. De moment, no ens estem movent del fons de vall, concretament, del solà d'Engordany i, a partir d'aquí, ja entrem a la vall del Madriu, és a dir, a la mitja muntanya, primer, amb un prat a les Molleres, partida de terra situada a la zona baixa d'aquesta vall, i, finalment, amb un cortal a Entremesaigües, format per una era, cabana i terres de 15 cavallons i un prat d'un jornal i mig.

No creiem que sigui necessari donar més exemples; aquesta diversitat a la qual ens referim ja queda prou clara a través dels quadres que hem presentat anteriorment. El que volem mostrar, en definitiva, a través d'aquests darrers exemples és que tant les construccions com els béns mobles i immobles estaven estretament relacionats i que tenien una certa coherència amb l'activitat econòmica que desenvolupava la casa.

6.2 El cadastre: la repartició del territori entre les cases

Els inventaris patrimonials són una font excel·lent per observar la totalitat dels béns, tan mobles com immobles, d'una casa. Però, en contrapartida, només proporcionen un cas aïllat, descontextualitzat del seu entorn. Per tal d'obtenir una visió de conjunt sobre els patrimonis d'un territori concret, a Andorra disposem d'una font de gran valor: el cadastre. Aquesta documentació, malgrat les seves limitacions cronològiques —la seva creació data de principis del segle XX— i els problemes de frau i ocultació que pugui albergar, és capaç de proporcionar certes informacions a l'entorn de la casa, com ara l'extensió, el tipus, la qualitat i ubicació de les seves terres, molt interessants des del punt de vista del nostre estudi.

La primera conclusió a la qual s'arriba estudiant el cadastre d'Escaldes és que la terra a principis del segle XX estava concentrada en poques mans. Si ens fixem en el Quadre 5, veurem que el 9% dels propietaris controlava el 42% de la propietat, mentre que el 51% dels propietaris només el 7%. Per tant, no podem parlar d'una distribució de la terra igualitària o equitativa a Escaldes-Engordany, sinó d'una acaparació de la terra a favor d'un grup minoritari.

Quadre 5. Distribució de la propietat de la terra al Quart d'Escaldes-Engordany (1919)

Grups d'extensió (m ²)	Propietaris		Parcel·les		Extensió	
	nombre	%	nombre	talla mitjana	(m ²)	%
	(a) T*		(b) T*	(c/b)	(c) T*	
<10.000	65	51	291	835	243.057	7
10.000-19.999	24	19	151	2.351	355.063	11
20.000-39.999	13	10	166	2.498	414.734	13
40.000-80.000	15	12	260	3.349	870.770	27
>80.000	11	9	189	7.347	1.388.494	42
Total	128	100	1.057	3.096	3.272.118	100

Font: AHNA – Cadastre del Comú d'Andorra (1919)

Cal dir que només 15 cases originàries de la parròquia d'Andorra amb terres al Quart d'Escaldes posseeixen parcel·les fora d'aquesta parròquia. En total aquestes terres sumen 161.520 m², repartits entre els comuns de la Massana

(69%), Canillo (28%) i Sant Julià (3%).¹⁴⁵ Aquesta tendència a concentrar el patrimoni prop del lloc on s'habita també es pot observar a nivell parroquial, ja que tan sols 31 cases (hem de tenir en compte, a més, que 9 d'elles no són d'Escaldes-Engordany) de les 128 que tenen terres a Escaldes posseeixen finques al Quart veí d'Andorra la Vella, sumant totes elles 646.822 m², o sigui, un 20% de la superfície total d'Escaldes-Engordany.

Hem parlat de mitjans o grans propietaris. Però, quina és l'extensió que hem de considerar per dir qui és un petit, mitjà o gran propietari? Una fórmula que podem utilitzar per fer-ho pot consistir en calcular la superfície mitjana d'una mostra de cases: pel que fa al Quart d'Escaldes, la mitjana se situaria al voltant dels 25.000 m² per patrimoni.¹⁴⁶ Aquells patrimonis que posseeixin una extensió de terra entre els 20.000 m² i els 39.999 m² —recordem que per als inventaris hem situat el nivell de subsistència en 31.122 m²—, aproximadament, ja que no deixa de ser un criteri totalment arbitrari, els podríem qualificar com de mida mitjana, i els que se situïn per damunt i per sota d'aquests límits, els qualificaríem com a grans o petits propietaris, respectivament. Però, un patrimoni d'entre 20.000 m² i 40.000 m² a la Catalunya Vella no seria considerat com a molt petit? Si tenim en compte que, segons Rosa Congost, un mas havia de posseir com a mínim 6 hectàrees per a assolir l'autarquia,¹⁴⁷ la gran majoria de cases d'Escaldes —exactament el 87%— no arribarien a aquest sostre, incloses les que hem qualificat com a mitjanes. Malgrat tot, creiem que les xifres proposades per aquesta autora s'haurien de matisar pel cas d'Andorra, ja que els drets comunals que detentaven les cases andorranes i el pes de

¹⁴⁵ AHN/ACSJ, cadastre, 1915; AHN/ACM, cadastre, 1910; AHN, ACC, 1910. Aquesta xifra probablement seria superior si disposéssim de les dades del desaparegut cadastre d'Encamp, perquè, com podem comprovar a través del cas de la Massana, els comuns més pròxims a Escaldes són els que albergaven la major part de les terres d'aquests propietaris amb finques fora de la seva parròquia.

¹⁴⁶ A Ordino la mitjana és una mica superior (3,5 hectàrees). CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 117. Patrice Pujade troba unes extensions molt semblants a les d'Escaldes a les valls altes de l'Arieja durant el segle XVIII o a principis del segle XIX, en canvi, a mesura que s'apropa als pre-pirineus francesos la mitjana de l'extensió dels patrimonis es fa més gran i se situa entre les 3,5 i les 5,1 hectàrees. POUJADE, P., "Les paysans et la terre dans le Pays de Foix et la vallée de l'Ariège au XVIIIe siècle", dins *Le notaire, le paysan et la terre dans la France méridionale à l'époque moderne*, col. Histoire notariale, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse, 1999, p. 72.

¹⁴⁷ CONGOST, R., *Els propietaris...*, op. cit., p. 80-81.

l'activitat ramadera eren molt més importants al Principat que no pas a la seva zona d'estudi, la regió de Girona.¹⁴⁸

Ara bé, no podem negar que la majoria d'aquests patrimonis són molt petits i tenen un territori molt esmicolat (vegeu Quadre 5). Una fragmentació que augmenta com més petit és el patrimoni. Així, si bé pel grup de propietaris més petit la talla mitjana de les seves parcel·les no arriba als 900 m², pel grup més gran és gairebé 9 vegades superior. Un fet que està estretament relacionat amb el tipus de terra que posseeix cada grup i les zones on la ubica. Si observem el Quadre 6 (p. 85), veurem que els dos grups més grans dominen el 75% dels prats. Aquests prats, segons el Mapa 9 de l'Annex, se situen bàsicament al fons de vall i a la mitja muntanya. Ara, fixem-nos en el mapa de distribució i mides de les parcel·les del Quart d'Escaldes (Mapa 10 de l'Annex). Veurem que en aquestes dues zones la talla de les parcel·les és superior, la qual cosa explica, en part, la tendència d'aquests propietaris a tenir la talla mitjana de les seves parcel·les més gran. De fet, les parcel·les augmenten de mida com més elevada n'és l'altura (vegeu Quadre 7), amb l'excepció feta dels prats confrontants al riu Valira, els quals, essent unes de les parcel·les més grans del Quart, se situen, paradoxalment, a la zona més baixa (per sota els 1.200 m d'altitud).¹⁴⁹ Talment, aquesta tendència dels grans propietaris a ocupar les zones de mitja muntanya i la plana al·luvial del riu Valira no només succeeix amb els prats, sinó que, si observem el Mapa 11 de l'Annex, també ocorre amb les sembradures; per contra els grups més petits situen les seves terres agrícoles, no a la mitjana muntanya ni al fons de vall com ho fan els gran propietaris, sinó bàsicament al solà d'Engordany i a l'obaga d'Escaldes (vegeu Mapa 12 de l'Annex).

Per tant, ja podem començar a intuir que els quadres estadístics que hem presentat anteriorment (Quadre 6, p. 85) amaguen unes realitats diferents segons

¹⁴⁸ Com diu Bringué, les cases pirinenques basaven la seva explotació en l'ús col·lectiu del *saltus*. BRINGUÉ, J. M., *Comunitats i bens comunals al Pallars Sobirà (segles XV-XVIII)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1996, p. 29-41. A la zona pre-pirinenca del Montseny, el bosc i les terres no agrícoles estaven integrats en el patrimoni del mas, ocupant en ocasions més del 50% de l'extensió total del patrimoni. D'aquí que la mida mitjana d'un mas del Montseny sigui molt superior (entre 250 i 300 hectàrees). BRETON, F., "El territori del mas en el Montseny", dins *Aïxa*, Monogràfic núm. 5, Ed. La Gubella, Museu Etnològic, p. 33.

¹⁴⁹ Per aquest motiu, per tal que la tendència general no quedés massa distorsionada pels valors extrems dels prats de la zona més baixa del quart, hem utilitzat la mediana al Quadre 7.

cada grup, és a dir, que els tipus, les qualitats i la ubicació de la terra prenen formes diferents en funció de l'explotació familiar que es tracti. Per exemple, la sembradura més bona (S1 i S2) en els grups petits i mitjans adopta bàsicament la forma de petites parcel·les d'hort (al Mapa 13 de l'Annex, hi ha 50 finques representades amb S1 i S2 que porten el nom *hort*).¹⁵⁰ En canvi, en els grups de propietaris més grans aquesta terra adopta la forma d'un camp de dimensions relativament extenses, ubicat fonamentalment a la plana al·luvial del riu Valira (vegeu Mapa 14 de l'Annex).

Quadre 7. Mida de les parcel·les en funció de la seva altitud (Escaldes-Engordany. 1919)

Intèrval d'altitud	Nombre		Extensió parcel·la	
		%	(m ²)	mediana
<1100	386	37	1.191.563	810
1100-1299	387	37	1.172.817	1.260
1300-1600	186	18	584.958	2.341
>1600	35	3	120.529	2.700
?	46	4	181.742	
Total	1.057	100	3.272.118	1.492

Font: AHNA – Cadastre del Comú d'Andorra (1919)

Un altre exemple d'aquesta mena el proporciona la sembradura de mitjana i baixa qualitat (de S3 a S5). Mentre els grans propietaris la tenen concentrada, per regla general, al petit altiplà de Sant Miquel d'Engolasters (vegeu Mapa 15 de l'Annex), els petits i mitjans propietaris la tenen habitualment ubicada al solà d'Engordany i a l'obaga d'Escaldes, o sigui, a prop dels nuclis on hi habiten (vegeu Mapa 16 de l'Annex). Un fet que, pot ser interpretat, juntament amb la circumstància que pràcticament totes les cases tinguin com a mínim un hort, com un indicatiu que conreaven directament aquella terra. És més, si observem el Mapa 17, veurem que els habitants de cada població tenen aquestes terres a la respectiva àrea d'influència: les cases d'Engordany al solà d'Engordany, i les cases d'Escaldes a l'obaga d'Escaldes.

¹⁵⁰ Cal dir que la majoria d'individus d'Escaldes-Engordany amb una superfície inferior a 4 hectàrees tenen almenys un hort.

Doncs, com hem pogut comprovar a través del SIG, un mateix tipus i qualitat de terra pot adoptar formes i localitzacions diferents en funció de cada grup de propietaris. Fins i tot, aquestes diferències —algunes de les quals són prou evidents a través dels quadres estadístics— es poden donar en un mateix bloc de propietaris. Per exemple, anteriorment ja hem comentat com els grans propietaris —entenem com a tals aquells que tenen una extensió superior a les 4 hectàrees— posseïen la major part dels prats. Però, mentre els que tenen més de 8 hectàrees els posseeixen de primera i segona al fons de vall (vegeu Mapa 18 de l'Annex), el segon grup més gran els tenen de tercera, quarta i cinquena a Sant Miquel d'Engolasters i a la vall del Madriu (vegeu Mapa 19 de l'Annex), és a dir, a la mitja muntanya.

Tal com podem observar al Quadre 6 (p.85), cada grup disposa d'uns percentatges de tipus i qualitats de terra diferents. De manera general podem dir que, a excepció del grup més gran, en tots els conjunts de propietaris hi predominen les terres de sembradura, tot i que la seva proporció, com podem observar en aquest mateix quadre, tendeix a disminuir a favor dels prats a mesura que l'extensió del grup augmenta, fins que en l'últim grup s'acaba invertint. Aquesta tendència també és observable en els inventaris de béns patrimonials del segle XIX. La ràtio cases/prats també augmenta a mesura que el grup de propietaris té més peces de terra (vegeu Quadre 3, p. 75). Com apunta Olivier Codina, una vegada aquestes cases tenien assegurada la provisió de cereals —els patrimonis més grans no solen tenir més enllà de 4 hectàrees de sembradura, probablement una superfície suficient per autoabastir-se de cereals—, la resta del patrimoni el destinaven a prats farratgers. Ja hem explicat com, d'una banda, almenys pel que fa a Escaldes, només es consagrava, aproximadament, la meitat de la propietat privada a la producció cerealícola i, de l'altra, com s'importaven cereals a cavall dels segles XIX i XX per rectificar el dèficit que suposava aquest fet (cf. *supra*). Ara ja sabem qui especulava amb la terra i l'orientava cap a finalitats ramaderes, sens dubte, molt més lucratives a Andorra que no pas la producció de cereals, mentre uns altres havien de recórrer al mercat per comprar els excedents agrícoles necessaris per a la

subsistència dels membres de la seva família a causa de la exigüitat dels seus patrimonis.

Quadre 6. Usos i qualitats del sòl per intervals de propietat (Escaldes-Engordany. 1910)

Tipus de sòl	<10000		10000-19999		20000-39999		40000-79999		>80000	
	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%	(m ²)	%
G1	0	0	0	0	14.632	4	7.927	1	30.205	2
G2	746	0	0	0	16.342	4	46.363	5	47.131	4
G3	6.627	3	11.236	3	17.210	4	72.631	8	38.246	3
G4	16.511	8	14.662	4	9.462	2	40.918	5	44.384	4
G5	21.913	11	12.833	4	15.281	4	34.944	4	84.145	7
G	45.797	24	38.732	12	72.927	18	202.782	24	244.111	19
P1	1.090	1	4.060	1	41.028	10	54.461	6	322.057	26
P2	3.033	2	9.026	3	18.813	5	58.431	7	114.610	9
P3	14.918	8	43.260	13	31.628	8	84.335	10	48.199	4
P4	9.962	5	42.191	13	21.798	5	48.926	6	69.973	6
P5	5.252	3	11.662	4	14.410	4	28.920	3	0	0
P	34.255	18	110.199	33	127.677	31	275.072	32	554.838	44
S1	13.996	7	8.745	3	17.599	4	35.983	4	103.572	8
S2	18.982	10	31.811	10	56.290	14	62.386	7	70.622	6
S3	34.550	18	61.852	19	60.772	15	109.816	13	125.723	10
S4	39.320	20	65.137	20	59.125	14	154.396	18	116.231	9
S5	7.699	4	15.193	5	16.181	4	15.968	2	45.468	4
S	114.547	59	182.738	55	209.968	51	378.548	44	461.616	37
Total	194.599	100	331.669	100	410.572	100	856.403	100	1.260.565	100

Font: AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra (1910)

Però, qui eren els grans propietaris? Com havien format els seus patrimonis al llarg del temps? En aquest sentit, és interessant constatar com el propietari més gran del Quart d'Escaldes, la casa Molines d'Andorra, era qualificat a la documentació notarial com a *hisendat*. Una "etiqueta" social que, com bé ha estudiat Rosa Congost, anava associada a la regió de Girona a la consolidació d'una classe social de grans propietaris rendistes a finals del segle XVIII.¹⁵¹ Amb això no volem dir pas que tots els grans propietaris del principat fossin *hisendats*, seria massa agosarat per la nostra banda generalitzar a partir d'un sol cas, però almenys dóna peu a reflexionar sobre si a Andorra existia una classe rendista o bé es conreava directament la terra. Malauradament, els pocs arrendaments dels protocols notariais andorrans —un fet que, per altra banda, també es dóna als arxius catalans—, probablement, a causa que la major part dels pactes eren orals, no ens proporcionen massa informació al respecte. Això no vol dir pas, ni molt menys, que no hi haguessin masovers —és significatiu que al cadastre d'Escaldes una de les cases s'anomeni *Masover de Molines*—,

¹⁵¹ CONGOST, R., "De pagesos a hisendats. Reflexions sobre l'anàlisi de grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840)", dins *Recerques*, 35, 1998, p.51-72.

ni grans propietaris rendistes o arrendaments a parts de fruit. En tot cas, aquest és un aspecte que cal estudiar més a fons en pròximes recerques per conèixer l'estructura de l'explotació de la terra en aquestes valls. No obstant això, sospitem que probablement els propietaris més grans arrendaven les seves terres —també és indicatiu que els arrendadors dels protocols notariais siguin sovint grans cases andorranes com l'Areny— i que els mitjans i petits propietaris que hem vist podrien ser, al seu torn, els seus arrendataris.

Però tornem de nou a les preguntes que ens formulàvem al principi del paràgraf anterior: qui eren els grans propietaris? I com havien format els seus patrimonis? Potser aquestes preguntes són massa ambicioses per a un estudi d'abast temporal tan reduït com el nostre. Només una anàlisi més extensa com la que realitza Codina pot aportar llum sobre aquesta qüestió. Segons el que ha comprovat aquest autor per a la parròquia d'Ordino, aquest grup estava format en gran part per les cases més antigues i fortes, els *anfochs*, les quals ja apareixen en els llistats de la qüestia abans del 1700. Per contra, els petits propietaris del cadastre d'Ordino eren fonamentalment *casalers*, és a dir, cases establertes tardanament —sobretot a finals del segle XVIII i durant part del segle XIX—, gràcies a la conjuntura econòmica favorable d'aquest període. Cal dir que aquests dos grups socials no eren "hermètics", sinó que, alhora, durant aquest període, s'havia donat un procés d'ascens i descens social entre aquests dos "estaments". Doncs, d'acord amb el que explica aquest autor, aquestes cases neolocals d'Ordino tenien molts punts en comú amb els grups de petits i mitjans propietaris descrits a través del cadastre: la composició dels seus patrimonis és bàsicament agrícola, les qualitats de les seves terres són més aviat dolentes, estan ubicades en zones marginals a causa del seu establiment tardà, la presència de finques a la mitja muntanya és molt reduïda, etc.

Per tant, és probable que entre els petits i mitjans propietaris d'Escaldes també hi haguessin molts *casalers*. Però, quina influència va tenir sobre el parcel·lari l'establiment d'aquestes cases? Quina via van utilitzar per accedir a la terra? Aquestes seran algunes de les preguntes que intentarem respondre en els pròxims capítols. De moment, tan sols direm que una primera conseqüència de

tot aquest fenomen al voltant de la propietat de la terra va ser la fragmentació del parcel·lari andorrà, tal com ha pogut observar Codina en comparar els inventaris d'Època Moderna amb els patrimonis del cadastre.¹⁵²

6.2.1 Alguns exemples

A continuació, mostrarem alguns models de casa per a cada un dels grups de propietaris establerts a l'apartat anterior a través de l'estudi del cadastre. Abans de començar, però, cal dir que hem intentat seleccionar aquells patrimonis que acomplissin bàsicament dos requisits: d'una banda, que tinguessin una sèrie de característiques —com la distribució espacial i talla de les seves parcel·les, les seves construccions, etc.— representatives de cada conjunt i, de l'altra, que disposéssim d'algun tipus d'informació extra a través de fonts notariales. Això no vol dir, però, que no existeixin casos excepcionals dins de cada grup que s'allunyin dels paràmetres que a continuació presentarem.

Començarem amb un petit propietari, la casa Borrega, originària d'Escaldes. Segons la documentació notarial de la segona meitat del segle XIX, el cap de la casa desenvolupa l'ofici de paraire. A partir del cadastre veiem que tan sols posseeix un petit hort de primera qualitat de 270 m², situat a la partida de la Canaleta, és a dir, a prop del nucli d'Escaldes. Aquest cas és molt habitual entre la franja de propietaris amb una extensió inferior, sobretot, a la mitja hectàrea. La pregunta que ens formulem és la següent: quants d'aquests petits propietaris, com la casa Borrega, encara estaven relacionats amb el sector tèxtil d'Escaldes a principis del segle xx?

Aquesta qüestió ens obliga a parlar de la protoindústria tèxtil andorrana, que si bé no va tenir un pes tan important com la siderúrgia dins l'economia del país, a nivell local el treball de la llana o altres fibres com el cànem va tenir un gran pes entre la població del comú d'Andorra (especialment entre els escaldencs) i va centrar la vida econòmica de moltes de les cases que l'integraven.

¹⁵² CODINA, O., *De fer..., op. cit.*, p. 125-128.

Probablement, la gran abundància d'aigua i la presència de deus d'aigua calenta en aquesta zona del Quart va ser un factor important perquè el 13 de febrer de 1604 s'instal·lés la confraria de paraires i teixidors de les valls d'Andorra a la capella de Sant Pere Màrtir d'Escaldes.¹⁵³ Des dels seus orígens la corporació aspirava a regular, sota un principi d'assistència mútua, pràcticament tots els aspectes que concernien al treball i a la producció tèxtil andorrana.¹⁵⁴ Olivier Codina, a partir de l'anàlisi dels estatuts fundacionals de la confraria i les diferents categories de treballadors que hi apareixen, ha demostrat com aquesta activitat es realitzava en petits tallers amb un gran component de mà d'obra familiar.¹⁵⁵ De vegades, els artesans podien arribar a complementar aquesta activitat amb d'altres feines que s'adaptaven bé al seu perfil professional, com l'arrendament dels serveis comunals (la botiga, l'hostal...)¹⁵⁶ Cal fer constar també, que la comptabilitat de la casa Areny de l'últim terç del segle XVIII, mostra com alguns d'aquests teixidors podien arribar a formar part d'un *Verlagssystem*.¹⁵⁷

Ara bé, aquesta activitat econòmica començà a experimentar certes transformacions durant el segle XVIII. D'una banda, els comptes de la confraria de 1756 mostren que, malgrat que el nombre de teixidors no va augmentar, la producció no era ben bé igual, perquè havia aparegut un nou centre a Sant

¹⁵³ Potser l'organització d'aquesta activitat data de principis del segle XVII, però la seva existència ja és documentada des de l'època baix medieval. VELA, S., *Diplomatari de la Vall d'Andorra (segle XV)*, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 2002, p. 293-294.

¹⁵⁴ Els estatuts fundacionals els podreu trobar a BARAUT, C., "Els estatuts de la confraria de paraires i teixidors de les Valls d'Andorra (1604)", dins *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 4, ed. Cercle de les arts i les lletres de les Valls d'Andorra, Andorra, 1979, doc. núm. 1.

¹⁵⁵ La mà d'obra femenina i infantil era un tret força comú en aquests sistemes protoindustrials. PLANES BALL, J. A., *Teixir i trajinar. De la manufactura tradicional a la periferització industrial. El Lluçanès (segles XVIII i XIX)*, col. L'Estamenya, nº 1, ed. Centre d'Estudis del Lluçanès, Taradell, 1997, p. 102-104. Una altra obra que parla de la importància de la mà d'obra femenina i infantil en la manufactura tèxtil és la de SWANSON, H., *The illusion of economic structure: craft guilds in late medieval english towns, Past and Present*, núm. 121, 1988, p. 29-48.

¹⁵⁶ Una dualitat semblant es produeix a Castelló d'Empúries entre el treball artesà i les activitats agrícoles o comercials. COLLS, J., *D'artesans a pagesos: L'evolució del treball en una vila de la Catalunya Moderna (Castelló d'Empúries, segles XV-XVII)*, Tesina, Universitat de Girona, 2002, p. 27.

¹⁵⁷ Gran part de les conclusions a les quals s'arriba sobre la indústria tèxtil andorrana s'han extret a partir de la lectura de CODINA, O., *De fer..., op. cit.*, p. 407-419. Referent al *Verlagssystem* podeu veure l'obra de MINOVEZ, J. M., *L'impossible croissance du midi toulousain? Origines d'un moindre développement (1661-1914)*, col. France au fil des jours, ed. Publisud, Paris, 1997, p. 57-58. Un sistema molt semblant d'organització del treball, però aquesta vegada promogut pels paraires-comerciants d'Igualada, és el que descriu TORRAS ELIAS, J. M., "Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada (1726-1765)", dins *Recerques*, núm. 19, Barcelona, 1987, p. 145-160.

Julià, i les poblacions d'Engordany i d'Andorra la Vella havien guanyat teixidors a costa de la d'Escaldes. Tot i això, aquesta darrera vila continuava liderant i centralitzant el procés productiu, perquè, com descriu Fra Junoy el 1838, posseïa encara els 10 o 12 batans existents a les vall, que eren el centre gravitatori de tota aquesta activitat.¹⁵⁸ Posteriorment, el 1848 el coronel Ulrich fa una descripció més acurada sobre la indústria tèxtil andorrana, especificant què produïa cadascuna d'aquestes viles i quin rol jugava Escaldes en tot aquest entramat industrial. Segons aquesta narració, les fibres com la llana, el cànem o l'estopa i la tipologia dels articles continuaven essent molt tradicionals i de poca qualitat, i Escaldes continuava essent el nucli tèxtil més important.¹⁵⁹

Tot i això, la producció tèxtil durant el segle XIX s'havia reduït considerablement. Si bé, segons els càlculs establerts per Codina a partir del potencial productiu dels tallers andorrans, la protoindústria tèxtil andorrana podia haver exportat part de la seva producció a l'exterior durant els segles XVII i XVIII, durant el XIX els tallers existents amb prou feines arribarien a abastar la població andorrana (durant aquest segle arriba a les 6.000 persones). Aquest replegament definitiu de la producció cap a l'interior podria haver estat estretament relacionat amb la reducció de l'artesanat andorrà a causa de la competència exterior i el desfasament tecnològic d'aquest tipus d'indústria rural.¹⁶⁰ Malgrat tot, hi ha certs indicis que fan pensar que la indústria, en el moment de l'elaboració del cadastre, no havia desaparegut del tot, ja que un viatjant el 1885 encara diu:

¹⁵⁸ JUNOYT., *Relació sobre...*, op. cit., p. 52.

¹⁵⁹ La descripció d'Ulrich és la següent: a Engordany hi ha *algunos telares para fabricar paños burdos*, Escaldes *tiene telares para fabricación de mantas de lana y paños burdos, y muchos batanes muy a la rústica, al ayre libre sin cubiertas; al que también concurren españoles de los pueblos fronterizos para hecer texer y batanar ropas de lana para su uso doméstico, trayendo la lana yá hilada y teñida de sus casas* i a Sant Julià *hay unos pocos telares para paños burdos y tela de cáñamo y estopa, acudiendo a los batanes del referido pueblo de las Escaldas a 2 horas distante*. ULRICH, B., *Apuntes sobre los valles neutrales de Andorra*, còpia de 1852, dins VIDAL GUITART, J. M., *Instituciones políticas y sociales de Andorra*, ed. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto Francisco de Vitoria, Madrid, 1949, p. 459, 467.

¹⁶⁰ Els factors exògens, de la mateixa manera que l'oferta més competitiva dels teixits de cotó, orientats a un consum més ampli, o l'aparició de teixits de llana de més qualitat, adreçats a una clientela de major poder adquisitiu, que afecten negativament la indústria llanera tradicional del Lluçanès, es podrien extrapolar, tot i que amb certs matisos, al cas andorrà. PLANES BALL, J. A., *Teixir i trajinar...*, op. cit., p. 116-118. En aquest sentit l'escriptura de cessió de l'aigua calenta (14/08/1857) d'un molí draper de les Escaldes per part de Macià Puig (à) Macià Duran a Bonaventura Babot (à) Metge, perquè en el moment de formalitzar la cessió ja no funcionava, pot ser indicativa de la davallada d'aquest sector tèxtil a Escaldes. En l'escriptura s'especifica que el pare de Macià Puig hi treballava, però que ara ell, l'hereu de la casa Macià Duran, ja no s'hi dedica, i per això vol traspasar la concessió de l'aigua calenta a Bonaventura Babot, el qual encara posseeix un molí draper en funcionament. AHCA, NMV, 343.

Un bon terç dels habitants d'Escaldes exerceixen la professió de teixidors, la qual es té per bastant lucrativa. L'ofici és transmès de generació en generació. Teixeixen la llana que les dones han filat en la temporada d'hivern. D'ací surten els draps i burells de diversos colors amb els quals els pastors es confeccionen els llargs capots per a la muntanya, i en un plànol de principis del segle xx encara es poden veure els molins drapers.¹⁶¹ Això ens fa pensar que molts dels petits propietaris, com la casa Borrega o d'altres com la casa Lluís o la casa Paulet, que sabem del cert que una part dels seus ingressos procedien, a finals del segle XIX, de l'activitat tèxtil, probablement desenvolupaven aquesta activitat en el moment de l'elaboració del cadastre. A més, aquesta tipologia de patrimoni coincideix força amb la que presenta J. Planes per als paraires del Lluçanès de finals del segle XVIII, compost solament per un petit hort que a vegades podia anar acompanyat d'una peça de terra de mala qualitat. Malgrat tot, i a pesar dels intents frustrats per a aixecar aquesta indústria amb la creació d'una fàbrica de mantes en l'últim terç del segle XIX, aquesta activitat va acabar per desaparèixer durant el segle XX¹⁶².

Deixant de banda aquesta qüestió, passem al segon grup de propietaris. Per a aquest hem escollit la casa Barracà dels Vilars, el seu cap de casa és qualificat en la documentació notarial com a pagès, i l'extensió que té el seu patrimoni és de 16.629 m² (vegeu Mapa 20 de l'Annex). Aquest propietari té una casa i un cobert al barri dels Vilars, i la majoria de les seves terres, de secà i de mala qualitat, les té a prop d'aquest indret, entre els 1.300 i els 1.600 m d'altitud (a les costes dels Vilars, el serrat dels Vilars i les Llenguaderes en té 7); a més, també posseeix un hort, situat a Engordany, i dos petits prats, un a Andorra (Prat de la Grella) i l'altre als Cominals, a prop de Sant Miquel d'Engolasters. En total 10 finques per a un total de 16.629 m², és a dir, cap a 1.600 m² de mitjana per

¹⁶¹ GOURDON, MAURICE, dins, LLUELLES, J. M., *Caldea...*, op. cit., p. 49. El 1902 encara podem observar en un material cartogràfic l'existència d'una draperia, propietat del síndic Josep Calva, amb un canal d'aigua que s'alimenta del riu Madriu i un rentador que aprofita les aigües calentes. AHN/ASCV, Junta de Carreteres, Plànols parcel·laris. Unes instal·lacions que recorden les que descriu Bladé el 1875: *Il existe aux Escaldes un foulon à draps de dix à douze battants, mis en mouvement par la rivière. Les étoffes y sont travaillées dans les eaux sulfureuses et naturellement chaudes, qui sont très-abondantes dans ce village. Le nombre des cuves à foulon est de huit.* BLADÉ, F., *Etudes Géographiques sur la Vallée d'Andorre*, Paris, 1875, p. 83.

¹⁶² Ibid. p. 60.

parcel·la. Un testimoni clar, per tant, de la mida extraordinàriament petita de les parcel·les d'aquest grup de propietaris i de la gran fragmentació dels seus patrimonis. Així mateix, també podem apreciar a través d'aquest cas com els patrimonis d'aquest grup de propietaris situaven les seves terres molt a prop de casa i com hi predominava la terra de sembradura, especialment, la de baixa qualitat.

Hem escollit Macià Maestre (à) Macianet com a representant del tercer grup de propietaris, per a demostrar que no tots els patrimonis lligats al tèxtil eren tan petits com el primer cas —també cal dir, però, que és el teixidor amb més terra dels que hem trobat. Amb una extensió de 31.927 m², aquest paraire, com moltes altres cases d'Escaldes, disposa de dos petits horts a la partida d'Ensucaranes, quatre terres de sembradura al Rec de l'Obac, una altra al solà d'Engordany i tres prats, un a prop del camí d'Encamp, el segon al Soquer i el tercer a Entremesaigües (vegeu Mapa 21 de l'Annex); o sigui, té les seves finques ubicades en el sector que hem vist anteriorment que restava sota influència dels habitants d'Escaldes. A més, aquesta casa posseeix al Quart d'Andorra un hort i tres sembradures al Rec del Solà d'Andorra. Doncs, un mitjà propietari, com és Macià Maestre, segueix tenint el seu patrimoni orientat sobretot cap al sector agrícola.

Aquesta tendència comença a canviar a partir del pròxim grup de propietaris: aquells que posseeixen una extensió superior a les 4 hectàrees. La primera característica a destacar d'aquest grup és que gran part d'aquestes cases comencen a tenir com a mínim un cobert separat del seu habitatge. Aquest seria el cas de Joan Riberaigua (à) Cases, pagès de les Escaldes, el qual té la casa a Escaldes i un cobert als Feners. Precisament a prop dels Feners hi té dues terres de sembradura i un prat que afronta amb el riu Valira (vegeu Mapa 22 de l'Annex). La resta de terres de sembradura, exactament 10, —aquestes de mitja i de baixa qualitat— les té a Sant Miquel d'Engolasters, juntament amb 4 prats i un cortal. A més, aquest propietari té un hort a la partida de Sant Romà, i al mateix solà, cap als Vilars, una altra sembradura. Malgrat que no ho podem veure al mapa, perquè pertany a Andorra, a la partida de la Plana també hi té una finca de sembradura-garriga.

No voldríem acabar aquesta mostra de patrimonis sense la descripció d'un dels dos "masos" que hi ha al Quart d'Escaldes: el Mas del Noguer, amb més de 8 hectàrees d'extensió. Cal dir, en primer lloc, que aquest mas és la finca més gran del Quart amb una extensió de 112.412 m². Tot i això, probablement gran part de la seva terra no era productiva en el moment de l'elaboració del cadastre, ja que un 80% era classificada com a garriga. La resta de finques (11) no estaven massa lluny d'aquest mas (vegeu Mapa 23 de l'Annex), ja que 9 terres de sembradura i un prat estaven ubicats a Sant Miquel d'Engolasters i un altre prat a la partida de les Molleres. És evident que aquest mas no és un mas com els que hi podien haver a la Catalunya Vella, i sense entrar en les relacions socials de producció que podria implicar aquesta explotació agrària, les diferències entre la superfície i la qualitat de la terra són evidents¹⁶³. Per tant, s'assembla més a una casa pròpia d'aquestes valls, això sí, aïllada de la resta, que no pas d'un mas típic de la Catalunya vella.

Conclusió

De la mateixa manera que a d'altres zones dels Pirineus, a Andorra s'ha de rebutjar qualsevol idea de comunitat igualitària. El model ideal de casa pirinenca estructurada en tres sectors al voltant del fons de vall i la mitja muntanya és un model que només estava a l'abast d'un nombre escàs de cases. La gran varietat de cases que reflexa els inventaris patrimonials i la humilitat de la major part d'ells denota que el teixit de la societat andorrana era molt més complex del que exposaven alguns autors del pairalisme català i que la gran majoria de cases no tenien un patrimoni suficient com per a ser autàrquiques. Unes desigualtats internes que, si considerem aquesta font com un indicador de la distribució de la riquesa, podrien haver-se accentuat durant el segle XIX arran de la crisi econòmica esdevinguda durant aquest període.

L'anàlisi del cadastre de principis del segle XX corrobora aquesta visió dels inventaris patrimonials. Els diferents grups de propietaris mostren a través

¹⁶³ Vegeu nota 148.

d'aquesta font uns patrimonis amb unes proporcions de tipus i qualitat de la terra diferents, que reparteixen de forma molt particular i seguint unes pautes molt determinades pel territori. Així, podem apreciar com les millors terres estaven per regla general en possessió de les cases més grans i antigues del quart o com la proporció de sembradura augmenta com més petit és el patrimoni. De fet, es tracten de dos lògiques ben diferents d'explotar el patrimoni. Mentre els grans propietaris orientaven gran part del seu patrimoni cap a la producció d'herba, la resta de cases l'orientaven cap a la producció de cereals o a d'altres productes de primera necessitat.

7 Boïgues i judicacions: dues maneres d'afrontar la crisi

En aquest capítol analitzarem les semblances i diferències o l'evolució que van experimentar al llarg de part del segle XIX i XX dos sistemes d'accés a la terra: les boïgues i les judicacions. Tanmateix, indagarem sobre els nexes que unien aquestes figures a la crisi econòmica i la transformació política d'aquests anys i els comportaments que les cases del Quart d'Escaldes van tenir envers elles. Per últim, examinarem quin paper va desenvolupar el defens en tot aquest entramat i quins vincles va tenir amb les judicacions.

7.1 Les boïgues. Una taula de salvació?

La cessió de l'usdefruit de la terra comunal a canvi de ser treballada és un sistema força generalitzat en tots els Pirineus.¹⁶⁴ A Andorra la cessió de boïgues podia realitzar-la, en funció de quina fos la institució propietària d'aquella terra, tant els comuns com els quarts. Concretament a la nostra zona d'estudi —el Quart d'Escaldes-Engordany— qui atorgava aquest tipus de terres era el Comú d'Andorra la Vella. Segons Brutails, la petició havia de realitzar-se davant un consell especial encarregat per aquest assumpte, el *Consell de les Bohigues*, el qual es reunia un cop a l'any durant el mes de gener i enviava —no sempre de forma immediata— dos comissionats, els *judicadors*, encarregats *d'examiner les lieux et de mesurer la terre dont il s'agit*.¹⁶⁵ Ara bé, tal com matisa Codina, la nominació efectiva de *judicadors* només es donava si

¹⁶⁴ Al Pallars Sobirà les cessions de boïgues es feien de forma semblant a com es feia a Andorra. BRINGUÉ PORTELLA, J. M., *Comunitats i béns comunals...*, op. cit., p. 208-216. A la Vall d'Aran els artigaus també s'assemblen força a les boïgues andorranes fins a finals dels segle XVIII, quan comencen a ser substituïts per un nou sistema de cessió de terres comunals que posa més èmfasi en la transacció econòmica. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 1124-1132. Als Pirineus aragonesos els treballs d'*artigatge* es podien fer col·lectivament i les *articas* se sortejaven entre els veïns. En certs indrets de la província d'Osca es podien concedir per un període de sis anys i obligar els tres últims a romandre en guaret. BIELZA DE ORY, V.; VALENZUELA-FUERTES, C., "Aspectos históricos-geográficos de la degradación de un ecosistema de montaña: los altos valles pirenaicos aragoneses occidentales", dins *Actas del VII Congreso de Estudios Pirenaicos*, Jaca, 1983. Sobre aquest sistema a l'Aragó

¹⁶⁵ BRUTAILS, J. M., *La coutume...*, op. cit., p. 173.

s'esdevenia algun plet entre veïns a causa de l'establiment de la boïga,¹⁶⁶ en cas contrari, la cessió a partir del segle XVIII es reduïa a una simple notificació davant el Consell i al seu posterior enregistrament.¹⁶⁷ Per tant, el procediment que descriu Brutails seguit pel Consell es tracta més d'una confusió amb l'altre tipus de concessió, les *judicacions*, que potenciaran els comuns a partir d'un cert moment que no pas una pràctica real relacionada amb les concessions de les boïgues. Això explicaria el fet que en els llibres de boïgues no hi aparegués pràcticament mai la superfície i els límits, ja que rarament els *judicadors* es desplaçaven fins al lloc on s'havia d'adjudicar la boïga.

Segons el que ens relata Brutails, la durada de la concessió variava en funció de les parròquies. Mentre en algunes parròquies, com Encamp i Canillo, la concessió es feia per temps indefinit, a d'altres, com la Massana, Andorra la Vella i Sant Julià, calia renovar-la cada dos anys.¹⁶⁸ A la pràctica, en el cas d'Andorra la Vella, observem com els propietaris renovaven la concessió —òbviament, en els casos en què es renovava— al cap de dos anys i rarament més d'una vegada.¹⁶⁹ Això vol dir que la pràctica habitual era treballar la terra quatre anys i després abandonar-la. Bringué coincideix a dir que el període d'explotació de la boïga solia ser aquest, però mentre aquest autor sosté que durant els quatre anys es podien treure tres collites —un any de preparació i tres de collites— Brutails afirma que només se n'extreien una o dues.¹⁷⁰ En tot cas, estem davant d'un sistema totalment temporal d'explotació de la terra. Tot i que la persona podia seguir conreant la boïga teòricament durant el temps que li fos precis, no era habitual treballar-la més enllà del temps que en durava la fertilitat.¹⁷¹ Després, si l'antic usufructuari deixava passar almenys tres anys (una collita) sense treballar la terra, acabava perdent els drets adquirits

¹⁶⁶ Ja en l'encapçalament de les llibretes de boïgues s'advertia que aquestes no havien de perjudicar cap interès públic o privat: *reservan pasos y caminos y carerons y boscos y pletes y lo demas inconbenient*. Altres vegades, s'especificava què era el que havia de respectar una boïga en concret. AHN/ACA, Carpeta 6 (anys compresos entre 1850 i 1914).

¹⁶⁷ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 60

¹⁶⁸ BRUTAILS, J. A., *La coutume...*, op. cit., p. 173.

¹⁶⁹ Tot i que és difícil assegurar si estem parlant d'una renovació o nova concessió, per la manca d'informació que ens permetin identificar millor la parcel·la.

¹⁷⁰ Al respecte Brutails diu el següent: *on les fume en brulant les arbustes et les herbes qui les couvrent, et quan cet engrais a été épuisé par une ou deux récoltes, on abandonne la bohiga*. BRUTAILS, J. A., *La coutume...*, op. cit., p. 174.

¹⁷¹ La pràctica del guaret i els efectes beneficiosos de l'artigament no eren suficients per a mantenir llur productivitat.

mitjançant-ne el treball, i la terra revertia de nou sobre el Comú, que la podia tornar a cedir a un altre peticionari.¹⁷² El canvi de mans que tot sovint experimentaven aquestes terres, es pot observar perfectament quan en l'enregistrament de les boïgues es precisava (creiem que per a acabar de concretar de quina boïga s'estava parlant) qui havia estat l'últim usufructuari d'aquella terra. Malgrat tot, el nou aspirant a treballar-les, tal com explica Brutails, havia de fer efectiva la concessió amb la tala i crema de la vegetació que cobria aquella terra durant el terme d'un any, de no ser així també podia acabar perdent els drets que havia adquirit sol·licitant la boïga i un altre individu la podia tornar a demanar.¹⁷³

De fet, les boïgues eren unes terres molt marginals, en paraules de Brutails, *maigres et pauvres*, almenys per al període que estem estudiant. Això ja ho hem pogut intuir amb el caràcter temporal de l'explotació, tot i que també és evident en el pagament del lloguer. En el Comú d'Andorra, aquest lloguer, durant tot el període estudiat, indiferentment a la superfície o la qualitat del bé boïgat, era de 3 sous i 6 diners, una quantitat totalment simbòlica, que sens dubte demostra que el Comú més que el seu benefici el que buscava era la subjecció de la terra cedida. El caràcter marginal de la terra també es deixa entreveure en la localització. Si observem el Mapa 24 de l'Annex, veurem que les boïgues es trobaven, per una banda, en partides que en el cadastre són completament marginals, amb una qualitat de la terra molt baixa, i, per l'altra, en partides que no apareixen en el cadastre, però que de la mateixa manera que les que si ho fan, estan tant o més allunyades de l'epicentre del Quart i, per tant, de les terres de més bona qualitat. És més, si observem el nom de les partides d'aquest segon grup (*serrat de...*, *costes de...*, *collet de...*, *tosal de ...*, *baseta de...*, etc.) ja ens podem fer una idea del tipus de terra de la qual estem parlant.¹⁷⁴ Un altre indicador de la poca qualitat de la terra seria la manera en

¹⁷² Codina parla de tres anys almenys. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 61. Sanllehy també coincideix a dir que són tres anys els que han de passar per a perdre els drets adquirits sobre aquella terra. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 1130.

¹⁷³ BRUTAILS, J. A., *La coutume...*, op. cit., p. 174.

¹⁷⁴ Un *serrat* seria un branc o ramal d'una muntanya. Per *costa* s'entén un vessant o costat amb pendent, o sia, la part lateral d'una muntanya. Un *tossal*, en paraules de Carles Domingo, *...és un dels noms que es fan servir més en una àmplia zona del nostre idioma, centrada sobretot en el català occidental, per designar les eminències del terreny*. En

com s'hi detalla la localització. En les partides de boïgues que coincideixen amb les del cadastre, habitualment se situen a *demun de...*, *sota de...*, *vora de...*, *al cap de...*, *als ribàs de...* tal terra o prat o partida, o sigui, en terres incultes de mala qualitat —probablement de petites dimensions— properes o limítrofes a les finques particulars d'aquelles partides, formant part de marges o en zones de fort pendent.¹⁷⁵

Per tant, pel que podem deduir a partir de la localització de les boïgues, hi ha una diferenciació clara dels espais entre les terres particulars i les terres comunals destinades a convertir-se en boïgues. Entre 1850 i 1914, que és el nostre període d'estudi exceptuant el buit documental de 1870 a 1886, *a grosso modo*, les zones o partides que es cedeixen per a boïgar vénen a ser les mateixes. Tot i que no hem trobat cap disposició comunal que delimités amb precisió aquests espais, és probable que les zones destinades a fer boïgues estiguessin força acotades i que tinguessin com a denominador comú aquest caràcter marginal. D'entre els espais que solen utilitzar-se per artigar més en el Quart d'Escaldes cal destacar-ne dos: el solà d'Engordany i Sant Miquel d'Engolasters. En el primer sector, són les partides del Serrat dels Vilars, demanada principalment pels habitants d'Engordany, i la partida del Roc dels Castells, sol·licitada sobretot pels d'Escaldes, les que més apareixen en els llibres de boïgues; mentre que en el segon, el sector d'Engolasters, la partida dels Astrells, el Collet de Puialàs, Passes Llongues, el Pradàs o el Serrat de l'Estany, són les que amb més freqüència es demanen. Per tant, hi ha una dispersió de les boïgues més gran en el segon sector que en el primer, probablement deguda a què en el sector baix del quart la propietat particular

aquest sentit, seria com una mena de geosinònim de *puig*. Quant a *basera*, si té alguna mena de relació amb la *baseta* que nosaltres trobem a la documentació, aquest mateix autor diu, basant-se en el Diccionari Alcover-Moll, que és un indret encinglerat a la muntanya propi del Pallars. En conclusió, tots aquests mots fan referència a zones marginals amb un pendent relativament important. DOMINGO FRANCÀS, C., *Els noms de les formes del relleu*, ed. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 1997, p. 51, 87-89, 99, 114, 139.

¹⁷⁵ En aquest sentit, és interessant reproduir íntegrament el que diu Brutails respecte els ribàs: *Peu a peu le travail tend à rendre chacune d'elles horizontale: la différence de niveau entre deux paliers est rachetée par un talus ou ribàs. [...] La surface cultivée, le terrain de conreu, est coupé de bandes incultes, couvertes d'herbes ou de bois rabougris: ce sont les amarges. La distinction n'est pas toujours aisée entre l'amarge et le ribàs, et on emploie fréquemment les deux termes l'un pour l'autre.* BRUTAILS, J. A., *La coutume...*, op. cit., p. 3. Carles Domingo també diu que el mot ribàs s'aplica més aviat a marges espadats o amb molt de pendent; més aviat, doncs, a les vores abruptes d'un terreny que s'esglaona, el qual no cal que sigui realment muntanyós. [...] De tota manera en certes contrades del català occidental riba té tan sols els valor de marge d'un camp. Aquest mateix autor diu que cap també és present en el conegut valor d'indicador de l'extremitat d'una cosa, per on comença o, segons com es miri, per on acaba aquesta cosa. Domingo Francàs, C., *Els noms de ...*, op. cit., p. 142-143, 69.

ocupava la major part de l'espai conreable i, en conseqüència, les terres per boïgar no eren tan extenses. Cal remarcar que a la vall del Madriu també se sol·licitaven boïgues, però si exceptuem aquelles de les Molleres més properes a la població d'Escaldes, la resta tenen molt poca importància quantitativament parlant.

Qui tenia dret a demanar una boïga? En aquest sentit és il·lustrativa la taba de les boïgues de la Massana del 1883 quan diu que: *No tindrà cap demanda de ningun fadrí de la parròquia, ni tampoc pot demanar cap propietari per cap fadrí; los fadrins demanaran quan els propietaris seran servits.*¹⁷⁶ Són, per tant, els propietaris, o sigui, els caps de casa qui tenien dret en primer lloc a demanar una boïga. Tal com exposa Bringué, el dret a demanar una boïga, de la mateixa manera que altres drets col·lectius, és una facultat pertanyent a la *unitat de poblament i explotació que és la casa.*¹⁷⁷ Així queda reflectit en la llista de peticionaris de boïgues del territori d'Escaldes, perquè el 95% dels sol·licitants són cases que contribueixen a la qüestia de la parròquia d'Andorra i que, per tant, són caps de casa. El 5% restant poden ser cases que no hem pogut identificar, o bé fadrins, mossos, estrangers o cases d'altres parròquies, que no hem trobat en aquesta qüestia. Un altre aspecte a destacar és que pràcticament totes les cases identificades, exceptuant el 5% que desconeixem, són d'Escaldes-Engordany, posant en evidència que la procedència del peticionari era de caràcter estrictament local.

Tots els autors que han estudiat aquests sistemes d'explotació temporal han coincidit a destacar el seu paper conjuntural. En moments d'augment demogràfic,¹⁷⁸ tal com va passar fins els anys 50 o 60 del segle XIX a Andorra, era un mecanisme que es disparava per tal de satisfer la necessitat creixent de

¹⁷⁶ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 92.

¹⁷⁷ BRINGUE, J. M., *Comunitats i béns comunals...*, op. cit., p. 209-210.

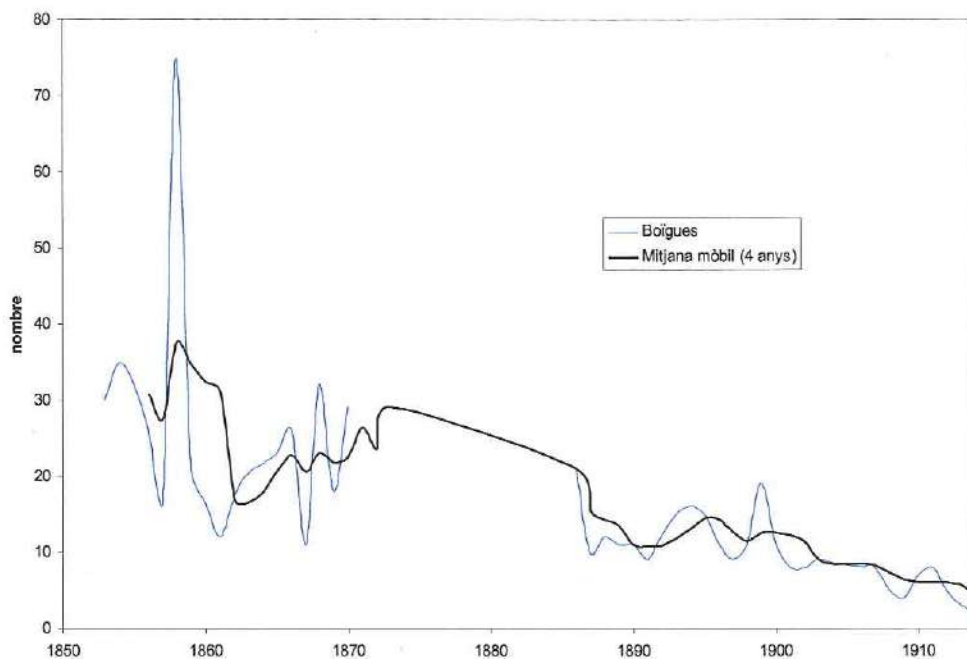
¹⁷⁸ Tal com demostren els autors de l'obra coral de *L'Andorra*, aquest país seguiria de forma general la mateixa evolució demogràfica durant aquest període que es dona en les comarques veïnes (Alt Urgell, Cerdanya, Arieja). Així, hi hauria un creixement sostingut de la població al llarg de tota la primera meitat del segle XIX, que s'invertiria en els anys 50-60, per començar a perdre població fins passat el primer terç del segle XX. En el cas del Comú d'Andorra el descens es retardaria una mica més en relació a aquest model general establert per aquests autors i no començaria fins als anys 70 (vegeu Gràfic 1 de l'Annex). LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 18-23. Les mateixes tendències són descrites per ARMENGAUD, A., "Les débuts de la dépopulation dans les campagnes toulousaines", dins *Annales E.S.C.*, 1951, 2, P. 172-178.

cereals. Si a això li sumem el fet que entre 1850 i 1870 a Andorra les economies familiars més modestes començaven a passar un moment delicat, obtenim un quadre d'augment del nombre de boïgues amb fortes oscil·lacions anuals —que responen a les pujades accentuades del preu del blat que s'estaven donant en aquests anys—¹⁷⁹ com el que podem observar en el Gràfic 4. És interessant constatar, també, com moltes d'aquestes boïgues del primer període, tal com s'especificava en el registre, eren *noves* (exactament 76), o sigui, que se sol·licitaven sobre zones de conreu que s'havien perdut des de feia molt de temps o bé que mai abans havien estat posades en cultiu.¹⁸⁰ El fet que totes aquestes boïgues qualificades com a *noves* siguin del primer període d'estudi, indica una dilatació de l'àrea de conreu del quart en un moment d'augment de la població i de crisi econòmica. Una vegada l'evolució de la població comença a disminuir a partir dels anys 70 (aquesta evolució es pot entreveure a partir del Gràfic 1 de l'Annex, elaborat a partir dels recomptes de cases de les qüestions del Comú d'Andorra la Vella) i l'emigració s'acarnissa sobre els grup més desafavorit,¹⁸¹ el nombre de boïgues tendeix a disminuir a partir de 1886.

179 L'evolució del preu dels cereals al Principat i el del nombre de boïgues estan estretament relacionat. Així, la forta pujada del nombre de boïgues de 1858 podria respondre a l'augment del preu del blat entre 1850 i 1858. La tendència d'aquesta última variable és a créixer fins el 1876, que és l'últim any per al qual s'han recollit dades. En el Gràfic 4 també podem veure com afecta la crisi dels anys 60 a la corba, circumstància que també tindrà una especial incidència amb les judicacions (cf. *Infra*) CODINA, O., *De fer...*, op. cit., Annex, (Gràfic III. h.), p. 56.

180 Que algunes d'elles anessin acompanyades de condicions *com no impedir el tirader* —el tirader és la via utilitzada per empènyer la fusta muntanya avall— pot ser interpretat com un endinsament en zones més boscoses.

181 L'emigració es dirigeix cap a dues zones principalment: el sud de França i la zona industrial de Catalunya. LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 27-28.

Gràfic 4. Evolució del nombre de boïgues (Escaldes, 1850-1870; 1886-1914)

Font: AHN/ACA, Carpeta 6

No tots els propietaris, però, tenen els mateixos comportaments envers les boïgues. A partir de les contribució mitjana a les qüestions de 1850, 1854, 1870 i 1874 hem dividit les cases en dos grups: el primer estaria compost pels 30 primers contribuents d'aquest impost —que constitueixen a *grosso modo* el grup de grans i mitjans propietaris que hem estudiat en el cadastre—, i el segon estaria format per la resta de contribuents. Si observem el nombre de boïgues que sol·licita cada grup (vegeu Quadre 8), el grup de petits contribuents és el protagonista del primer període (1850-1870) amb el 64% de les boïgues concedides durant aquests primers 20 anys. Mentre que en el segon període (1886-1914) aquest grup perd pes tant en nombre —hi ha 11 cases menys— com en boïgues sol·licitades —del 64% es passa al 32%— a favor del primer grup de contribuents. Cal dir, però, que no totes les cases grans sol·licitaven boïgues, ja que les 10 primeres posicions o bé demanaven poques boïgues, pel que era habitual pel seu grup, o bé no en demanaven cap. Per tant, són sobretot les cases situades entre la desena i la trentena posició de la contribució, o sigui, els propietaris mitjans, les que més en demanen (entre 8 i

10 boïgues de mitjana per a cadascun d'aquests dos períodes), amb una remarcable continuïtat de la demanda per als dos períodes.

Quadre 8. Nombre de boïgues per grups de contribuents de la qüestia (Escaldes, 1850-1870; 1886-1914)

Contribuents de la qüestia	1850 -1870				1886 -1914			
	nombre de cases	%	nombre de boïgues	%	nombre de cases	%	nombre de boïgues	%
30 majors contribuents	18	23	139	36	20	33	196	68
Reste de contribuents	62	78	248	64	40	67	93	32
	80	100	387	100	60	100	289	100

Font: AHN/ACA, Carpeta 6.

Si observem les partides sol·licitades per cadascun d'aquests grups, podrem fer una segona distinció. Observant el Mapa 24 de l'Annex, veurem que les cases petites habitualment sol·licitaven les seves boïgues al solà d'Engordany (un 47% del total per a aquest grup). Per contra, el grup més gran les sol·licitava principalment al sector de Sant Miquel d'Engolasters, o sigui, a la mitjana muntanya (un 66% del total per a aquest grup). Aquestes tendències impliquen que durant el primer període, el sector més sol·licitat sigui el del Solà d'Engordany a causa de l'alta demanda que les cases petites tenen durant aquests anys (vegeu Mapa 25 de l'Annex), mentre que en el segon període, atesa la baixada de la demanda d'aquest grup i la constància en la demanda de les cases més grans, aquest sector perdi pes a diferència del de Sant Miquel d'Engolasters, que es manté (vegeu Mapa 26 de l'Annex).

Per tant, els esquemes rígids que associen les boïgues amb moments de crisi econòmica i classes desfavorides s'han de matisar. Si bé aquest plantejament pot ser parcialment vàlid per al primer període d'estudi (1850-1870), marcat per la crisi econòmica, el creixement demogràfic i la conseqüent "fam de terra" en el segon període (1886-1914) no acaba d'encaixar perquè són les cases més grans i les que estan, per tant, en millor situació d'afrontar la crisi les que més en demanen i les que han mantingut una demanda constant durant tot el període estudiat. Aquestes dades, per tant, ens fan reflexionar sobre el possible interès de les cases fortes envers les boïgues. Potser, tal com diu Bringué, la qualitat i l'abundància del gra que proporcionaven les terres artigades durant

els seus primers anys de vida era un atractiu prou important com per motivar la petició per part d'aquest grup.¹⁸² És més, com sosté aquest mateix autor, el fet que el sistema limités temporalment però no espacialment l'explotació de la terra, podia afavorir el grup de propietaris mitjans i grans, els quals posseïen uns mitjans de producció molt més importants que no pas les cases més modestes, podent d'aquesta manera treure més profit al sistema.¹⁸³ Tanmateix, és interessant observar com les cases que demanen més boïgues al sector d'Engolasters són les mateixes que posseïen en el cadastre la major part de terra d'aquest sector (vegeu Mapa 15 de l'Annex). Fins i tot, si ho analitzem amb més profunditat, estan demanant boïgues en les mateixes partides on tenen situades les seves finques agrícoles (la majoria d'elles, com hem vist en el Mapa 15 de l'Annex, de mitjana i baixa qualitat de sembradura). Les boïgues, en aquests casos, no actuarien de complement agrícola de les finques particulars?

Per últim, cal preguntar-nos per l'ús que es feia de la boïga i per la quantitat de terra de què podríem estar parlant. Quant a l'ús no tenim cap referència al respecte en els llibres de boïgues. Codina, a partir d'alguns pagaments puntuals a parts de fruit, dedueix que tenien un caràcter eminentment agrícola. Això aniria en consonància amb el fet que la majoria se situessin a prop o dins de partides que tenen eminentment un ús agrícola en el cadastre. On semblaria que podrien tenir un ús més pastoral seria a la vall del Madriu, ja sigui per l'alçada (com la de l'Estall, que se situa per sobre els 1.300 m d'altitud) o bé pel predomini de prats a les partides (com la de les Molleres). En tot cas, és arriscat afirmar una cosa o l'altra. Pel que fa a les superfícies, tampoc tenim cap informació al respecte. Codina ha calculat que haurien de ser parcel·les de terra molt petites, d'una mitjana aproximada de 114 m².¹⁸⁴ Això ens donaria una xifra total per a l'any 1858, que és l'any que es concedeixen més boïgues durant el nostre període d'estudi (concretament 75), de 8.850 m² de terres comunals cedides. Una superfície, per tant, molt modesta si la comparem amb

¹⁸² BRINGUE PORTELLA, J. M., *Comunitats i béns comuns...*, op. cit., p. 210.

¹⁸³ És interessant reproduir el que diu aquest autor sobre aquest tema: *Limitacions de temps, no d'espai perquè ells, que no tenen bous ni vaques, ho han de fer a cops d'aixada, primer en assenyalar la boïga; després, en preparar el terreny i en conrear-la. Ibid.*

¹⁸⁴ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 61.

l'extensió total de la propietat particular del Quart. Malgrat tot, aquestes xifres són estimatives i evidentment podrien variar, tal com hem explicat anteriorment, en funció del propietari que les demanés, els mitjans de producció que disposava, la zona per on la demanava, l'ús que en volia fer, la demanda de boïgues d'aquell any, etc.

7.2 *Judicacions i defens. Una sortida a llarg termini?*

La paraula *judicar* pot conduir a certes confusions. Tal com explica Codina, l'acte de *judicar* o altres formalismes similars —que tindrien molts punts en comú amb el significat actual de la paraula *adjudicar*— estava relacionat amb qualsevol tipus de concessió de drets sobre el comunal.¹⁸⁵ Es feia servir el mot *judicar* en la concessió de serveis comunals (com la botiga, l'hostal o la carnisseria), en la de boscos per fer carbó, en la del vedat d'una terra o en l'atorgament de terres comunals per a finalitats agrícoles o ramaderes. Aquesta darrera accepció de la paraula serà la que tractarem en la nostra recerca, juntament amb la d'atorgament d'un vedat sobre una terra, conegut amb el nom de *defens*. Tal com anirem exposant en aquest apartat, tant les judicacions de terres com les de defens tenien molts punts en comú. El procediment d'atorgament o la forma de pagament són alguns dels aspectes que compartien aquestes dues figures, i part del que explicarem a continuació relatiu a les judicacions de terra es pot extrapolar a les judicacions de defens.

De moment, però, analitzarem la judicació en el sentit d'una concessió de terra comunal realitzada, en el cas d'Escaldes, pel Quart. Ja hem vist a l'apartat anterior que existia un altre tipus de cessió de terres comunals, les boïgues, però a diferència d'aquestes, les judicacions es caracteritzaven per ser un arrendament amb la reserva d'adquirir la propietat de la terra. Un arrendament que consistia en un 5% del valor de la terra —el mateix tipus d'interès que s'aplicava als defens—; mentre el concessionari pagués aquesta renda o

¹⁸⁵ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 63.

pensió seguiria essent l'usufructuari, i si es volia fer amb la "plena" propietat, havia de pagar el valor assignat per la terra, o sigui, tal com es diu a la documentació havia de *lluïr i quitar* la terra. En cas contrari, si hom deixava de pagar la pensió o interès de la terra judicada, aquesta terra revertia de nou al Quart. Així, per exemple, el 2 d'octubre de 1880 el Quart d'Escaldes concedeix a Pere Aranyó (à) Peret de la Molinera una judicació pel valor de 7 lliures i 12 sous al sector del Madriu, exactament a la partida de les Fonts Vives; en la mateixa fitxa que s'utilitza per fer l'acte veiem —amb una lletra diferent— que aquesta judicació ha estat retornada al Quart, tot i que no sabem la data de retorn ni el motiu.¹⁸⁶ Malgrat tot, tan sols en dos casos més trobem aquest tipus d'anotació i, per tant, no hi ha motius per pensar que el retorn de les terres judicades fos un fet habitual.

A diferència de les boïgues, les judicacions es podien vendre o llogar. Malgrat que no sabem per quina quantitat de diners es feia, tenim constància del traspàs d'una judicació a una tercera persona en 33 casos. Per exemple, una judicació concedida a Joan Aldosa (à) Ton de Lluís el 12 de juny de 1885 és traspassada a Macià Puig (à) Ridolaina el 24 de gener de 1895.¹⁸⁷ Un aspecte a destacar d'aquest exemple és que aquest canvi de mans no va anar acompanyat de la prèvia quitació de la terra, sinó que aquesta es fa posteriorment en el segle XX. El fet de pagar l'arrendament de la terra judicada també donava dret a poder-la transmetre per via hereditària, tal com es pot observar en el següent exemple: Anton Maestre (à) Ton de Pordios el 26 d'abril de 1842 "adquireix" una judicació; anys més tard, el seu fill primogènit, Marià Maestre, és qui paga la renda de la judicació, fins que el 3 de gener de 1913 aquest o algun descendent seu l'acaba quitant.¹⁸⁸ Tanmateix, les judicacions podien aparèixer en els inventaris de béns patrimonials o en el cadastre sense

¹⁸⁶ AHN/ACE-E, 719L-2.

¹⁸⁷ AHN/ACE-E, 719L-2.

¹⁸⁸ AHN/ACE-E, 719L-2. Sabem que és el seu fill primogènit a través del buidatge dels registres parroquials.

que se n'hagués amortitzat el valor.¹⁸⁹ Un exemple més que la casa les considerava part del seu patrimoni encara que no les hagués quitat i que el comú també així ho entenia.

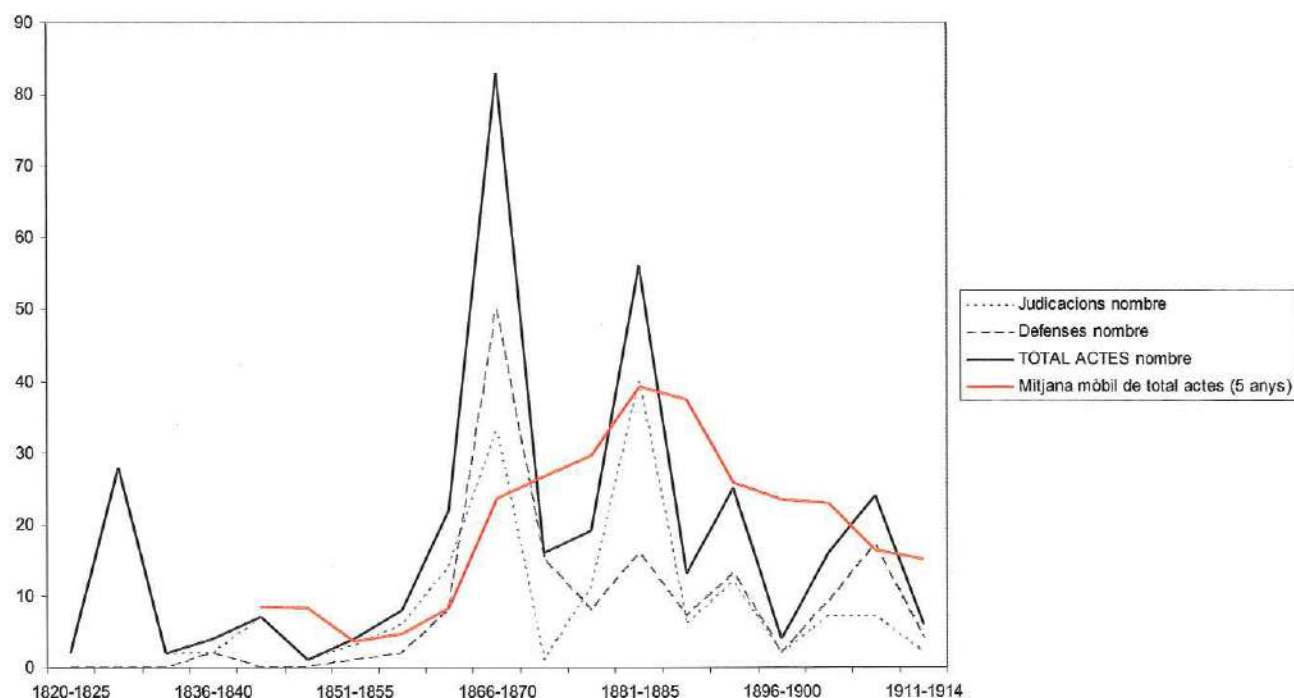
El procediment per a la concessió d'una judicació també diferia força del que es feia servir per a les boïgues. Probablement el fet que es poguessin acabar adquirint "plenament" li conferia aquesta distinció. Per tal de fer efectiva una judicació era imprescindible que dos prohoms, els *judicadors*, anessin a la terra en qüestió i n'establissin els límits i valoressin la terra en funció de la dimensió, qualitat i dedicació prevista, cobrant els corresponents honoraris per aquesta feina, tal com es desprèn de la documentació. Per contra, ja hem vist com amb les boïgues l'únic requisit previ per a artigar la terra era una simple notificació en el llibre de boïgues (cf. *supra*).

En moltes ocasions, en l'acte mateix s'especificava sota quines condicions s'atorgava la judicació. Arreglar camins, deixar passos ramaders, construir parets, permetre passos per tal que el bestiar pogués abeurar, no obstruir un rec, no impedir els tiraders de fusta, etc. eren algunes de les obligacions a què estaven subjectes aquestes terres. Per tant, de la mateixa manera que amb les boïgues, en el moment de la concessió de les judicacions, es vetllava per tal que les terres comunals adjudicades no afectessin als interessos públics o privats.

A diferència del que han sostingut alguns autors, les judicacions no neixen pas en el segle XIX.¹⁹⁰ Per exemple, en els llibres d'actes del Quart d'Escaldes ja tenim constància d'aquesta figura durant tot el segle XVIII, tot i que Codina situa l'aparició de la judicació fins i tot abans, en l'últim quart del segle XVII. Cal dir, però, almenys pel que fa al Quart d'Escaldes, que no és ben bé fins els anys 50 quan es potencia la "venta" de terres comunals.

¹⁸⁹ Per una banda, a l'inventari de la Casa Garrabet de Pla, NMV 352, 10/06/1884 apareixen dues judicacions que no s'han amortitzat. Per altra banda, a pesar del lapse de temps entre les judicacions i el cadastre s'han pogut constatar nombroses judicacions que no s'havien *quitat* en el cadastre.

¹⁹⁰ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 95.

Gràfic 5. Evolució del nombre de judicacions i defens (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

Font: AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2

Pel que fa a l'evolució de les judicacions, a grans trets podem distingir dos períodes en el gràfic anterior. Una primera fase entre 1820 i 1861 caracteritzada per un baix ritme del nombre de concessions, i una segona fase entre 1860 i 1914 marcada per un augment del nombre de judicacions. En aquesta segona fase podem observar com la tendència a concedir judicacions augmenta fins a la dècada dels anys 80 i comença a descendir a partir d'aquest moment. Cal dir que l'evolució del nombre i el valor de les judicacions segueix unes pautes molt semblants (vegeu Quadre 1 de l'Annex). Aquesta evolució que hem descrit abans està marcada per tres puntes remarcables: la primera es dona en la primera fase, exactament en els anys 20; la segona i la tercera en la segona fase, concretament en els anys 60 i 80. Per quinquennis, la pujada més important és la que comprèn els anys 1866-1870 (33 judicacions), i per anys, el màxim es dona el 1829 (25 judicacions).

Aquestes tres puntes es localitzen en unes zones molt concretes del Quart. En els anys 20 (o millor dit l'any 1829) pràcticament totes les judicacions (23 exactament) es concedeixen al solà, concretament a la partida d'Ensucaranes

(vegeu Mapa 27 de l'Annex). En el quinquenni de 1866-1870, catorze judicacions es concedeixen al solà d'Engordany i 4 a l'obaga, o sigui, prop de la meitat de les judicacions concedides durant aquest quinquenni s'ubiquen al solà d'Engordany; i, finalment, en el quinquenni 1881-1885, 18 de les 40 judicacions es concedeixen a l'obaga d'Escaldes. Per tant, totes aquestes pujades que podem veure al Gràfic 5 estan estretament relacionades amb els sectors del solà i l'obaga del Quart d'Escaldes.

Alguns autors han relacionat l'augment de les judicacions dels anys 60 amb el projecte de construcció del casino-balneari de les Escaldes, que havia d'aprofitar les aigües termals d'aquesta zona.¹⁹¹ Però el fet que la majoria d'aquestes judicacions, tal com acabem de veure, fossin atorgades al solà d'Engordany, demostra que la raó d'aquesta pujada s'hagi de buscar en altres factors. A més, els que demanen més del 90% de les judicacions són els contribuents de la qüestia que estan per sota dels 30 majors contribuents, la majoria dels quals no creiem que estiguessin en posició d'adquirir la terra amb finalitats especulatives (el 90% de les judicacions és un percentatge fora del normal per a aquest grup, a pesar que entre 1820 i 1870 en sol·licités el 60%). Pel que fa al gran nombre de judicacions a l'obaga en els anys 80, tampoc podem dir que estigui relacionat amb la instal·lació de casinos de joc-balnearis a Andorra, doncs, a partir de 1881 aquesta via per sortir de la crisi econòmica queda finiquitada.

Si seguim aquest fil, podem observar que més del 90% de les cases que sol·liciten una judicació durant el quinquenni 1866-1870 i el quinquenni 1881-1885, també són cases que estan per sota dels 30 majors contribuents. Per tant, de la mateixa manera que en els anys 20, hi ha una proporció superior a la mitjana (62%) de peticions realitzades per part dels petits contribuents en aquesta segona fase durant aquests dos subperíodes. Tot plegat vol dir, d'una banda, que l'explicació de l'especulació immobiliària no és prou ferma i, de l'altra, que la raó que estimula la demanda dels petits contribuents durant

¹⁹¹ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 98.

aquests anys s'ha de buscar en un altre lloc; la crisi econòmica i l'evolució demogràfica potser ens en donaran la clau.

D'una banda, sembla prou clar el lligam entre creixement demogràfic i judicacions durant els anys 20. El fet que fossin sol·licitades per les cases més petites, per norma general amb finalitats hortícoles —un ús que coincideix amb el que hem vist al cadastre—, com de fet en ocasions s'especifica en la documentació, en un moment en què s'estaven establint noves cases al Comú, indica que probablement era una eina utilitzada per les cases neolocals per accedir a la terra.¹⁹² Però el factor demogràfic durant els quinquennis de 1866-1870 i 1881-1885 queda rellevat per un de caràcter més econòmic (recordem que l'evolució de la població ja havia canviat de signe en aquest període, cf. supra). De fet, aquests dos períodes coincideixen amb un dels moments més aguts de la crisi econòmica del Principat.

A partir dels anys 60 cada vegada es fa més evident el tancament a curt termini de les fargues andorranes.¹⁹³ La crisi de l'última fase de la siderúrgia andorrana (1815-1876), però, ja s'apuntava a partir dels anys 30 d'aquell segle. Si bé després de la Primera Guerra Carlina la demanda de ferro es manté i la producció anual de les fargues augmenta regularment, serà a partir de 1858 quan aquesta experimenta una davallada important i els negociants del ferro comencen a deixar de pagar immediatament. Aquesta circumstància sumada a la creació de la zona siderúrgica asturiana i l'increment de les importacions de ferro a través del port de Barcelona van agreujar la situació. Tot i que el ferro pirinenc en aquests moments era encara més barat que el d'importació, va deixar de tenir sortida en els mercats prelitorals a causa de la càrrega del cost

¹⁹² A la Vall d'Aran, la venda de terres comunals era utilitzada en dues direccions: com a eina de finançament i com a eina d'establiment de veïns. Aquesta darrera es possibilitava gràcies al seu preu assequible en comparació amb les que es podien adquirir en el mercat privat de la terra. Com diu Sanllehy: *Sembla, doncs, clara l'opció per la qual havia de decantar-se un veí que volgués accedir a la propietat privada de la terra. Comprar terres a altres veïns suposava l'establiment de censals (...) comprar terres al comú era una opció molt menys feixuga econòmicament. Caldria, però, valorar la qualitat d'ambdós tipus de terres i el treball suplementari que havia d'esmerçar-se en el trencament de les terres ofertes pel comú.* En aquest sentit, el cas estudiat per aquesta autora té molts punts en comú amb el nostre. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 1170-1173.

¹⁹³ El síndic de les valls d'Andorra i propietari de la farga Rossell així ho manifestava l'any 1864. Les seves paraules es confirmen finalment en els successius tancaments (1867, 1869-1871) i la definitiva aturada de la producció l'any 1876. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 623-721.

que suposaven els seus nòlits. El cop de gràcia per a la producció fargaire, però, va procedir de la millora de la xarxa viària i la construcció de la línia fèrria entre Barcelona i Lleida, ja que a partir de 1860 el ferro d'importació comença a ser més barat a les comarques de l'interior a causa de la reducció dels costos en el transport. Malgrat que la Tercera Guerra Carlina va allargar l'agonia de les fargues andorranes per l'increment de la demanda amb finalitats bèl·liques, el sistema d'obtenció del ferro pel sistema directe, després de segles de combinacions i millores, va desaparèixer a Andorra l'any 1876.¹⁹⁴

La crisi de la farga afectà greument la població andorrana, en tant que va reduir els ingressos comunals i el mercat salarial. A tall d'exemple direm que el lloguer de la farga del Madriu i les vendes de carbó com a font d'energia calorífica per a la siderúrgia, entre 1792 i 1836 van representar un 45% de les rendes del Comú d'Andorra (unes 19.665 lliures).¹⁹⁵ Si a això li afegim el fet que els andorrans tenien pràcticament el monopoli del transport de productes necessaris per a aquests establiments,¹⁹⁶ el tancament de les fargues va ésser un sotrac considerable per als recursos de les famílies que vivien parcialment o totalment de l'activitat siderúrgica (a la farga Rossell, per exemple, el 52% de la seva despesa entre 1845 i 1868 la representava els treballadors andorrans, i gairebé la meitat de les cases de la parròquia d'Ordino van participar més o menys directament en el funcionament de la farga).¹⁹⁷ Per tant, no és d'estranyar que davant dels successius tancaments de les fargues (1867, 1869-1871) i les perspectives gens esperançadores que suscitaven aquests fets als habitants de les valls, les cases del Quart d'Escaldes més exposades a la crisi busquessin noves fonts d'ingressos o simplement un mitjà de subsistència a través de la terra i, en concret, a través de les judicacions.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Els treballadors andorrans de les fargues no desenvolupaven tasques massa qualificades. Transportar el carbó, el ferro, fer de fusters, ferrers o mestres d'obra eren algunes de les feines que desenvolupava la gent del país a la farga. Per contra, el treball més especialitzat, com el de fargaire, el portaven a terme estrangers, sobretot de l'Ariège, de la mateixa manera que altres com el de carboner. Un altre exemple de la massa salarial que pot generar la farga entre la població autòctona també la podeu trobar a MAS, C., *Historia de la farga catalana*, Pagès editors, Lleida, 2000, p. 217-229.

¹⁹⁷ CODINA, O.; BOSCH, J. M.; VILA, A., *La farga Rossell (1842-1876). El zènit de l'obtenció del ferro pel sistema directe*, col. Monografies del Patrimoni, ed. Govern d'Andorra, Andorra, 2001, p. 143-145.

Un altre moment difícil es dona el 22 de març de 1881 amb el bloqueig de les fronteres andorranes. Aquesta mesura adoptada pels coprínceps andorrans anava dirigida a eradicar el moviment insurreccional iniciat el 8 de desembre d'aquell mateix any. El poble s'havia aixecat en armes (amb la connivència del bisbe Casanyes i la vídua de Guillem Areny) per imposar l'acceptació d'un projecte de casino-balneari. De fet, la sortida a la crisi a través del sector terciari ja s'havia plantejat en diverses ocasions des dels anys 60, però aquest cop arrel de la campanya propagandística d'una societat francoandorrana, que prometia convertir Andorra en un nou Mònaco, i davant la negativa del Consell profrancès d'establir cases de joc, per no generar un conflicte amb el seu aliat francès, va derivar cap a una vertadera revolta popular.¹⁹⁸

Si bé en un primer moment el bisbe jugà la carta del populisme, per tal de recuperar quotes de poder que havia perdut la Mitra amb la gestió del seu predecessor Caixal i per intentar derogar les sancions econòmiques que se li havia imposat a la casa Areny, aviat s'adonà que la situació se li escapava de les mans, i inicià contactes diplomàtics amb França. Tot i que no sense resistències, les mesures adoptades pels coprínceps es mostraren efectives per a posar fi al moviment popular i finalment es signà el Tractat del Pont dels Escalls, tancant-se així, sota l'auspici del representant de la banda espanyola i francesa, qualsevol sortida a la crisi a través de les expectatives de guany que podia oferir el joc. Doncs bé, el tancament de duanes, en aquest tercera punta de les judicacions, pot haver contribuït considerablement a l'augment de les judicacions centrades a l'obaga d'Escaldes durant el quinquenni de 1881-1885, en tant que va poder sumir en la misèria moltes famílies andorranes. De fet, la derogació parcial del Canvi de Lletres l'any 1879 i absoluta el 1887, per qüestions relacionades amb el que es coneix com a Qüestió d'Andorra, venia dificultant les relacions comercials entre Espanya i Andorra des de feia temps, i encara s'agreujà més quan el bisbe Casanyes es va fer amb les regnes de la

¹⁹⁸ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 307 - 333.

duana de la Farga de Moles i el 1894 reduí les Guies de pasturatge (permisos de transhumància temporal) de 6 a 3 mesos.¹⁹⁹

Per últim, no volem descartar una influència del factor social en les puntes de les judicacions abans esmentades, és a dir, que el quart o el comú hagués potenciat la "venta" de terres comunals en moments de crisi per a apaivagar els ànims del poble baix. Recordem que la Nova Reforma de 1866 va suposar un pas endavant en la democratització del sistema polític, en tant que va ampliar el vot actiu i posà al servei del poble mitjans per controlar l'ús que es feia dels recursos comunals. Aquesta circumstància va poder incidir d'alguna manera en la decisió "d'obrir l'aixeta" dels comunals, malgrat que no ho podem demostrar documentalment. Però tampoc no podem oblidar que el dret a ser elegit va continuar essent molt limitat després de les mesures polítiques. Les condicions subjectives i confuses *d'arraigo* que havien de satisfer les persones que aspiraven a tenir un càrrec polític van perpetuar les desigualtats, ja que només van poder assolir una instància política aquells que tenien un patrimoni suficientment gran com per avalar el càrrec que assumien. De fet, a banda de la incorporació de les famílies casaleres situades en la franja superior d'aquest "estament", els consells van seguir dominats per les mateixes famílies d'abans, o sigui, per l'estament oligàrquic dels *anfochs*. Aquesta va ser una de les raons per les quals va esclatar la insurrecció de 1881.²⁰⁰

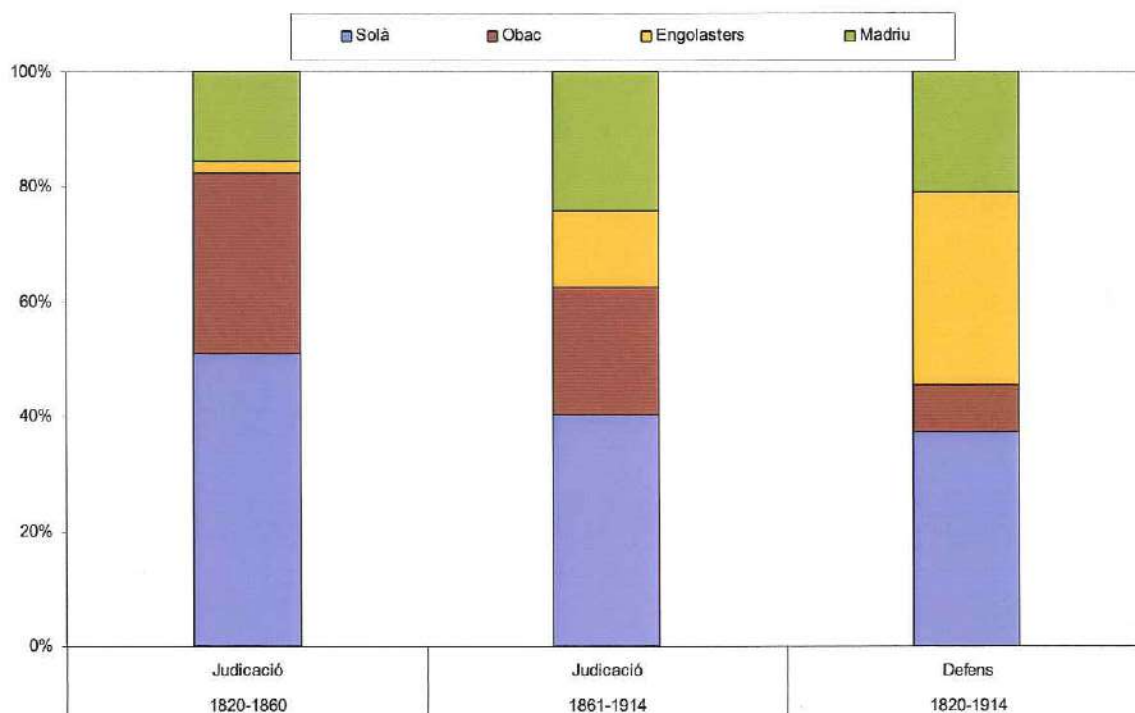
Deixant de banda els factors més conjunturals que poden haver fet que les cases més petites del Quart sol·licitessin més judicacions durant aquestes tres puntes al solà i l'obac de la vall principal, els dos períodes establerts anteriorment també tenen diferències significatives a nivell geogràfic. Si observem el Gràfic 6, la proporció de terres judicades al solà d'Engordany i a l'obaga d'Escaldes tant en el primer període com en el segon és superior. Però també es pot apreciar com entre 1860 i 1914 hi ha un augment de la proporció de terres judicades a la mitjana muntanya. Un augment que encara seria superior si restéssim l'alt nombre de judicacions situades al solà d'Engordany i

¹⁹⁹ LLUELLES, M. J., *La transformació*, op. cit., p. 33 - 301.

²⁰⁰ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 226-248.

a l'obaga d'Escaldes dels quinquennis 1866-1865 i 1881-1885, ocasionades probablement per aquests factors conjunturals que acabem d'explicar. Per tant, a la segona fase —recordem que és durant aquests anys quan es concedeixen més judicacions al Quart— hi ha una certa inclinació de les judicacions cap al sector d'Engolasters i Madriu.

Gràfic 6. Judicacions i defens per sectors geogràfics (Escaldes, 1820-1914)

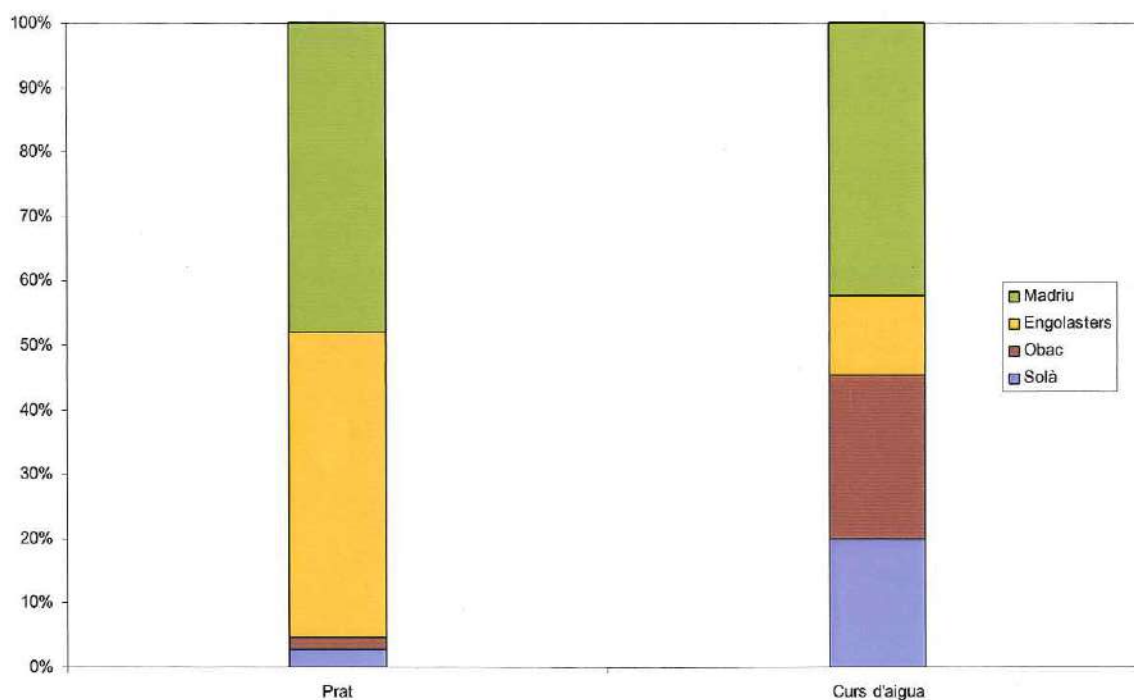

Font: AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2.

Ara intentem esbrinar quines utilitats podien tenir aquestes judicacions per a cadascun d'aquests sectors. Una de les fórmules per fer-ho és analitzant els tipus de terres que limitaven amb aquestes judicacions. Malgrat que és una manera indirecta de saber-ho, doncs tan sols podem saber l'ús de la finca amb què limita, pot donar-nos una pista sobre l'orientació agrària de la partida on s'està concedint aquella terra. Tal com es pot apreciar en el següent gràfic, del total de confrontacions de judicacions amb un prat, menys del 10% estaven situades al sector del solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes, malgrat que el nombre absolut de judicacions i, per tant, de confrontacions, sigui superior. Per

contra, els sectors d'Engordany i el Madriu són els més representats en el gràfic; un resultat, per altra banda, previsible si tenim en compte les tendències que hem vist en el cadastre (cf. *supra*). A més, aquest argument queda reforçat amb el fet que 23 judicacions d'Engolasters i el Madriu —gairebé el 50% de les judicacions de mitjana muntanya— s'especifiqués explícitament a la documentació que es destinarien a usos ramaders. Així, per exemple, el 4 d'abril de 1857 Jaume Casany (à) Jaume del Pere demana una judicació a la partida del Pont Sassanat (Madriu), concretament a *al peu de la canal del pont*, per a *fer prat* pel valor de 15 lliures i 5 sous; o bé Joan Nagol (à) Garcia el 8 de gener de 1870 sol·licita amb la mateixa finalitat un *bosí de terra* a la partida dels Cominals (Engolasters) pel valor de 10 lliures i 5 sous.

Gràfic 7. Confrontacions de judicacions amb prats i cursos d'aigua segons el sector geogràfic (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

Font: AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2.

Un altre argument que ve a reforçar la tesi que associa les judicacions de mitjana muntanya amb els prats, gira al voltant de les judicacions que confronten amb un curs d'aigua (un terç del total). Ja hem vist, quan parlàvem del cadastre, l'estreta relació que existia entre aquests dos elements, però

aquesta relació també es donava en les zones de conreu hortícola o altres tipus de conreu intensiu (cf. *supra*). Doncs bé, en el Gràfic 7 apreciem que el sector que afronta més amb un curs d'aigua és el del Madriu, tot i que els sectors del solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes també posseeixen gairebé el 50% de les confrontacions amb un curs d'aigua. Engolasters, per la seva banda, té un percentatge inferior al 15% i és el sector judicat que probablement està menys irrigat; una dada que és lògica si mirem el mapa hidrogràfic del Quart. Pel que fa al tipus de curs d'aigua, cal dir que a la vall del Madriu és el riu que dona nom a la vall qui pren aquest paper, i a l'obaga i al solà és sobretot un rec el que s'utilitza per regar els camps de conreu. Per tant, aquestes terres són susceptibles d'aprofitaments diferents; tal com hem vist al cadastre, les terres que estaven sota l'àrea d'influència d'un rec (com és el cas del solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes) es destinaven per regla general a usos més intensius de la terra com l'horta o el conreu d'altres cultius, com el tabac, que requerien grans aportacions d'aigua —cal tenir en compte, tal com explicarem més endavant, que moltes d'aquestes judicacions es demanaven juntament amb el defens—, a diferència de les terres que afrontaven amb un riu a la vall del Madriu o bé aquelles limítrofes al Valira que s'utilitzaven bàsicament per a fer-hi prats artificials (cf. *supra*).

Per altra banda, una anàlisi per grups de cases permet observar més diferències significatives a l'entorn de les judicacions de terra. Cal dir, abans de res, que pràcticament totes les cases que sol·licitaven judicacions, de la mateixa manera que succeïa amb les boïgues, eren del mateix quart. Observem ara el Quadre 9. Si analitzem el valor absolut de les judicacions sol·licitades pel grup de cases situades per sota els 30 primers contribuents, observarem que és superior en els dos períodes. La ràtio casa pel valor de judicacions, però dona una visió inversa, ja que aquesta és més de dues vegades superior per al grup de cases més fortes que per al grup de cases més petites. Per tant, les cases que relativament van "adquirir" més terra entre 1820 i 1914 i les que, per tant, es van aprofitar més del sistema, van ser les que contribuïen més a la qüestió.

Quadre 9. Valor de judicacions per grups de contribuents a la questia (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

	1820-1881			1881-1914			1820-1914		
	Nombre de cases	Valor judicacions (ptes.)	Ratio casa / judicacions (ptes.)	Nombre de cases	Valor judicacions (ptes.)	Ratio casa / judicacions (ptes.)	Nombre de casos	Valor defenses (ptes.)	Ratio casa / defenses (ptes.)
30 Majors contribuents	10	284	28	20	989	49	23	1.759	76
Reste de contribuents	31	387	12	74	1.513	20	50	1.768	35
TOTAL	41	672	16	94	2.502	19	73	3.527	48

Font: AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2.

Tanmateix, es pot fer una segona distinció en funció del sector geogràfic on les cases sol·licitaven les judicacions. Ja hem vist en els moments en què es disparava més la demanda de judicacions com els petits contribuents eren els protagonistes i centraven les seves peticions sobretot al solà d'Engordany i l'obaga d'Escaldes, probablement per a usos més agrícoles. Aquesta tendència la podem observar també per a tot el període d'estudi (un 77% de les judicacions d'aquest grup es fa en aquestes dues zones), malgrat que de forma no tan accentuada (vegeu Mapa 28 de l'Annex). Una tendència a sol·licitar les terres al solà i l'obac de la vall principal del Valira que, per altra banda, l'hem observada també al cadastre, ja que les cases més petites posseïen per regla general les seves terres agrícoles a prop d'on vivia el propietari (cf. supra). Per contra, el grup de grans contribuents ubica el 75% de les seves judicacions a Engolasters i el Madriu, o sigui, a la mitjana muntanya a la recerca de nous prats, seguint en part, també, les tendències exposades per a aquest grup en el cadastre (cf. supra).

En conseqüència, podem dir que hi ha bàsicament dos sectors on es judicaven terres, que es diferenciaven en funció de l'ús que se'n feia, el perfil del propietari que les demanava i el moment en què es van sol·licitar. Mentre el sector del solà i l'obaga tenia bàsicament una finalitat agrària —més o menys intensiva en funció de si es demanava també el defens, juntament amb el fet de si era de secà o no— i estava majorment sol·licitat pel grup de petits propietaris, la demanda del sector de mitjana muntanya estava encapçalada pels grans propietaris, els quals buscaven nous prats a partir de les terres "adquirides". Són, en definitiva, dos concepcions de l'ús de les judicacions

diametralment oposades; uns busquen en l'accés a la terra probablement la seva subsistència en unes conjuntures negatives molt concretes, mentre altres busquen al llarg de tota aquesta segona fase i de forma més espaiada un major benefici mitjançant la utilització de la terra per produir herba. Fins i tot, el caràcter conjuntural i estructural d'uns i altres també es pot apreciar a través de les quitacions, ja que les cases més grans acaben pagant en un 78% les judicacions que van sol·licitar a partir dels 60's, i en canvi, les cases petites només en 62%. Probablement aquestes últimes van demanar una terra al Quart quan les dificultats econòmiques apremiaven, i una vegada la crisi es va fer insostenible i es van veure abocades a emigrar, van deixar de pagar definitivament el lloguer d'aquelles terres, que havien "adquirir" en un moment d'aguda crisi econòmica. L'anàlisi del defens, però, per la estreta vinculació que té amb les judicacions, ens aportarà nous matisos sobre el que acabem d'afirmar sobre les judicacions.

7.2.1 El defens i la nova orientació agrícola i ramadera d'Andorra

Abans de res, caldria dir que el defens no era l'únic sistema de vedat a Andorra. La guarda, estudiada per Codina en Època Moderna, també es podia sol·licitar per a prohibir el pas del bestiar comunal a una terra particular. La diferència entre l'una i l'altra no residia en la durada estacional del tancament, sinó en la rotació anual, de manera que la guarda havia de respectar el guaret bianual i el defens no (cf. *supra*). Aquesta diferència es fonamentava en una utilització de la terra divergent, ja que la primera, la guarda, tenia un caràcter eminentment agrícola, i la segona, el defens, agropastoral. Per altra banda, tal com exposa Sanllehy, el mot guarda o defens designava una situació legal de la terra i no pas un estat físic com les *enclousures*, la *clouture* o el *cerramiento*.²⁰¹ Tot i això, una condició *sine quanom* del defens —perquè de la guarda pràcticament no tenim constància durant el nostre període d'estudi, tal

²⁰¹ SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 1211-1212.

com explicarem a continuació— era cloure la terra amb *tanca* o *tanca de vaca*, per evitar que el bestiar aliè al propietari de la finca la envaís.²⁰²

El fet que durant el nostre període d'estudi no tinguem constància de pràcticament cap guarda indica que aquesta figura en el segle XIX havia desaparegut? Per una banda, un contemporani de l'època com J. A. Brutails no feia cap mena de distinció entre la guarda i el defens: *Les propriétés privées elles-mêmes peuvent être grevées de servitudes au profit de la collectivité; elles se divisent en deux catégories: les terres qui ne sont pas de guarda ou de defens et celles qui sont de guarda: sur les premières, les habitants de la paroisse ont droit de passage et de vaine pâture. Ce droit s'appelle peixena et la durée en est comprise entre l'enlèvement de la récolte et les semailles, soit, environ, de deux en deux ans, du mois d'août au mois de septembre de l'année suivante.*²⁰³ Per altra banda, l'única guarda de la qual tenim constància a través de la nostra documentació, que data del 18 de juny de 1836, atorgada prop dels Graus, no sembla pas tenir les característiques relatives a aquesta figura, ans el contrari, més aviat sembla un defens, perquè en el mateix acte s'especificava clarament que la terra havia de ser utilitzada per fer-hi un prat artificial²⁰⁴. Tot i que és un cas aïllat, això pot portar a pensar que probablement en el segle XIX les dues coses es confonien. Al defens, com en aquest cas, se li podia dir guarda i a la guarda (per què no?) se li podia dir defens o bé es podia utilitzar indiferentment guarda o defens o les dues coses alhora per designar qualsevol tipus de vedat de terres. Ara bé, es pot donar una segona possibilitat, que el defens que ens apareix a la documentació es demanés realment com a defens i no com a guarda. Llavors, ja no estaríem davant una confusió dels dos termes, sinó davant una petició molt concreta de vedat, que exclouria el guaret comunal. Això, per exemple, explicaria el fet que a la documentació, a excepció

²⁰² Exactament en 33 ocasions és explícita aquesta condició, però en algunes d'elles sembla com si el costum fos sempre tancar la terra. Per altra banda, només en el cas d'existir tanques, el propietari tenia el dret a fer penyores, és a dir, a retenir els caps de bestiar que havien entrat en la seva parcel·la. SANLLEHY, M. A., *Comunitats, veïns...*, op. cit., p. 1187.

²⁰³ BRUTAILS, J. A., *La coutume...*, op. cit., p. 175. Sobre aquest passatge de l'obra de Brutails voldria remarcar l'ús que en fa de la paraula *servitudes*, de connotacions probablement negatives, quan fa referència als aprofitaments col·lectius que existien sobre les terres particulars. Ho podríem interpretar com un índex de la mentalitat que el grup dirigent andorrà tenia sobre aquest fet?

²⁰⁴ AHN/ACE-E, 719L-2.

del cas abans esmentat, no hi aparegués mai la paraula guarda, o que dels 24 defens on s'especifica l'ús que s'anava a fer de la terra, 22 fossin per a prat i 2 per a hort. Malgrat tot, és massa arriscat afirmar que la resta de defens tinguessin la mateixa finalitat que aquests 22; potser l'absència de l'ús explícit de la terra volia dir que tenia una finalitat agrícola i que, per tant, era un vedat tipus guarda. De moment, però, aquesta problemàtica la deixarem aparcada, i més endavant, quan haguem analitzat més a fons el defens, la tornarem a reprendre.

La concessió de defens comença amb força al Quart d'Escaldes durant el quinquenni de 1866-1870, coincidint amb l'inici de la segona fase que hem establert anteriorment per a les judicacions de terres, quasi doblant-les en nombre durant aquest mateix període (vegeu Gràfic 5, p. 105). A partir d'aquest moment, la tendència general a concedir defens és a l'alça fins els anys 80 del segle XIX. A partir de llavors fins a principis del segle XX, el nombre de defens tendeix a disminuir, tot i que en aquest últim tram la corba sembla estabilitzar-se. Abans de 1866, però, la demanda de defens és pràcticament nul·la des que el 1820 comencem el buidatge documental.

De la mateixa manera que amb les judicacions, alguns autors han atribuït el gran creixement del defens durant els anys 60 a l'especulació que generà el projecte de construcció d'un casino de joc-balneari a Escaldes.²⁰⁵ De nou, les dades ho desmenteixen, ja que només 2 dels 50 defens concedits durant aquest període se sol·liciten per a la zona de l'obaga d'Escaldes. La pujada extraordinària d'aquests anys se centra sobretot al solà d'Engordany, que engloba més de la meitat dels defens entre 1866 i 1870 (tal com explicarem més endavant, són uns defens molt lligats a les zones hortícoles o de conreu intensiu de la vall principal del Quart).

Si analitzem de forma general els sectors on se sol·licitaven defens, observarem que els percentatges són molt igualats entre la mitjana muntanya i el fons de la vall (vegeu Gràfic 6, p. 111). El solà d'Engordany és el sector que més se sol·licita de tots ells, i en segon lloc, Engolasters. Ara bé, si restéssim els

²⁰⁵ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 98.

defens compresos entre els anys 1866 i 1870 i originats possiblement per raons més conjunturals, podríem apreciar que la mitjana muntanya tindria un pes aclaparador en aquest gràfic. També cal remarcar com les concessions de defens a la mitjana muntanya, a diferència del solà, són molt més repartides en el temps. Per tant, ja podem començar a apuntar que hi ha uns defens que tenen un caràcter marcadament conjuntural —les raons que hem explicat anteriorment per a les judicacions probablement també es podrien aplicar en el cas del defens— i que està estretament lligats al solà d'Engordany, i altres que tenen un perfil més estructural i estan clarament vinculats a la mitjana muntanya. En relació al nombre de defens sobre terres privades (102) i sobre terres comunals judicades (52) no podem fer grans distincions a nivell geogràfic, cronològic o social, ans tot el contrari, sembla com si obeïssin a uns mateixos objectius o voluntat, ja que el que explicarem a continuació relatiu als defens tant es pot aplicar a les terres privades com a les judicacions.

Pel que fa a l'ús agrari del defens, podem dir que té molts punts en comú amb les judicacions, ja que si realitzem el mateix exercici amb les seves confrontacions, veurem que més del 90% de les confrontacions amb un prat són repartides a parts iguals entre Engolasters i el Madriu, accentuant d'aquesta manera la tendència que havíem vist per a les judicacions. Pel que fa a les confrontacions amb un curs d'aigua (el 35% del total del nombre de defens), les proporcions són més igualades respecte a les judicacions, perquè el 59% corresponen a la mitjana muntanya (el 52% al Madriu i el 7% a Engolasters) i la resta al solà d'Engordany, i de la mateixa manera que en les judicacions el riu Madriu i el Rec del solà d'Engordany són els que proporcionen l'aigua. No obstant això, l'obaga que era tan present a les judicacions, en el defens ha desaparegut per complet a favor del solà, a causa de l'escassa presència de defens en aquest sector geogràfic, cosa que demostra que el conreu intensiu del fon de vall es realitzava més aviat a la zona del solà d'Engordany.

L'associació entre mitjana muntanya i prat sembla ser que es confirma quan la documentació ens proporciona explícitament l'ús que es farà de la terra. Dels 22 defens que es destinaran per a prat, 13 es concedeixen per al sector del

Madriu i 5 per a Engolasters, o sigui, 18 a la mitjana muntanya, i la resta corresponen a defens situats en el fons de la vall principal del Quart que afronten amb el riu Valira. Un aspecte a destacar sobre aquesta circumstància és que, a excepció d'un defens d'Engolasters, no n'hi ha cap que no tingui almenys una confrontació amb un curs d'aigua, la qual cosa demostra de nou la relació entre irrigació, prats artificials i defens.²⁰⁶ Això no vol dir que el defens no es demanessin per a produir unes segones herbes en un sector com Sant Miquel d'Engolasters, que es caracteritzava per no posseir, com hem vist en el gràfic anterior, grans medis d'irrigació.

Pel que fa als usos agraris dels defens ubicats al solà, ja hem vist anteriorment, d'una banda, com molts d'ells tenien accés a l'aigua (pràcticament la meitat dels 54 que es demanen en aquest sector). Un accés que es produïa a través d'un rec, un torrent o un riu —cal aclarir que no és el riu Valira sinó el riu de Sant Jaume, ubicat al solà, el que apareix a la documentació—, que permetia que en una zona aparentment no gaire idònia per al cultiu a causa de la seva altitud —però, en canvi, molt assolellada— es practiqués un conreu més intensiu. D'altra banda, si analitzem algunes de les partides del solà per les quals es demanava el defens, observarem en el cadastre que algunes d'elles s'utilitzaven per a horts (el perímetre al voltant dels Vilars o la partida d'Ensucaranes en són clars exemples). Per tant, és probable que molts dels defens del solà es destinessin per a fer-hi un hort o bé un altre tipus de conreu o rotació més intensiva que requerís grans aportacions d'aigua (vegeu apartat dedicat als cultius agrícoles, cf. *supra*, p. 60-63).

En resum, les confrontacions amb un prat o un curs d'aigua, la ubicació de les terres o l'ús explícit de la terra apunta que hi havia dos zones diferenciades de defens en funció de la seva utilització agrària. A la mitjana muntanya, el defens per regla general es demanava sobretot per fer prats artificials, tal com ho confirma l'ús explícit que se'n farà de la terra, les confrontacions amb d'altres prats o la relació que en alguns casos té amb el cursos d'aigua; mentre al solà

²⁰⁶ Les paraules de Codina també anirien en aquesta línia: *L'usage du droit de defens, pour les terres de moyenne montagne, poursuivait un but précis, celui d'obtenir une pousse de regain*. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 67.

el vet de la terra es buscava per al cultiu de l'horta o altres conreus o rotacions de caràcter més intensiu, que podrien tenir com a protagonistes, per exemple, el tabac o la patata, així ho sembla apuntar la seva vinculació amb un curs d'aigua o l'ús que més tard tindran aquestes parcel·les en el cadastre. Per últim, voldríem comentar l'estreta relació que existeix entre el defens i la judicació. Aproximadament un 39% de les judicacions es demanaven juntament amb el defens, posant de manifest que una part de la terra comunal que es venia era per a ser destinada als usos agraris o ramaders que acabem d'esmentar més amunt.

Per altra banda, tornant de nou a la pregunta que obria aquest apartat sobre quin tipus de vedat és el defens que trobem a la documentació, de manera general, podem dir que si està vinculat amb conreus intensius al solà d'Engordany (com els de l'horta que requerien estar tancats durant tot l'any) i prats artificials a la mitjana muntanya, el més probable és que fos, per regla general, un vedat que no contemplés el guaret comunal per al segon any, o sigui, que seria un defens tal com el que descriu Codina per a Època Moderna. Per tant, la confusió a la que fèiem referència al principi d'aquest apartat no creiem que es donés; els contemporanis de l'època sabien què era un defens i quines diferències tenia respecte la guarda i així queda reflectit en la documentació.

Però, per altra banda, quines cases demanaven el defens? Si tornem a observar el Quadre 9 (p.113), apreciarem que el valor absolut del defens entre el grup de cases que més contribueix en concepte de qüestia al Quart i el que menys ho fa, a diferència de les judicacions, s'ha reduït pràcticament fins a igualar-se. En canvi, la ràtio del valor en defens per casa continua essent dues vegades superior per al grup de cases més fortes. També cal remarcar que el nombre de cases més petites ha disminuït considerablement en la petició del defens respecte a les judicacions. Pel que fa a les zones on aquests grups sol·liciten el defens, també podem trobar molts punts en comú amb les judicacions analitzades abans. El grup de cases fortes demana el 75% dels seus defens a la mitjana muntanya, mentre que el grup de cases petites

sol·licita el 66% dels seus vedats al fons de la vall —exactament al solà (vegeu Mapa 29 de l'Annex) — sobretot durant la punta dels 60's.

Abans d'exposar, però, quins podrien ser els factors explicatius de tot aquest fenomen al voltant de la terra, caldria fer una estimació de la superfície de la qual estem parlant.²⁰⁷ Aquesta informació, malauradament només apareix a les actes, entre judicacions i defens, 6 vegades (quatre a l'obaga i una a la partida del Roc de Paulet). Els valors extrems són el d'una judicació a l'obaga per 33 m²/pta. i la d'un defens al Roc de Paulet per 90 m²/pta. Considerant que entre 1820 i 1914 s'ha judicat una quantitat de terres pel valor de 3.174 ptes., aplicant el valor mínim de 33 m²/pta., la superfície resultant és de 104.744 m², i utilitzant el valor màxim de 90 m²/pta., la superfície obtinguda seria de 285.664 m². En canvi, si fem servir la mitjana d'aquests dos valors (62 m²/pta.) obtenim un resultat de 216.715 m². Aquesta superfície seria del 6% de la propietat particular del Quart, comptabilitzada a partir del cadastre (3.272.000 m²).²⁰⁸ Pel que fa al defens, si apliquem la mitjana de 62 m²/pta. obtindrem una superfície per al valor de 3.495 ptes. de 115.348 m², o sigui, un 7% de l'extensió total de la propietat particular del cadastre. Quan a la superfície d'una judicació, si apliquem el valor de 62 m²/pta. a una mitjana de 17 ptes. per judicació, el resultat és de 1.024 m² per judicació; i si fem la mateixa operació per al valor mitjà de 23 ptes. per defens, el resultat serà de 1.363 m² per defens. No obstant això, cal dir que el valor de les judicacions i els defens, tal com hem vist amb les mides de les parcel·les del cadastre, és directament proporcional a l'altitud (vegeu Mapa 29 de l'Annex). Ara bé, hem de tenir en compte dues coses: en primer lloc, que aquests càlculs han estat realitzats a partir d'una mostra molt petita de judicacions i defens i, en segon lloc, que han estat obtingudes a partir d'un lloc molt concret del Quart. Probablement el valor de les judicacions i defens deuria variar en funció de factors com la qualitat de la terra, la feina que

²⁰⁷ El fet que els defens i les judicacions paguin la mateixa pensió (5%) possibilita fer els mateixos càlculs per un i per l'altre.

²⁰⁸ Codina, per la seva banda, calcula que seria un 8% de la propietat privada del Quart d'Andorra, calculada també a partir del cadastre. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 75.

requeria posar-la en conreu, la utilització prevista, la seva ubicació en el Quart, etc.

Un 6% de la terra particular del Quart d'Escaldes, per tant, no sembla pas ser a primera vista una xifra massa espectacular. Malgrat tot, tampoc no l'hem de menysprear per tal com va poder transformar el territori del Quart en pocs anys. Al fons de vall, per exemple, les judicacions van posar en conreu gran part del vessant alt de l'obaga i al solà partides senceres com la d'Ensucaranes (vegeu Mapa 28); pel que fa a la mitjana muntanya, sobretot a partir dels anys 60 del segle XIX, la dilatació del territori per a fins ramaders, també va ser notable en relativament pocs anys. Un augment de les terres agropastorals, per tant, que es va fer gràcies a les terres susceptibles d'aprofitaments col·lectius i que a partir de llavors ho van deixar de ser en major o menor grau en funció de si també es demanava el defens. En aquest sentit, el vedat de les terres també va ser un pas endavant cap a la consolidació de l'individualisme agrari. Un 6% més de vedats de terra probablement va col·laborar a afeblir la cohesió de la comunitat, doncs una part dels drets col·lectius sobre les terres particulars a partir de llavors va quedar fora de circulació. Un moviment que, tal com hem vist, va estar encapçalat sobretot per les cases més fortes, les quals van ser les que més es van aprofitar del sistema de "vendes" de terres comunals i tancaments de terres que es va iniciar sobretot a partir dels anys 60 del segle XIX. En canvi, les cases més febles, malgrat que també van poder "adquirir" terres, amb tota certesa a més baix preu del que ho podrien haver fet en el mercat privat de la terra, van ser les més perjudicades per la pèrdua de part del territori comunal o els drets col·lectius sobre les terres particulars, ja que les seves economies en depenien en major grau més que no pas les dels grans propietaris.²⁰⁹ Per la seva banda, els grans i mitjans propietaris, o sigui, els grans contribuents de la qüestió, van continuar retenint gran part dels aprofitaments col·lectius sobre la terra dels altres, al mateix temps que ampliaven el seu patrimoni mitjançant les judicacions i vedaven les seves terres per a posar en pràctica una ramaderia més intensiva.

²⁰⁹ Aquesta idea queda perfectament exposada a THOMPSON, E. P., *Tradición, revuelta...*, op. cit., p. 135-172.

Però, quins interessos hi podia haver al darrera de tot aquest fenomen de tancaments i "vendes" de terres comunals? Per què aquest moviment comença a prendre més importància a partir dels anys 60, quan la crisi econòmica es fa més aguda? Per tal de donar resposta a aquestes qüestions, en primer lloc, caldria explicar la situació de la ramaderia andorrana durant el segle XIX. Tal com exposa Codina a la seva obra, el bestiar oví, que havia estat des de feia molt de temps el pal de paller de la ramaderia andorrana, durant aquest segle entra en clara recessió.²¹⁰ La davallada de les averies de la qüestia o la dels lloguers de les estives són uns clars indicadors d'aquest fenomen, que ja tenia les seves arrels a la segona meitat del segle XVIII, però que es fa més patent a mesura que transcorre el XIX. Pel que fa al bestiar gros, la tendència era a la inversa, ja que des del segle XVIII l'evolució general del nombre de metadors no havia deixat de progressar, malgrat que una part d'aquest creixement era imputable a la població, que paral·lelament havia augmentat fins als anys 60 del segle XIX. Tal com constata Codina a partir de la qüestia, aquesta disminució de l'oví i augment del bestiar gros va ser deguda en part a la reestructuració dels ramats de les cases més fortes, les quals havien abandonat o reduït progressivament els seus ramats d'oví per potenciar els d'equins i sobretot els de bovins pels guanys econòmics que això suposava.²¹¹

De fet, aquest desenvolupament de la ramaderia bovina i la reducció de l'ovina no era un tret exclusiu d'Andorra o dels Pirineus, sinó que era una tendència força generalitzada arreu de l'Europa occidental (l'augment del boví va ser molt accentuat a Dinamarca, Bèlgica, Anglaterra i Holanda). A França, per exemple, l'augment del nivell de vida que originà el progrés de la indústria i l'agricultura, paral·lelament al creixement de la comercialització dels productes agraris que va implicar l'èxode rural, especialment a partir de 1875, i el desenvolupament dels nuclis urbans, van crear uns nous hàbits alimentaris entre la població francesa que tenien com a protagonista la carn de boví, la qual poc a poc es

²¹⁰ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 723-724.

²¹¹ Ibid.

convertí en un signe de distinció.²¹² En efecte, el consum de carn per persona i també el de llet i productes lactics augmentà considerablement durant el segle XIX, especialment a l'interior de les grans ciutats. No cal dir que això va ser un estímul per a la reconversió de molts pagesos a ramaders, sobretot quan es va començar a notar els primers efectes de la crisi finisecular sobre els productes vegetals. Malgrat tot, el desenvolupament de la ramaderia bovina no hauria estat possible sense el dels cultius farratgers, la desacralització dels cereals, l'aparició de subproductes agroindustrials d'engreix o l'adveniment de la zootècnica. Tots aquests factors van capgirar la concepció que sobre el boví existia a França; de ser un animal bàsicament utilitzat per a tirar de l'arada o adobar les terres, va passar a ser un animal molt apreciat pels beneficis que podia aportar la seva carn, llet o cuir. Aquesta revalorització del boví a França es va traduir en un augment del 13'1% de la cabanya bovina en els trenta anys precedents a la Primera Guerra Mundial (es va passar de 12.000.000 bovins el 1849 a 14.706.000 bovins el 1914). Però si el preu de la carn de boví va descendir a partir de 1882, paral·lelament a l'augment del consum d'aquests productes càrnics, no va ser solament a causa de l'augment de la cabanya o la millora en el sistema de transports, sinó que també hi va col·laborar la selecció de noves races d'animals amb més pes. Als Pirineus, per exemple, la raça que millor s'adaptava al medi i la que millor rendiment ofería era la Blonde des Pyrénées. No obstant això, el que a principis del segle XX pren el protagonisme a la carn és la llet i derivats; especialment el seu consum augmenta molt a les grans ciutats, i a la vigília de la Primera Guerra Mundial en aquest país ja es produïen 100 milions d'hectolitres a l'any, ja sigui per a ser consumits en cru, com per a ser consumits transformats en mantega o formatge. Aquest augment va anar acompanyat de la proliferació de cooperatives lleteres.²¹³ Per exemple, molt a prop d'Andorra, a la Seu d'Urgell, tenim constància de la creació d'una central lletera en aquesta època. Establir quina relació podia haver tingut amb

²¹² MONTANARI, M., *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación en Europa*, Crítica, Barcelona, 1993, p. 151-154.

²¹³ RISSE, J., *Histoire de l'élevage français*, p. 133-175.

les explotacions ramaderes andorranes és una feina que encara resta per fer²¹⁴.

A l'altra costat dels Pirineus el procés va ser molt semblant; entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX, assistim a una vertadera transformació de la ramaderia espanyola. Paral·lelament a la crisi de la ramaderia tradicional²¹⁵, hi ha un augment de les espècies porcina i bovina, aquesta última per a carn i llet, a fi de satisfer la demanda en augment de productes alimentaris de les ciutats espanyoles. En el nou mapa ramader cal destacar el renovat protagonisme que adquirirà la Cornisa Cantàbrica. Poc a poc Galícia, Astúries i Santander augmentaran la seva cabanya bovina per tal de satisfer la demanda creixent de les ciutats de Castella i Madrid. Alicia Langreo exposa com a Astúries aquest procés va anar acompanyat d'una especialització de l'agricultura en la producció de farratges. Gràcies a la formació del mercat nacional agrari, al Principat asturià es va poder substituir progressivament el cultiu de cereals de subsistència per l'ampliació de les pastures. A més, aquest augment de les prades va anar acompanyada d'una privatització de les terres comunals. Un cas, per tant, molt suggerent del que podia estar passant alhora a Andorra, ja que Rendu apunta un procés molt similar en alguns indrets dels Pirineus²¹⁶.

Per altra banda, recordem que aquest tipus de reestructuració de la ramaderia només estava a l'abast dels propietaris més grans, els quals eren els únics que potencialment tenien la terra suficient per alimentar el bestiar gros durant l'hivern i disposaven del capital suficient per fer una inversió de les característiques i la envergadura que requeria aquest tipus de bestiar.²¹⁷ Bona

²¹⁴ MOLINÉ, D., *La Cooperación en el campo y una realidad cooperativa en el Urgellet*, ed. Cooperativa Lechera del Cadí, 1952.

²¹⁵ GARCIA SANZ, A., "La agonía de la Mesta y el hundimiento de las exportaciones laneras: un capítulo de la crisis económica de Antiguo Régimen en España", dins *Historia agraria de la Espanya contemporánea I. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, ed. García Sanz y R. Garrabou, Barcelona, 1985.

²¹⁶ RENDU, C., *La montagne d'Enveig: une estive pyrénéenne dans la longue durée*, ed. Trabucaire, Canet, 2003, p. 230.

²¹⁷ En els inventaris patrimonials hem trobat una vaca valorada per 30 ptes. Mentre una ovella la valoraven per 3 ptes.

prova d'això n'és la relació que hi ha entre les cases del Quart d'Escaldes que més metadors tenen a la qüestia d'Andorra de 1870 i 1874 i la quantitat de terra que tenen més tard aquestes mateixes cases al cadastre, doncs, totes les cases que tenen més de 10 metadors al Quart d'Escaldes (15 exactament) estan dins del grup de propietaris amb més de 4 o 8 hectàrees del cadastre, els quals, com ja hem vist, tenien una superfície relativa i absoluta de prats superior a la de la resta (cf. *supra*).

Per tant, no ens hem d'estranyar que aquestes mateixes cases maldessin per a aconseguir més prats o majors aportacions d'herba a través dels vedats i la compra de terres comunals —caldrà veure si això mateix passa amb el mercat privat de la terra— durant la segona meitat del segle XIX per alimentar una ramaderia bovina *in crescendo*. En conseqüència, les bordes que aquestes mateixes cases posseïen als sectors de mitjana muntanya es van anar desenvolupant —fins i tot també constructivament parlant— amb nous prats i tancaments de terra a partir dels anys 60 del segle XIX. Un cas força evident d'aquest fenomen seria la casa Vidal, la qual paga a la qüestia de 1874 dinou metadors (és la tercera casa que més paga en concepte de metadors); paral·lelament, aquest propietari demana 8 defens a partir de 1861, set d'ells per al sector d'Engolasters. Ara, si mirem el cadastre veurem, en primer lloc, que uns anys més tard aquest patrimoni té dos sectors de prats. El primer el té situat al fons de la vall, al voltant del Prat de la Mola, i el segon, al pla d'Engolasters (vegeu Mapa 30 de l'Annex). A més, en aquesta darrera zona té dues construccions rústiques: una cabana i un cobert.²¹⁸ La relació entre el defens i els sectors ramader d'aquest gran patrimoni, sens dubte perfectament adaptat a la transhumància vertical, sembla prou evident.

Però aquesta argumentació no sembla prou vàlida per a les cases més petites. Tal com hem vist en línies anteriors, una part de les judicacions "adquirides" durant la primera meitat del segle XIX van servir amb tota seguretat per establir noves cases al Quart (cf. *supra*). Però als anys 60, el mateix sistema

²¹⁸ A les bordes més petites, en les quals no se solia pernoctar per la proximitat del nucli de població permanent, a Andorra també se les podien anomenar cabanes. CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 85.

probablement ja no tenia la mateixa funció per a aquest grup. D'acord que les judicacions seguien demanant-se per al mateix sector: el solà i l'obaga de la vall principal del Quart d'Escaldes, però hi havia un factor nou: l'aparició dels defens (recordem que en 53 judicacions de les 135 que es demanen a partir de 1860 es sol·licita també el defens). Aquests defens que se sol·licitaven, moltes vegades juntament amb les judicacions, indicaven que s'estava practicant una explotació agrícola més intensiva per part d'aquest grup social en aquest sector.

En quin grau, tal com apunta Codina, aquest fenomen tenia alguna cosa a veure amb el tabac? Segons els estudis sobre el cicle biològic d'espècies de tabac del segle xx, en un país fred com Andorra el tabac podia requerir uns 150 dies per assolir un grau òptim de maduració. Per tant, si es plantava a mitjans de maig, com és habitual fer-ho amb aquesta planta per evitar les inclemències meteorològiques d'aquest medi de muntanya, i la seva collita era a mitjans de setembre, probablement requeria un estatut de defens. Un altre aspecte a tenir en compte és que aquesta planta agraeix que se la regui força i una bona exposició solar (cf. *supra*). Tot plegat indica que el cultiu podria realitzar-se al solà i en les finques amb accés a l'aigua²¹⁹ (i en aquelles finques per a les quals es demanava el defens?).

Però, realment, quin pes tenia el tabac a Andorra durant el segle xix? Segons el que podem deduir a través del debat suscitat a meitat del segle xix pel contraban andorrà, el pes del tabac produït al Principat no era el que intentaven fer creure alguns autors de l'època. Malgrat que s'havia intentat exagerar-ne la importància durant els conflictes a l'entorn de les franquícies duaneres, el mateix B. Ulrich, nomenat el 21 de maig de 1841 *Comisionado Especial en los Valles de Andorra del Gobierno de su Majestad la Reina de Espanya*, per intervenir en els conflictes produïts entre ambdós països pels refugiats polítics de la Primera Guerra Carlista i les franquícies duaneres, reconeixia que la seva

²¹⁹ FONT, J.; BARTUMEU, J. M., *Llibre blanc sobre el tabac*, ed. Govern d'Andorra, Andorra la Vella, 1979, p. 13-19.

qualitat era força dolenta²²⁰. En aquest sentit, les paraules de J. Avilés sobre aquesta qüestió són prou il·lustratives quan diu que *Lo que puedo asegurar es que ese producto, más parecido al azafrán que al tabaco, es imposible no ya fumarlo, sino mantenerse á algunos metros de distancia de alguien que lo fume, por los gases corrompidos y acres que despide. Por muy barato que se vendiera, en el interior de España no tendría compradores, lo mismo que en el interior de Francia; mas como las comarcas limítrofes no pueden permitirse grandes lujos, y el tabaco andorrano se vende á un precio ínfimo, no faltan desgraciados que lo adquieren, á falta de cosa mejor que, por otra parte, jamás han gustado*²²¹. A més, segons el relat de Ulrich el radi comercial del tabac andorrà era força restringit: *En los pueblos de la Cerdaña, del distrito de Urgel, del Pallás, en Bagá, Pobla de Lillet hay hombres y también mugeres particularmente de Tuxent, que se ocupan esencialmente en este pernicioso tráfico, jóvenes en lo general de malos antecedentes y desastrados*²²². Sobre aquest últim punt cal dir que, segons O. Codina que ha tractat aquest tema, el contraban de tabac era realitzat per les cases més humils i a petita escala, a diferència del que es produïa al voltant del bestiar, el qual era dut a terme per les cases andorranes més fortes, doncs requeria una inversió més gran i uns contactes diferents. El conreu del tabac, que requeria d'un treball més intensiu, probablement també el desenvolupaven les cases més petites, ja sigui per a consum propi o bé per a ser comercial il·licitament: *Autor des maisons ou près des maisons se trouve invariablement une parcelle de la terra la plus riche consacrée à la culture du tabac, car, au contraire de la France, cette culture n'est pas réglementée en Andorre, et chaque paysan peut se réconforter en hiver avec sa pipe ou ses cigares*²²³. Ulrich deia que tenia la avantatja que *la mugeres se ocupan en su cultivo, preparación y venta*. Aquest mateix autor esmenta que el seu cultiu es realitzava en les parròquies més baixes, com Sant Julià i Andorra la Vella, i una mica en algunes de les més altes, com Ordino, la

²²⁰ ULRICH, B., *Apuntes...*, op. cit., p. 471-477.

²²¹ AVILÉS, J. (1892), *El Pallars, Arán y Andorra. Notas e Impresiones de un viaje*, ed. Garsineu, Tremp, 1993, p. 122.

²²² ULRICH, B., *Apuntes...*, op. cit., p. 471-477.

²²³ ERSKINE MURRAY, J. (1834), *Un été dans les Pyrénées*, ed. Loubatières, Toulouse, 1998, p. 102.

qual cosa sembla prou lògica perquè a partir dels 1.140 m d'altitud a aquesta planta li comença a faltar calor per poder realitzar plenament el seu procés de maduració²²⁴.

Malgrat que manquen moltes dades sobre la producció de tabac a Andorra, hi ha certs indicis que apunten que a finals del segle XIX aquest cultiu va créixer gràcies a la introducció feta per A. Claramunt de noves llavors més ben adaptades al clima de muntanya d'Andorra.²²⁵ Aquest fabricant de tabac instal·lat a Andorra, va ser també qui el 1899 promocionà la fundació de la Tabacalera Andorrana, la qual tenia per objectiu *lo cultiu, compra, fabricació, venda i explotació de tabacos d'Andorra, mediant l'adquisició de cullitas de dita planta produïdas dins d'aquestes Valls tant solament; arrendament de terres per a cultivarlas; establiment de tallers, y tot lo demás que sia convenient al desarrollo de dita indústria*.²²⁶ Aquesta societat agrupava al seu voltant 8 cultivadors d'Andorra (4 d'ells d'Escaldes-Engordany), 5 d'Encamp, 3 de la Massana i un de Canillo. Un dels cultivadors d'Engordany que apareix a l'acta de fundació ja el coneixem, és Estebe Ricart (à) Vidal. Hem vist anteriorment quines finques tenia aquesta casa al pla d'Engolasters i quins defens havia demanat en el mateix lloc i per a què. Lluny d'aquest sector, al solà d'Engordany, aquest mateix propietari, segons el cadastre, té una finca a la partida de les Hoynes de sembradura de tercera categoria que mesura 2.230 m². El 15 de febrer de 1861 la casa Vidal havia demanat el defens per a aquesta mateixa finca —a través de les confrontacions podem afirmar que es tracta de la mateixa terra. Cal tenir present que aquesta terra afrontava per l'oest amb un riu, diu l'acte del defens, o un torrent, diu la documentació del cadastre. Què volem dir amb això? Per una banda, sabem que aquesta casa produïa tabac a finals del XIX i, per l'altra, que estava demanant un defens per a una finca que tenia al solà d'Engordany. Podria ser que hagués demanat el defens per a cultivar tabac en aquesta finca? Tot i que no podem demostrar el lligam entre una cosa i l'altra; si fos així quantes cases més haurien demanat

²²⁴ ULRICH, B., *Apuntes...*, op. cit., p. 471-477.

²²⁵ FONT, J.; BARTUMEU, J. M., *Llibre blanc* op. cit., p. 8.

²²⁶ LÓPEZ, E; PERUGA, J., *Diplomatari...*, op. cit., doc. 115, p. 385-387.

un defens al solà amb la mateixa finalitat? Però, també hi cap una segona possibilitat: que per a la zona d'Engolasters aquesta mateixa casa estigués demanant els defens amb el mateix objectiu: produir tabac. Segons la correspondència entre la família Rossell i Claramunt, ja s'estava cultivant tabac en parròquies altes com Ordino i la Massana i sobre terres que abans mai s'havien utilitzat amb aquest objectiu a finals del XIX.²²⁷ Determinar fins a quin punt les judicacions i defens van ser utilitzades per a fer tabac o prats artificials és una mica difícil de dir. Tot i això, els indicis que abans hem exposat decanten més la balança cap als prats artificials que cap al tabac a la mitjana muntanya, tot i que tampoc podem descartar que aquí no es conreés tabac si, òbviament, hi havia capacitat de regar-lo a l'estiu, la qual cosa era un requisit força difícil d'acomplir al pla d'Engolasters, tal com hem vist (cf. *supra*). Per tant, la nostra explicació per a la casa Vidal s'inclina més cap a que podria estar produint tabac al solà —amb més irrigació, força més assolellat i amb un clima més càlid— i herba a la mitjana muntanya.

Aquest cas ens pot aportar una mica de llum sobre el que podrien estar fent la resta de petites cases que demanaven alhora el defens i la judicació al solà. A més, la gran quantitat de mà d'obra que exigia el conreu del tabac durant determinats períodes de l'any, per exemple, al mes de març amb el planter o al setembre amb la collita, s'adaptava perfectament al perfil d'aquestes persones, que buscaven on invertir la seva força de treball després d'haver perdut molts jornals amb la crisi de la protoindústria andorrana (cf. *supra*)²²⁸. Recordem que Tabacalera Andorrana tenia per objectiu comprar les collites de tabac, transformar-lo i finalment vendre'l. En quin grau Tabacalera Andorrana no era la culminació d'un procés al voltant del tabac iniciat feia molts anys? Però el defens no solament podia demanar-se o adaptar-se al conreu del tabac, ja que l'horta o la combinació, per exemple, de cereals amb patates²²⁹ o altres tipus de

²²⁷ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 61.

²²⁸ Unes pàgines suggerents sobre la relació entre el treball intensiu i les classes més desfavorides del camp les podreu trobar a CONGOST, R., *Els propietaris...*, op. cit., p. 163-164.

²²⁹ La patata és mencionada per pràcticament tots els autors que parlen dels cultius d'Andorra (Bladé, Ulrich, Madoz...). Les aportacions alimentàries d'aquest tubercle són conegudes per tots. MONTANARI, M., *El hambre...*, op. cit., p. y la abundancia. *Historia y cultura de la alimentación en Europa*, Crítica,

rotacions intensives podien requerir també d'un defens (cf. *supra*), cosa que explicaria la demanda conjuntural d'aquesta figura durant els anys 60 per part d'aquestes cases, coincidint amb uns dels moments més difícils de la centúria. Hem de tenir en compte que la funció assistencial que havia realitzat el Comú repartint blat i altres ajudes entre la població havia disminuït a causa de la davallada dels ingressos procedents del carboneig i les estives, i que les cases petites podrien intentar augmentar la producció d'articles de primera necessitat a través dels defens o les judicacions.

Realment, són preguntes que no podrem contestar millor mentre no es trobin fonts que ens informin sobre la producció d'aquestes terres. Almenys, però, podem dir de forma general que aquelles judicacions al solà que es van sol·licitar juntament amb els defens, o els defens demanats per a les terres particulars, probablement van ser destinades bé per a la producció hortícola, bé per a conreus intensius, com per exemple, el tabac o la combinació de la patata amb un altre tipus de planta (vegeu les rotacions que explica Llobet a l'apartat sobre conreus, cf. *supra*, p.60-63). Per contra, les judicacions sense el defens podrien haver tingut un ús més tradicional (com el cultiu del sègol) a la zona del solà d'Engordany o l'obac d'Escaldes (les característiques de l'obac també podrien ser idònies per al cultiu de la patata i els seus rendiments es podien haver augmentat amb l'aigua obtinguda del Rec de l'Obac, cf. *supra*, p. 60-63).

En tot cas, tot plegat sembla apuntar, tal com exposa Codina a la seva obra, a què s'estaven buscant solucions a llarg termini a la crisi a través del tabac i el bestiar gros, i que aquestes podien tenir un lligam amb les judicacions i els defens.²³⁰ Però aquestes no van ser les úniques vies a través de les quals es va intentar pal·liar la crisi. L'explotació de la riquesa del subsòl o la de la coberta forestal, així com l'hostaleria i el turisme sembla ser que també van temptejar-se. Algunes d'elles no van passar de ser un mer projecte, tal com va

Barcelona, 1993, p. 135-139. La patata necessita entre 90 i 100 dies per a madurar i les rotacions que s'hi poden fer són molt variades. D'una banda, es pot plantar al mes de febrer (espècies primerenques) i es collirien al juliol, o bé es poden plantar al març i es collirien a l'agost. D'altra banda, també poden combinar-se amb els cereals, ja que després de les collites de juliol o agost es podien plantar i collir-se a la tardor. Per altra banda, les patates també poden combinar-se amb productes hortícoles com les mongetes.

²³⁰ CODINA, O., *De fer...*, op. cit., p. 762-763.

succeir amb l'explotació de mines de ferro o amb el projecte de construcció d'un alt forn,²³¹ altres com el turisme i l'hostaleria no van acabar de fructificar per les males comunicacions del país, i altres encara resten per estudiar, com la de l'explotació de la coberta forestal. Però cap d'elles, de la mateixa manera que la ramaderia bovina o el tabac, va ser capaç de treure endavant l'economia andorrana. La recuperació del país no va donar-se fins els anys 50 del segle XX, però de la mà d'uns altres motors econòmics.²³²

7.2.2 Una via de finançament?

Fins aquí hem analitzat quins interessos podrien tenir les cases que sol·licitaven les judicacions i els defens. Però no voldria tancar aquest capítol sense plantejar-me almenys quins podria tenir el Quart en promoure aquestes dues figures. Cal dir, en primer lloc, que del total del valor de les judicacions i defens quitats durant el nostre període d'estudi (1820-1914), prop del 50% (2.111 ptes.) es va realitzar posteriorment a 1914, coincidint amb la devaluació dels imports de fundació de les judicacions i defens del segle XIX. La resta es paga el 29% (1.261 ptes.) entre 1820 i 1880, i el 25% (1.072 ptes.) entre 1881 i 1914. Però la suma total del capital *quitat* (4.343 ptes.) no correspon amb el valor total de les judicacions i defens fundats durant aquest període (aquest import ascendia a 6.669 ptes.), tan sols representa el 65%. El 35% restant no sabem si finalment va ser amortitzat avançant el segle XX —caldría indagar més en la documentació del Quart d'aquest període— o bé no es va acabar pagant mai després de 1880.

I diguem 1880 perquè és el moment en què es realitza *un manual que contingue tots los escrits que puguin servir en utilitat del mateix quart...* Segons les bases d'aquest manual, s'havien de reunir *tots los escrits que sigui possible reunir anterior de la fecha de creació del manual* i també s'havien d'anotar tots

²³¹ CODINA, O.; BOSCH, J. M.; VILA, A., *La farga Rossell...*, op. cit., p. 160.

²³² VILÀ-VALENTÍ, J., "Andorra, ara fa cinquanta anys", dins *Andorra. Anuari socioeconòmic*, ed. Banca Privada d'Andorra, Andorra, 1996, p. 86-106.

los que es faran de abuy en endeban. Un altre punt important d'aquestes bases era que *totes les judicacions* —s'estaven referint tant a les judicacions de terres comunals com als defens— *que se fasen tan si son lluides com per lluir tambe constaran.* Per tant, en aquest manual podem disposar, per un costat, del valor de les judicacions i defens que encara resten per amortitzar entre 1820 i 1880 (2.708 ptes.) i, per l'altra, de la quantitat de judicacions i defens lluits i quitats durant el mateix període (1.261 ptes.). Una informació, aquesta darrera, que era difícil d'obtenir abans de 1880, ja que la pràctica habitual era anotar simplement si la judicació o el defens estava quitat però no la data de quitació. En canvi, a partir de 1880 aquesta informació apareixerà gairebé de forma sistemàtica.

Això ens permet calcular que el capital quitat entre 1820 i 1880 era tan sols el 32% del total judicat durant aquest període (3.969 ptes.).²³³ En canvi entre 1881 i 1914, el capital amortitzat (1.072 ptes.) és relativament superior, perquè representa el 40% del total judicat durant aquest mateix període (2.701 ptes.). Una tendència a l'alça que probablement es consolidarà després de 1914, si la tendència a atorgar judicacions i defens segueix disminuint i la tendència a amortitzar tant les judicacions i defens anteriors —la qual cosa tenim constatada— com les posteriors a aquesta data segueix augmentant. En conclusió, gran part de les judicacions i defens durant el nostre període d'estudi (1820-1914) actuen més aviat com un arrendament que no pas com una venda *a totes passades*, doncs, tan sols van ser venudes perpètuament el 35% (2.232 ptes.) del valor total de les judicacions i els defens atorgats durant aquest període (6.669 ptes.).

Pel que fa a la importància de l'ingrés en concepte de judicacions i defens, podem dir que el 1880 —un moment àlgid d'aquest fenomen— el Quart obtenia una renda de tan sols 135 ptes. (51 lliures) anuals pel capital de judicacions i defens que encara restava per amortitzar en aquell moment des de 1820 (2.708

²³³ Gran part del capital quitat durant aquest període prové de les judicacions dels anys 20, les quals obligaven a amortitzar el capital de la venda en tres anys.

ptes.).²³⁴ Però no hem d'oblidar, tot i que no sabem la seva evolució, que ja havia ingressat 1.261 ptes. per les terres quitades entre 1820 i 1880. Sense comptar aquests diners que ja havia ingressat, què representava per a l'economia del quart un ingrés de 51 lliures anuals? Per tal de donar una resposta fefaent, caldria realitzar una anàlisi sobre la comptabilitat del Quart, la qual cosa encara resta per fer. No obstant això, si ho comparem amb els ingressos que obtenia anualment el Comú d'Andorra en concepte d'arrendament dels cortons (269 lliures anuals per al quinquenni 1876-1880) o en concepte d'arrendament de l'hostal (52 lliures) o la botiga d'Escaldes (26 lliures) durant el mateix període,²³⁵ no sembla una xifra massa important. Però podria agafar una altra dimensió en relació a les quantitats més petites que el Quart podria moure respecte al Comú. De moment, però, tot apunta a què la principal raó de l'augment de les judicacions i els defens va estar més vinculada amb la demanda privada que no pas amb la voluntat del Quart d'augmentar els seus ingressos.

Conclusió

A partir del que hem exposat fins ara, podem concloure que les boïgues i les judicacions eren, al territori d'Escaldes i durant el nostre període d'estudi, dos sistemes diferents d'accedir a la terra comunal. Les boïgues es caracteritzaven, d'una banda, per ser un tipus de terra marginal i, de l'altra, per ser explotades de forma estrictament temporal. No podem dir que aquest sistema fos substituït pel de les judicacions, tal com va passar al Quart de la Cortinada el 1871,²³⁶ ja que va coexistir amb aquest almenys fins a principis del segle xx, ni tampoc podem afirmar que les boïgues en el nostre cas es convertissin en un instrument per a privatitzar la terra comunal, tal com s'ha pogut constatar en

²³⁴ El mateix càlcul es podria realitzar per a 1914, però no tenim la certesa de quantes de les judicacions i defenses es continuaven pagant fins aquesta data. En canvi, el manual de 1880 permet saber quant es pagava en concepte de judicacions i defenses al quart i quantes havien deixat de fer-ho perquè s'havien quitat.

²³⁵ LÓPEZ, E.; PERUGA, J.; TUDEL, C., *L'Andorra...*, op. cit., p. 48, 75.

²³⁶ LÓPEZ, E.; PERUGA, J., *Diplomatari...*, op. cit., doc. 71, p. 257-258.

temps pretèrits.²³⁷ Per portar això a terme, al Quart d'Escaldes existia un segon mecanisme: les judicacions. Aquest sistema, a pesar que durant el nostre període d'estudi va actuar més com un arrendament que com una venda, brindava la possibilitat d'adquirir la terra comunal a canvi d'una quantitat de diners. Un sistema que, sens dubte, no era pas nou al Quart, tal com apunta Codina, tot i que va ser potenciat durant la segona meitat del segle XIX, coincidint amb les transformacions polítiques i econòmiques que s'estaven produint al Principat durant aquell temps. Les judicacions eren un tipus de cessió de terra comunal molt diferent al de les boïgues. La qualitat de la terra, la ubicació en el territori o, fins i tot, la dimensió de les seves parcel·les, eren aspectes que el diferenciaven substancialment del de les boïgues i que tenien la seva traducció en el valor del lloguer i la compra de la terra.

Tot i això, aquests dos sistemes tenien com a denominador comú la seva versatilitat, ja que tant un com l'altre podien ser utilitzats de forma diversa en funció del moment o la finalitat per a què se sol·licitaven. La crisi econòmica que va viure el país ha deixat de manifest com les boïgues, per exemple, podien arribar a adquirir un caràcter marcadament conjuntural al disparar-se la demanda per tal de resoldre les necessitats més bàsiques del poble baix. Però també podien ser utilitzades per les cases més fortes per complementar les terres de conreu que tenien a la mitjana muntanya. Així, per sota d'una demanda més estrictament circumstancial, també podia existir una de caràcter estructural protagonitzada per un altre tipus de casa, amb uns objectius probablement diferents. De la mateixa manera, les judicacions podien respondre a realitats i criteris distints segons el cas i el període. D'aquesta manera, abans de la crisi econòmica de la segona meitat del segle XIX i paral·lelament al creixement demogràfic, les judicacions foren utilitzades bàsicament per establir noves cases al Quart. Però, una vegada comencen els anys més difícils de la centúria, algunes de les judicacions es transformen en

²³⁷ Codina exposa que algunes boïgues podien haver arribat a assolir un estatut perpetu i que aquest mecanisme va actuar com una judicació —O. CODINA, *De fer...*, op. cit., p. 63. Per altra banda, si observeu el Quadre 4 també hi ha moltes peces de terra a les que s'anomenava *boïga*. Susanna Vela, per la seva banda, també demostra que en Època Baix Medieval existien mecanismes per a comprar les boïgues —S. VELA, *El Consell de la Terra d'Andorra i la potestat de fer i aplicar la normativa: les ordinacions en les vistes de Sancogesma, als segles XIII-XVI* (en premsa).

una sortida, en una aposta, a diferència de les boïgues, a llarg termini. Mentre les cases fortes la utilitzaran, juntament amb el defens, per ajudar a reestructurar les seves explotacions ramaderes, les cases més petites la faran servir, alhora que per aconseguir productes de primera necessitat, per pal·liar la crisi a través de cultius més intensius com el del tabac, que requerien el defens de la mateixa manera que els prats artificials. Malgrat tot, no hem de perdre de vista que estem parlant d'un percentatge de terra molt reduït, si agafem com a referència el cadastre, però que no va estar absent d'importància, ja que, per exemple, va ser la via —probablement la més fàcil— de moltes cases del Quart per accedir a la terra. Tot i això, caldria estudiar en una fase posterior quin comportament segueix el mercat privat de la terra a Andorra durant el mateix període, quines semblances i quines diferències té amb el que acabem d'estudiar, i en quin sentit les judicacions i els defens són un indicador dels canvis que s'estaven originant al voltant de la terra.

8 Conclusions

Les hipòtesis de treball que plantejàvem a la *Introducció* ens han portat a les següents conclusions en relació al cas del Quart d'Escaldes-Engordany entre 1850 i 1914:

1. La recessió general que marca l'economia andorrana de la segona meitat del segle XIX estimula la recerca a partir dels anys 60 de noves solucions a través de l'accés a la propietat comunal i el tancament de terres. Les judicacions i els defens es convertiran en una via per trobar-les a través de dos sectors tradicionals de l'economia andorrana com eren l'agricultura i la ramaderia. D'una banda, les cases més fortes sol·licitaran aquestes figures per desenvolupar les seves bordes de mitjana muntanya i així poder mantenir una cabanya bovina en progressió durant aquest període; d'altra banda, la majoria de cases optaran per una via més "assequible" com era la del conreu del tabac o bé simplement utilitzaran les judicacions i els defens per obtenir productes de primera necessitat. Tanmateix, caldria indagar més a fons sobre quina influència va tenir l'hipotètic endeutament del Quart en l'impuls d'aquest fenomen.

2. Les boïgues i les judicacions són dos sistemes diferents d'accedir a la terra comunal. Mentre un és una explotació de la terra de caràcter temporal i principalment de tipus conjuntural, l'altre permet accedir a una terra no tan marginal i ampliar la superfície útil de l'explotació familiar mitjançant-ne la compra. La diferència entre aquestes dues figures queda reflectida també amb l'evolució cronològica, ja que un sistema acaba agafant el relleu de l'altre de la mà d'uns factors més estructurals lligats a les transformacions agràries i ramaderes que estava experimentant el país. Tot i això, tant la boïga com la judicació tenen com a denominador comú el grau de flexibilitat que poden adquirir en funció del període i la intenció amb què se sol·licitava. Per altra banda, les característiques d'un i altre sistema ajuden a comprendre que un no acabés substituint a l'altre. Caldria estudiar en els casos on ha succeït això, si realment les boïgues i les judicacions tenien les mateixes característiques que en el cas d'Escaldes.

3. Les judicacions i els defens no van tenir un impacte massa espectacular sobre el territori, ja que les "vendes" de comunal i els vedats de terra van equivaldre aproximadament a un 6% i un 7% respectivament de la propietat particular del Quart, calculada a partir del cadastre de principis del segle XX. Aquest fenomen, que comença a prendre impuls a partir dels anys 60 del segle XIX, paral·lelament a la crisi econòmica que pateixen les valls, és la culminació d'un procés que s'havia iniciat en Època Moderna. L'avenç de l'individualisme agrari i l'afebliment de la cohesió de la comunitat que comportaren aquestes figures és un fet generalitzat arreu d'Europa i del qual el Principat no en va restar al marge, malgrat que aquí aquest fenomen es va revestir de certes peculiaritats —com la del tabac— que en d'altres zones comparables no van existir. Per altra banda, no sabem exactament quina reacció generà el tancament de terres i la progressiva desaparició de béns i drets comunals a l'interior de la comunitat. Com hem vist, no tots els sectors de la població van beneficiar-se d'aquest procés per igual, ja que les cases més fortes van ser les que relativament van adquirir més judicacions i sobretot més defens, contribuint d'aquesta manera a agreujar les desigualtats internes de la societat andorrana, ja de per si prou accentuades. La probable oposició interna que això generà és una línia de recerca que caldria investigar en un futur.

4. La repercussió que va tenir la venda de terres comunals sobre el territori del Quart es pot apreciar perfectament a partir de la visió de conjunt de la propietat particular que ens proporciona el cadastre de principis del segle XX. La conquesta agrícola dels vessants més alts de la vall principal i l'ampli domini que exerceixen les cases més grans sobre el sector de mitjana muntanya és en part fruit de l'augment de la propietat particular que generaren les judicacions. Tot i això, no sabem quin paper va desenvolupar el mercat privat de la terra en la conformació definitiva dels diferents patrimonis que apareixen en aquesta font. Per altra banda, aquesta "fotografia" de la propietat particular del Quart ens permet observar com les cases més petites, probablement moltes d'elles establertes durant el creixement demogràfic i econòmic de part del segle XVIII i XIX, van accedir a través de les judicacions a un tipus de terra de qualitat

relativament inferior a la que posseïen les cases més antigues i poderoses del Quart.

5. L'anàlisi dels inventaris patrimonials dels tres últims terços del segle XIX mostra una societat caracteritzada per l'heterogeneïtat. Tanmateix, aquesta font ens revela com les desigualtats internes van accentuar-se durant aquest període. Probablement l'avenç de les diferències entre els grans propietaris i la resta de cases conjugat amb la crisi econòmica, va ser una de les causes de la fractura social de la segona meitat del segle XIX i del període insurreccional que va viure Andorra entre 1866 i 1881.

6. La imatge que ens proporciona el cadastre de principis del segle XX també és prou evident en aquest sentit. Un reduït grup de propietaris controlava la major part de la propietat del Quart d'Escaldes i la de més bona qualitat, mentre la gran majoria no arribava a tenir la terra suficient per subsistir sense haver de recórrer al mercat per abastar-se dels productes de primera necessitat. A banda d'això, aquesta font és prou evident de l'orientació econòmica que havien pres les explotacions familiars en aquell moment. Els grans propietaris havien dirigit els seus patrimonis eminentment cap a la producció d'herba —com ja hem explicat la major presència de bestiar gros va exercir una forta influència sobre aquest aspecte—, produint herba a la plana al·luvial del riu Valira, el riu Madriu i Engolasters. La producció de cereals d'aquestes cases estava destinada principalment a satisfer les necessitats internes de l'explotació familiar. Per contra, en les cases petites i mitjanes la presència d'aquest factor especulatiu era molt escàs, ja que la major part de les seves terres s'empraven per a la subsistència del grup familiar. Malgrat tot, tal com hem vist amb les judicacions i els defens, podria ser que una part d'aquesta producció agrícola —com la del tabac— anés també dirigida a la comercialització legal o il·lícita.

En gran part aquestes conclusions confirmen a partir del cas d'Escaldes-Engordany molts dels resultats que Olivier Codina ha aportat recentment a la historiografia andorrana sobre les boïgues i les judicacions o sobre l'estructura

de la propietat. Tanmateix, la resposta a uns interrogants al seu torn ha obert noves problemàtiques que hauran de ser abordades en un futur.

9 Bibliografia

ALLEN R. C. (1992), *Enclosure and the yeomen*, ed. Clarendon Press, Oxford.

ARMENGAUD A. (1951), Les débuts de la dépopulation dans les campagnes toulousaines, *Annales E.S.C.*

ARMENGOL L., (1989) *La parròquia d'Ordino al segle XIX. Estudi demogràfic-històric*, ed. Institut d'Estudis Andorrans de Perpinyà, Perpinyà.

ASSIER ANDRIEUX L. (1986), L'esprit de la maison pyrénéenne, *Los Pirineos. Estudios de Antropología social e histórica*, Madrid, p. 95-109.

ASSIER ANDRIEUX L. (1982), *Coutume et rapports sociaux. Etude anthropologique des communautés paysannes du Capcir*, Centre national de la recherche scientifique, Paris.

AVILES J. (1892), *El Pallars, Arán y Andorra. Notas e impresiones de un viaje*, ed. Garsineu, Tremp, 1993.

BARAUT C. (1979), Els estatuts de la confraria de paraires i teixidors de les Valls d'Andorra (1604), *Quaderns d'Estudis Andorrans*, núm. 4, ed. Cercle de les arts i les lletres de les Valls d'Andorra, doc. núm. 1.

BECAT J. (2001), Vida pastoral i ordenació del territori a Andorra, *Estudis d'història agrària*, núm. 14, p. 255-294.

BIELSA de ORRY V, VALENZUELA FUERTES C. (1983), Aspectos históricos-geográficos de la degradación de un ecosistema de montaña: los altos valles pirenaicos aragoneses occidentales, *Actas del VII Congreso de Estudios Pirenaicos*, Jaca.

BLADE F. (1875), *Etudes Geographiques sur la Vallée d'Andorre*, París.

BLOCH M. (1943), *Apología de la historia o el oficio de historiador*, coed. Instituto Nacional de Antropología e Historia i Fondo de Cultura Económica, México, 1996.

BLOCH M. (1931), *La Historia Rural Francesa*, Crítica, Barcelona, 1978.

BLOCH M. (1930), *La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIe siècle*, Annales d'Histoire Économique et Sociale, Paris.

BOSCH, J. M. (coord.) (1993), *Engordany, la vida al solà (segle II aC – XX dC)*, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

BRETON F. (1992), El territori del mas en el Montseny, *Aixa*, ed. La Gabella, Museu Etnològic del Montseny, núm. 5, p. 29-57.

BRINGUÉ J. M. (1996), *Comunitats i bens comunals al Pallars Sobirà (segles XV-XVIII)*, Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.

BRUTAILS J. A. (1904), *La coutume d'Andorre*, Leroux, Paris, ed. Casal i Vall, Andorra, 1965.

CAMPS I ARBOIX J. (1977), *Les cases pairals catalanes*, Edicions Destino.

CASTILLO V. (coord.) (2002), *Protocols notariais de l'Arxiu Històric Nacional*, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

CAVERO P. (1998), Andorra: evolució del Quart (segles XIX i XX), *Congreso Internacional de Historia de los Pirineos*. Cervera, 1998, Actes t. II. UNED, Facultad de Geografía e Historia, Madrid.

CHEVALIER M. (1956), *La vie humaine dans les Pyrénées ariégeoises*, ed. M. Th. Génin, Paris.

CHEVALIER M. (1985), *L'Ariège*, ed. Ouest-France, Paris.

CODINA O., BOCH J. M., VILA A. (2001), *La farga Rossell (1842-1876). El zènit de l'obtenció del ferro pel sistema directe*, col. Monografies del Patrimoni, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

CODINA O. (2003), *De fer et de laine. Economie et société des vallées andorranes de 1575 à 1875*, Tesi doctoral, Universitat de Perpinyà, Perpinyà.

COLLS J (2002), *D'artesans a pagesos: L'evolució del treball en una vila de la Catalunya Moderna (Castelló d'Empúries, segles XV-XVII)*, Tesina, Universitat de Girona, Girona, 2002.

COMAS D'ARGEMIR D., SOULET J. (ed.) (1993), *La Família als Pirineus: aspectes jurídics, socials i culturals de la vida familiar: continuïtats i canvis*, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

CONGOST R, TO LL. (ed. a cura de) (1999), *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Girona.

CONGOST R. (2000), *Els darrers senyors de Cervià de Ter. Investigacions sobre el caràcter mutant de la propietat (segles XVII-XX)*, CCG Edicions, Girona.

CONGOST R. (1990), *Els propietaris i els altres*, Eumo Editorial, 1990.

CONGOST R. (1998), De pagesos a hisendats. Reflexions sobre l'anàlisi de grups socials dominants. La regió de Girona (1780-1840), *Recerques*, núm. 35.

D. A. (1996), *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània: sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, ed. Institut d'Estudis Lleidatans, Lleida, 1996.

DOMINGO C., *Els noms de les formes del relleu*, ed. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 1997.

ERSKINE MURRAY J. (1834), *Un été dans les Pyrénées*, ed. Loubatières, Toulouse, 1998.

ESCUTIA E., ZAMORA F. (1993), *Aproximació al poblament vegetal d'alta muntanya: La Vall de Sorteny (Andorra)*, ed. Institut d'Estudis Andorrans, Barcelona.

FOLCH R. (dir.), *El patrimoni natural d'Andorra*, Ketres Editora, 2a ed., Barcelona, 1984.

FOLCH R. (dir.), *Historia natural dels Països Catalans*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1986, vol. II, p. 36-95 i vol. VII, p. 215-235.

FONT J., BARTUMEU J. M. (1979), *Llibre blanc sobre el tabac*, ed. Govern d'Andorra, Andorra la Vella.

GARCIA SANZ A. (1985), La agonía de la Mesta y el hundimiento de las exportaciones laneras: un capítulo de la crisis económica de Antiguo Régimen en España, *Historia agraria de la Espanya contemporània I. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, ed. García Sanz y R. Garrabou, Barcelona.

GANYET R. (1985), Cadastre i Registre de la Propietat, *Societat Andorrana de Ciències*, Andorra la Vella, núm. 2.

GUTIÉRREZ J., GOLD M. (1994), *SIG: Sistemas de Información Geográfica*, Editorial Síntesis, Madrid, 1994.

HOBSBAWM E. J., RANGER R. (ed.) (1988), *L'invent de la tradició*, Eumo Editorial, Vic.

JUNOY T. (1838), *Relació sobre la vall d'Andorra*, ed. Promocions Literàries, Andorra, 1987.

LLOBET S. (1945), *El medi i la vida a Andorra*, col. Andorra Històrica i Literària n. 9, ed. Andorra, Andorra, 1986.

LLUELLES M. J. (1995), *Caldea. Un projecte per a un país*, ed. Comú d'Escaldes-Engordany, Andorra.

LLUELLES M. J. (1996), Comunicacions terrestres a Andorra, *Andorra. Anuari socioeconòmic 1996*, ed. Banca Privada d'Andorra, Andorra, p. 70-84.

LLUELLES M. J. (1991), *La transformació econòmica d'Andorra*, ed. l'Avenç, Barcelona.

LOPEZ E., PERUGA J. (1988), *L'Andorra del segle XIX*, ed. Arxiu Històric Nacional, Andorra.

MAS C. (2000), *Historia de la farga catalana*, Pagès editors, Lleida, 2000.

MADOZ P. (1849), *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al "Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar"*, ed. Curial, Barcelona, 1985.

MINOVEZ J. M., *L'impossible croissance du midi toulousain? Origines d'un moindre développement (1661-1914)*, col. France au fil des jours, ed. Publisud, Paris, 1997.

MOLINÉ D. (1952), *La Cooperación en el campo y una realidad cooperativa en el Urgellet*, ed. Cooperativa Lechera del Cadí.

MONTANARI M. (1993), *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación en Europa*, Crítica, Barcelona, 1993, p. 151-154.

NEESON J. (1993), *Commoners: Common Right, Enclosure and social change in England, 1700-1820*, ed. Past and Present publications, Cambridge.

PELLICER M. (2003), *Els tancaments de terres a Catalunya: fonts per a l'estudi d'una revolució silenciosa: 1714-1783*, Tesina, Universitat de Girona, Girona.

RENDU C. (2003), *La montagne d'Enveig: une estive pyrénéenne dans la longue durée*, ed. Trabucaire, Canet.

RISSE J. (1994), *Histoire de l'élevage français*, ed. L'Harmattan, Paris

RIVERO F. (1957), *El Catastro en España, Francia, Italia, Bélgica, Holanda i Suïza*, ed. Ministerio de Hacienda, Madrid.

RÖSENER W. (1995), *Los campesinos en la historia europea*, Crítica, Barcelona.

RÖSENER W. (1990), *Los campesinos en la Edad Media*, Crítica, Barcelona.

SANLLEHY M. A. (1996), *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.

PLANES BALL J. A. (1997), *Teixir i trajinar. De la manufactura tradicional a la perifertzació industrial. El Lluçanès (segles XVIII i XIX)*, col. L'Estamunya, nº 1, ed. Centre d'Estudis del Lluçanès, Taradell.

POUJADE P. (1999), Les paysans et la terre dans le Pays de Foix et la vallée de l'Ariège au XVIII siècle, *Le notaire, le paysan et la terre dans la France méridionale à l'époque moderne*, col. Histoire notariale, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse.

SWANSON H. (1988), The illusion of economic structure: craft guilds in late medieval english towns, *Past and Present*, núm. 121.

THOMPSON, E. P. (1995), *Costumbres en común*, Crítica, Barcelona.

THOMPSON, E. P. (1984), *Tradición, revuelta y consciencia de clase: estudios sobre la crisis de la sociedad preindustrial*, Crítica, Barcelona.

TORRAS ELIAS J. M. (1987), Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada (1726-1765), *Recerques*, núm. 19, Barcelona.

VELA, S., *El Consell de la Terra d'Andorra i la potestat de fer i aplicar la normativa: les ordinacions en les vistes de Sancogesma, als segles XIII-XVI* (en premsa).

VELA S. (2002), *Diplomatari de la Vall d'Andorra (segle XV)*, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

VIADER R. (2000), *Pouvoirs et communauté en Andorra (IX – XIVE siècle)*, Tesi doctoral, Universitat de Toulouse II – Le Mirail.

VICENS VIVES J. (1995), *Notícia de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.

VIDAL I GUITART J. M. (1949), *Instituciones políticas y sociales de Andorra*, ed. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto Francisco de Vitoria, Madrid, 1949.

VILÀ-VALENTÍ J. (1950), La transhumancia en Cataluña, *Pirineos*, VI ed. CSIC, Instituto de Estudios Pirinaicos, Zaragoza, 1950.

VILÀ-VALENTÍ J. (1996), Andorra, ara fa cinquanta anys, *Andorra. Anuari socioeconòmic*, ed. Banca Privada d'Andorra, Andorra, p. 86-106.

VILAR P. (1975), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. III, Edicions 62, Barcelona.

VILAR P. (1982), *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Crítica, Barcelona.

VILOANT i SIMORRA R. (1997), *El Pirineo español. Vida, usos, costumbres, creencias y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece*, Alta Fulla, Barcelona.

VIOLA A., ESTRADA F., ROIGÉ X., CONTRERAS J., PRAT J. (1989), La invenció de la família catalana (dossier), *Avenç*, núm. 132, Barcelona, p. 15-53.

ULRICH B. (1848), *Apuntes sobre los valles neutrales de Andorra*, còpia de 1852, dins J. M. VIDAL I GUITART, *Instituciones políticas y sociales de Andorra*, ed. Consejo superior de investigaciones científicas, Instituto Francisco de Vitoria, Madrid, 1949.

Pel que fa a les pàgines web consultades:

<http://www.ahds.ac.uk/history/creating>

<http://www.sigma.ad/cartosig.htm>

INDEX DE GRAFICS I TAULES

GRAFICS

Gràfic 1. Usos del sòl (Escaldes-Engordany.1910)	55
Gràfic 2. Usos i qualitats dels sols que afronten amb cursos d'aigua (Escaldes-Engordany. 1910)	69
Gràfic 4. Evolució del nombre de boïgues (Escaldes, 1850-1870; 1886-1914)	101
Gràfic 5. Evolució del nombre de judicacions i defens (Escaldes-Engordany, 1820-1914)	107
Gràfic 6. Judicacions i defens per sectors geogràfics (Escaldes, 1820-1914)	113
Gràfic 7. Confrontacions de judicacions amb prats i cursos d'aigua segons el sector geogràfic (Escaldes-Engordany, 1820-1914)	114

QUADRES

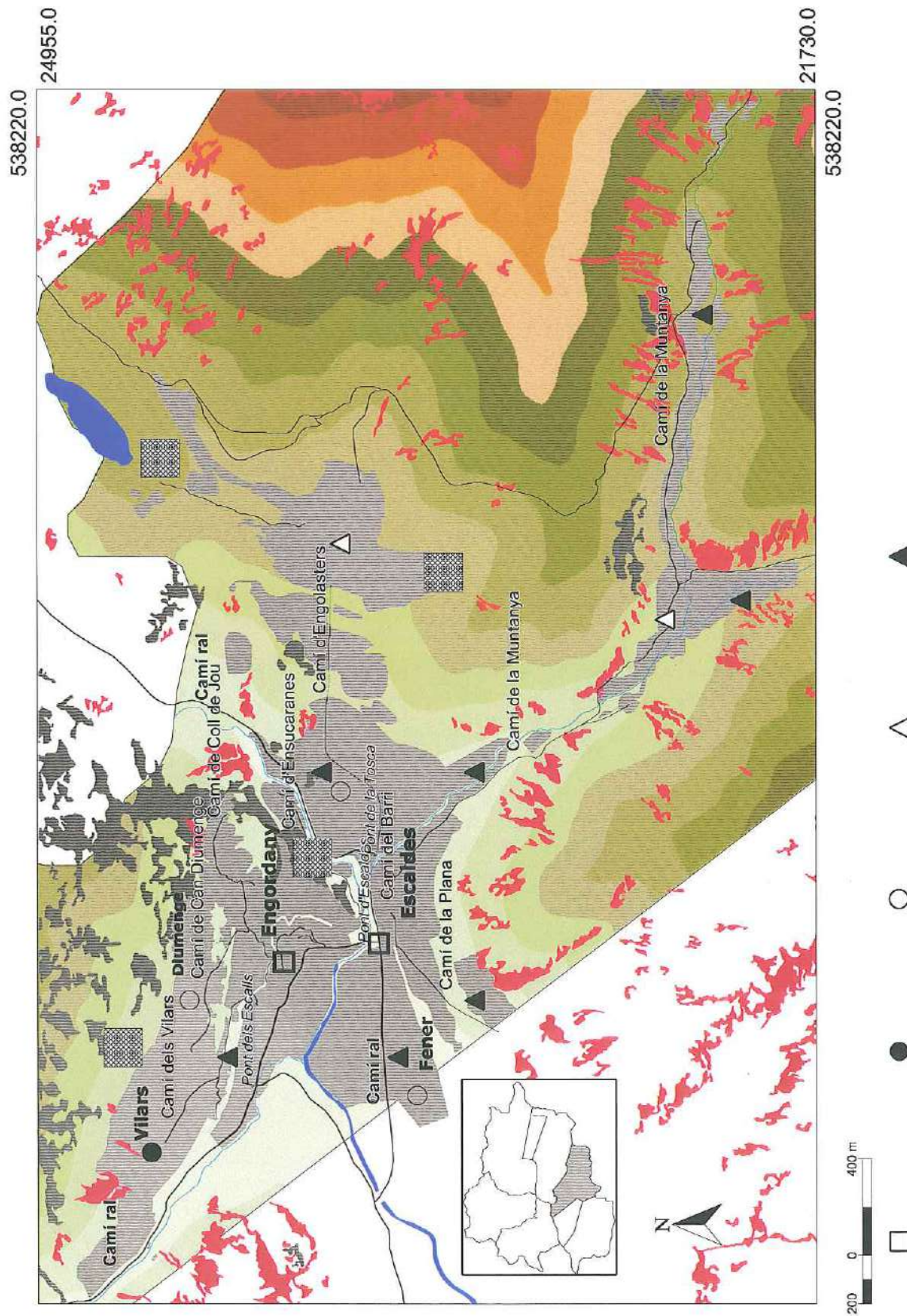
Quadre 1. Usos i qualitats del sòl per intervals d'altitud (Escaldes-Engordany. 1910)	56
Quadre 2. Usos i qualitats dels sols per intervals d'altitud (Escaldes-Engordany. 1910)	68
Quadre 3. Distribució de la propietat de la terra a Andorra (segles XVII, XVIII i XIX).	76
Quadre 4. Inventaris de béns patrimonials. Andorra (1831-1899)	78
Quadre 5. Distribució de la propietat de la terra al Quart d'Escaldes-Engordany (1919)	81
Quadre 7. Mida de les parcel·les en funció de la seva altitud (Escaldes-Engordany. 1919)	84
Quadre 6. Usos i qualitats del sòl per intervals de propietat (Escaldes-Engordany. 1910)	86
Quadre 8. Nombre de boïgues per grups de contribuents de la qüestia (Escaldes, 1850-1870; 1886-1914)	102
Quadre 9. Valor de judicacions per grups de contribuents a la qüestia (Escaldes-Engordany, 1820-1914)	116

ANNEX

ANNEX

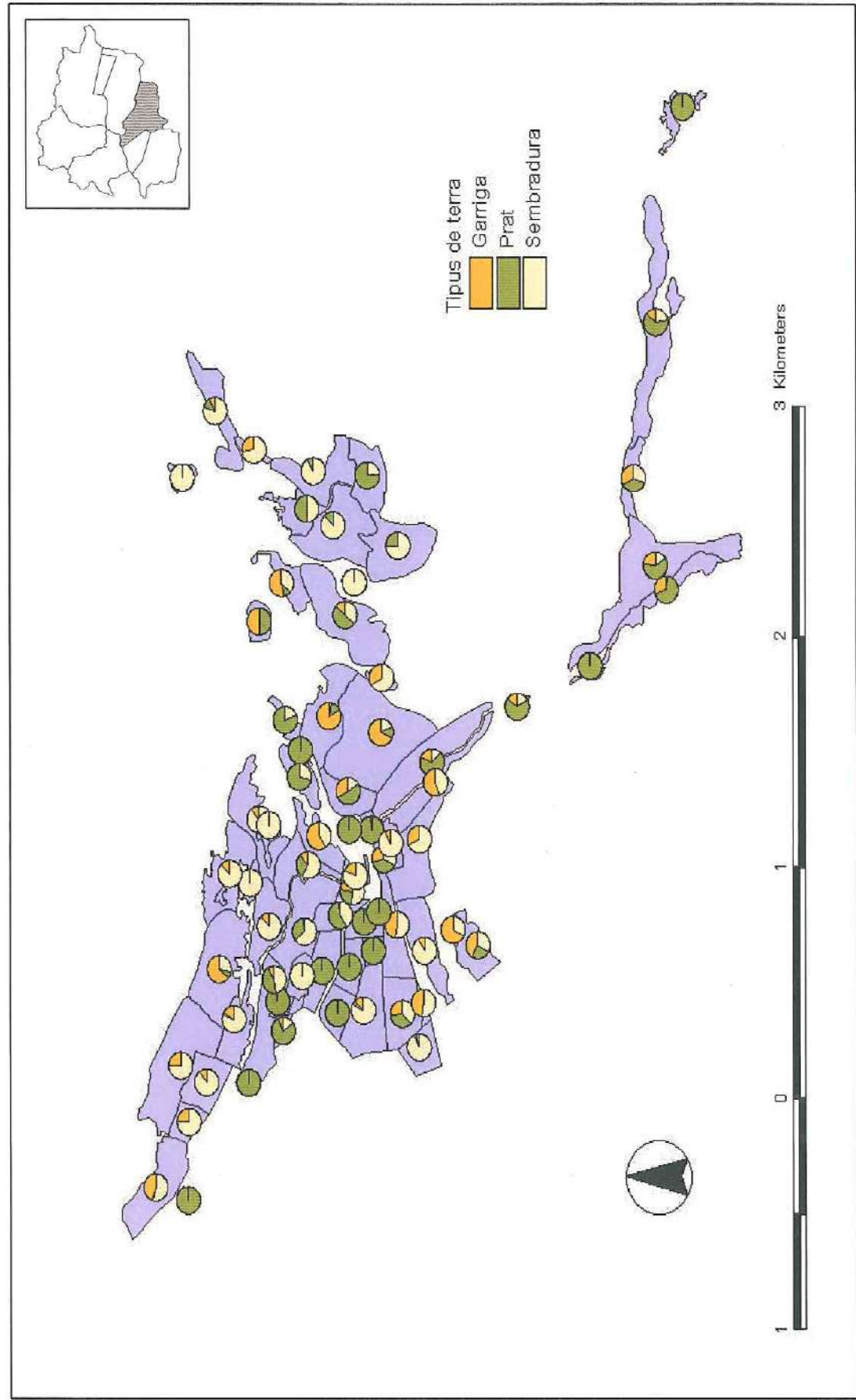
ANNEX 1. MAPES

Mapa 3. Territori, poblament i vies de comunicació d'Escaldes - Engordany

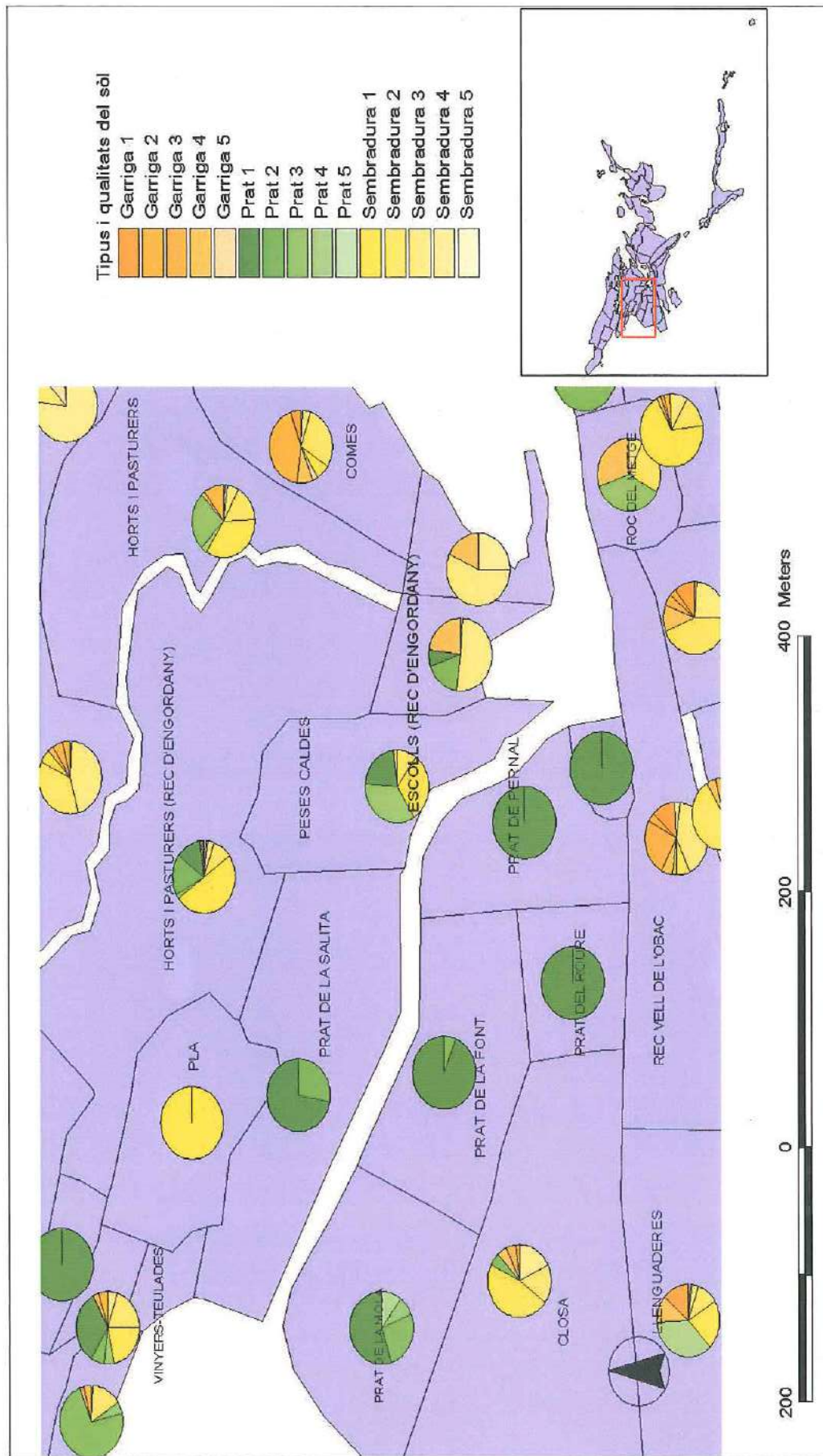
Font : Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, cadastre, 1910 i 1918; AHN/ACA, carpeta 6 (anys compresos entre 1850 i 1914).

Mapa 4. Usos del sòl (Escaldes-Engordany. 1910)

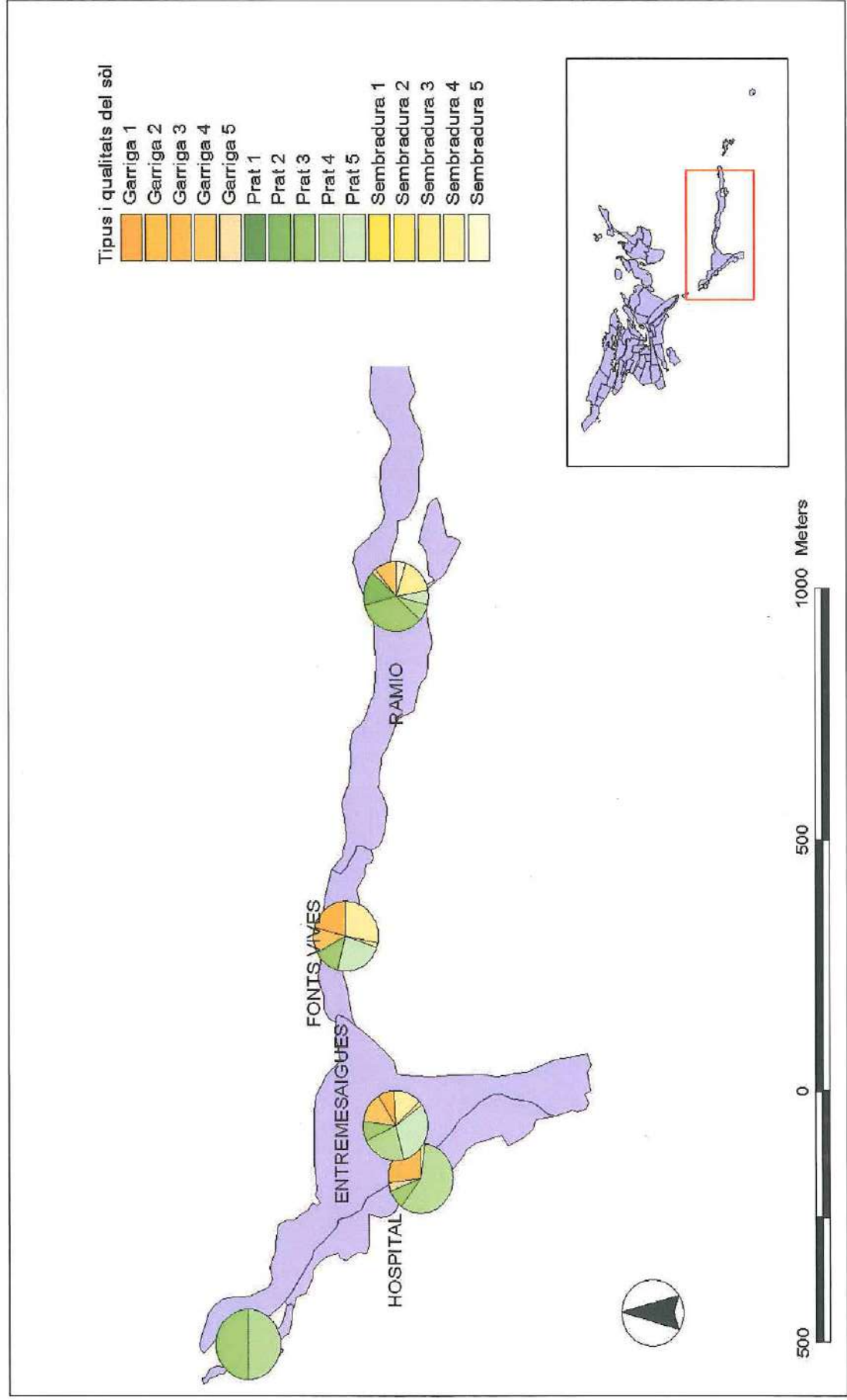
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, cadastre, 1910.

Mapa 5. Usos i qualitats del sòl (Escaldes-Engordany. 1910). Fons de vall: <1.100 m d'altitud.

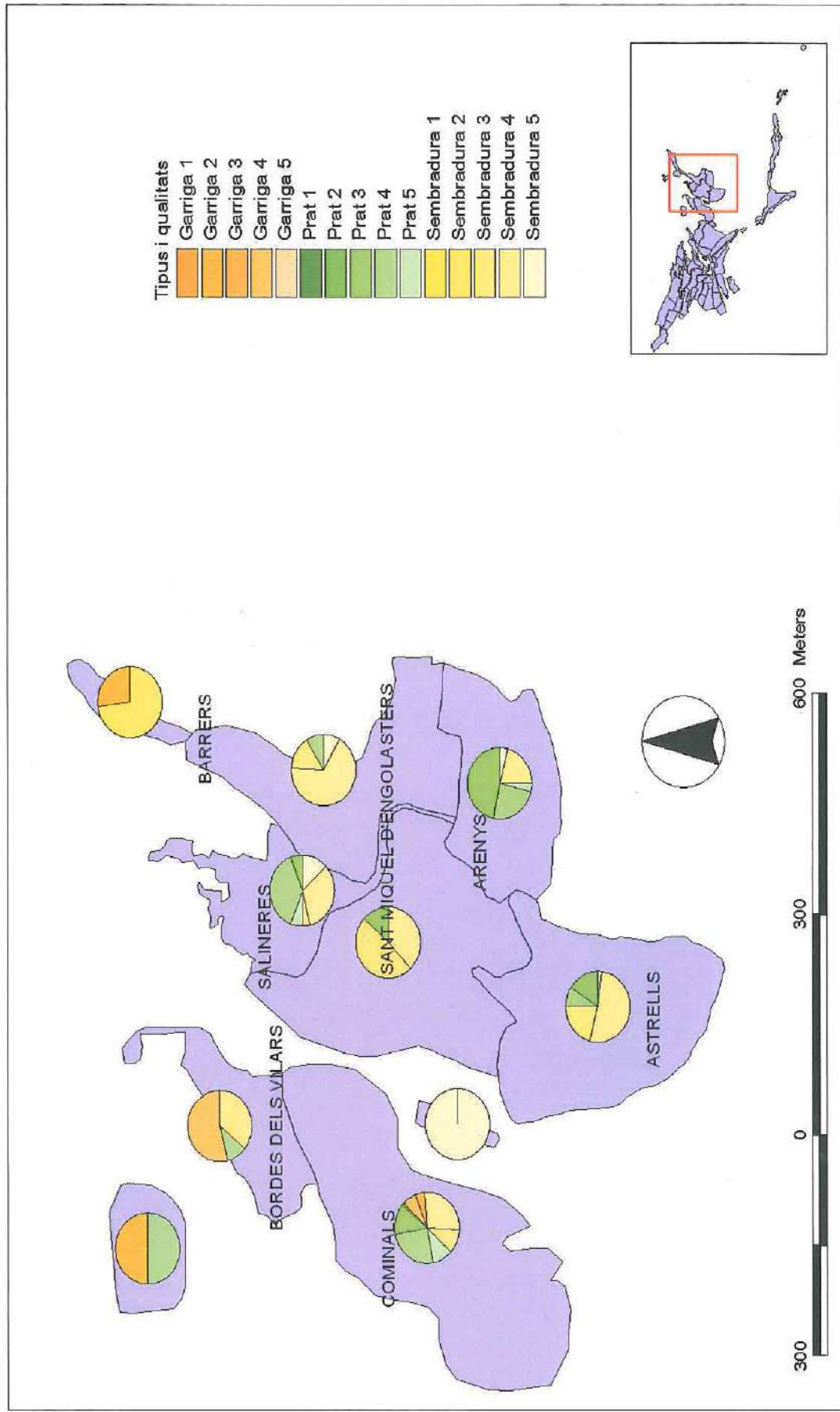

Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, cadastre, 1910.

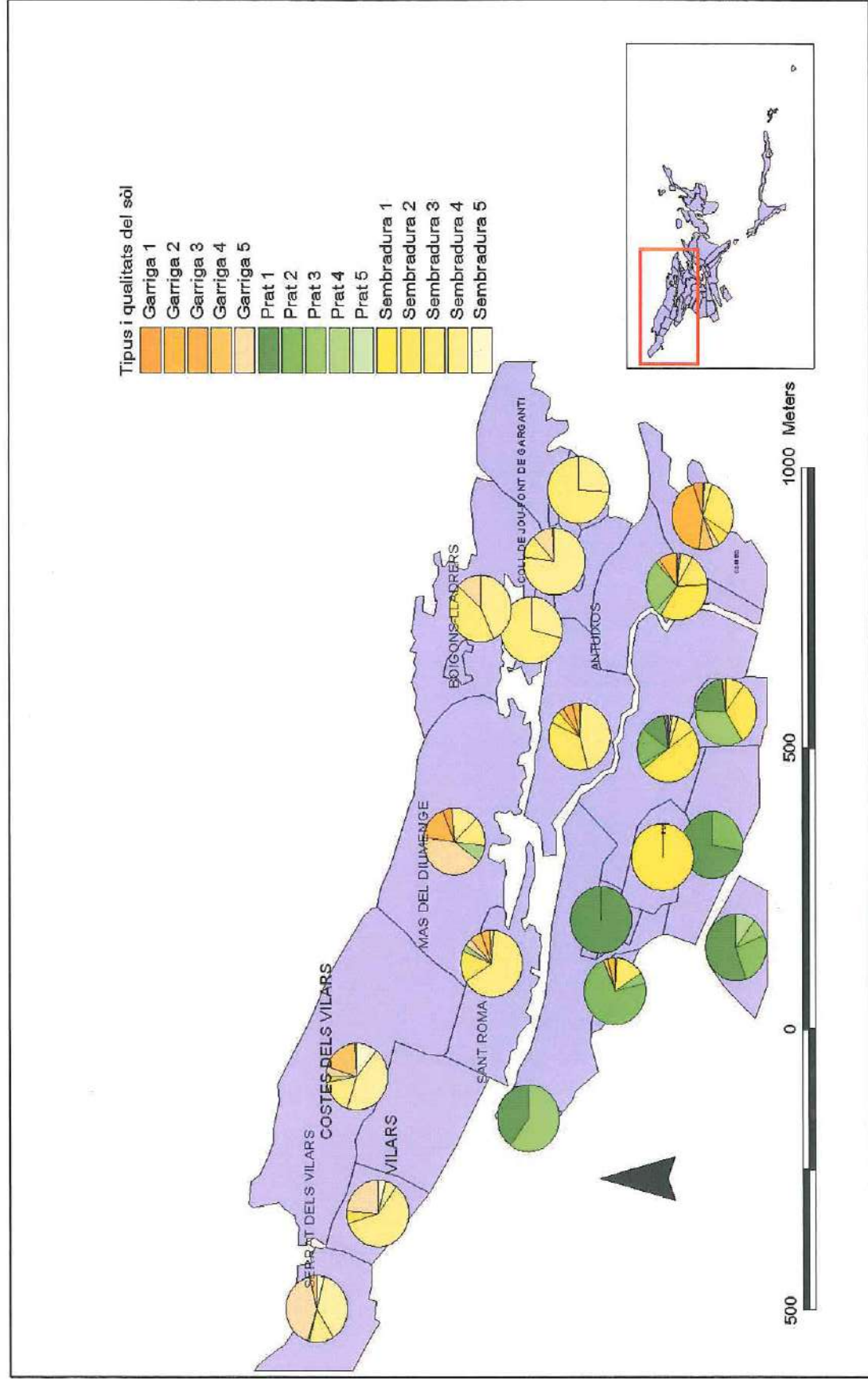
Mapa 6. Usos i qualitats del sòl (Escaldes-Engordany. 1910). Vall del Madriu: 1.300-1.600 m d'altitud.

Mapa 7. Usos i qualitats del sòl (Escaldes-Engordany. 1910). Sant Miquel d'Engolasters: 1.300-1.600 m d'altitud.

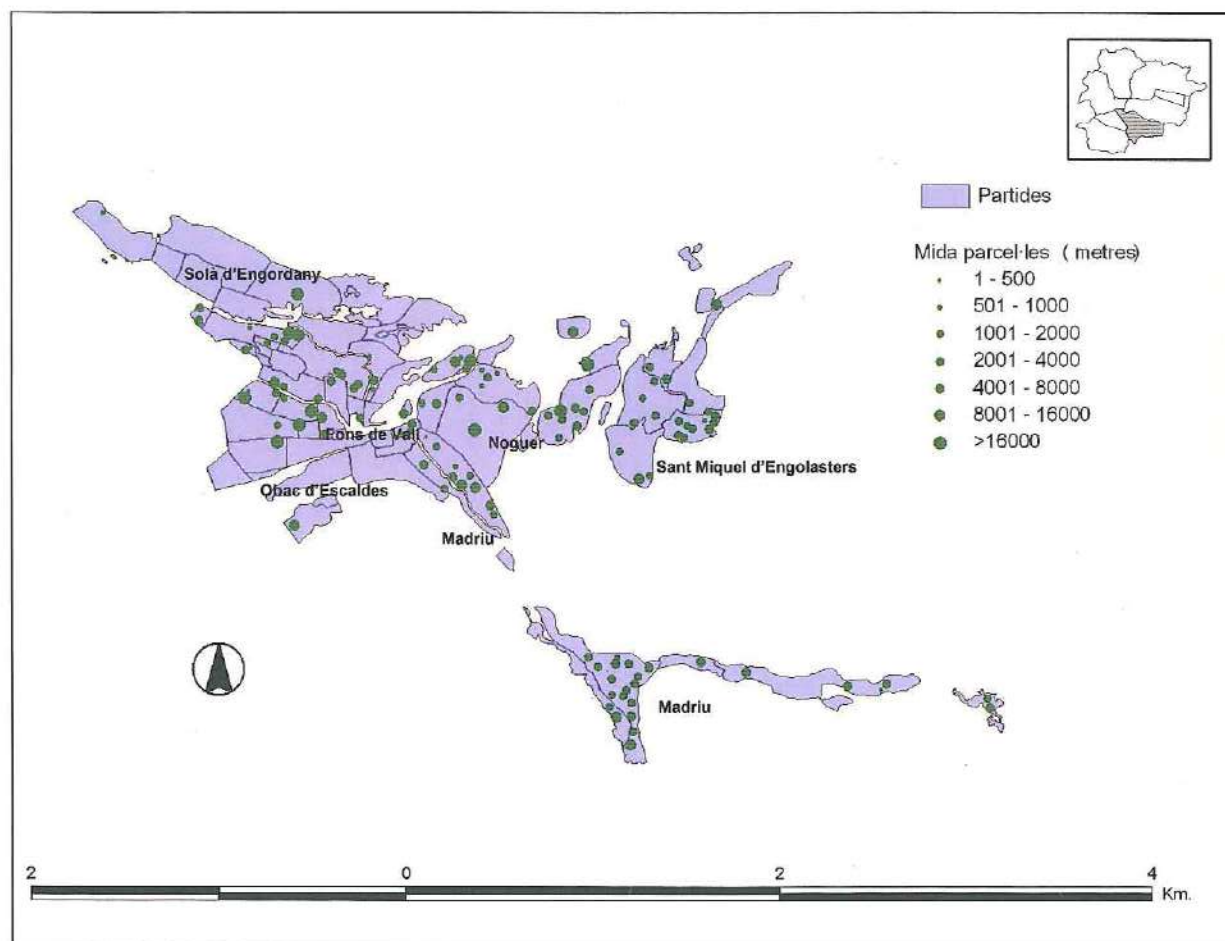

Mapa 8. Usos i qualitats del sòl (Escaldes-Engordany. 1910). Solà d'Engordany: <1.299 m d'altitud.

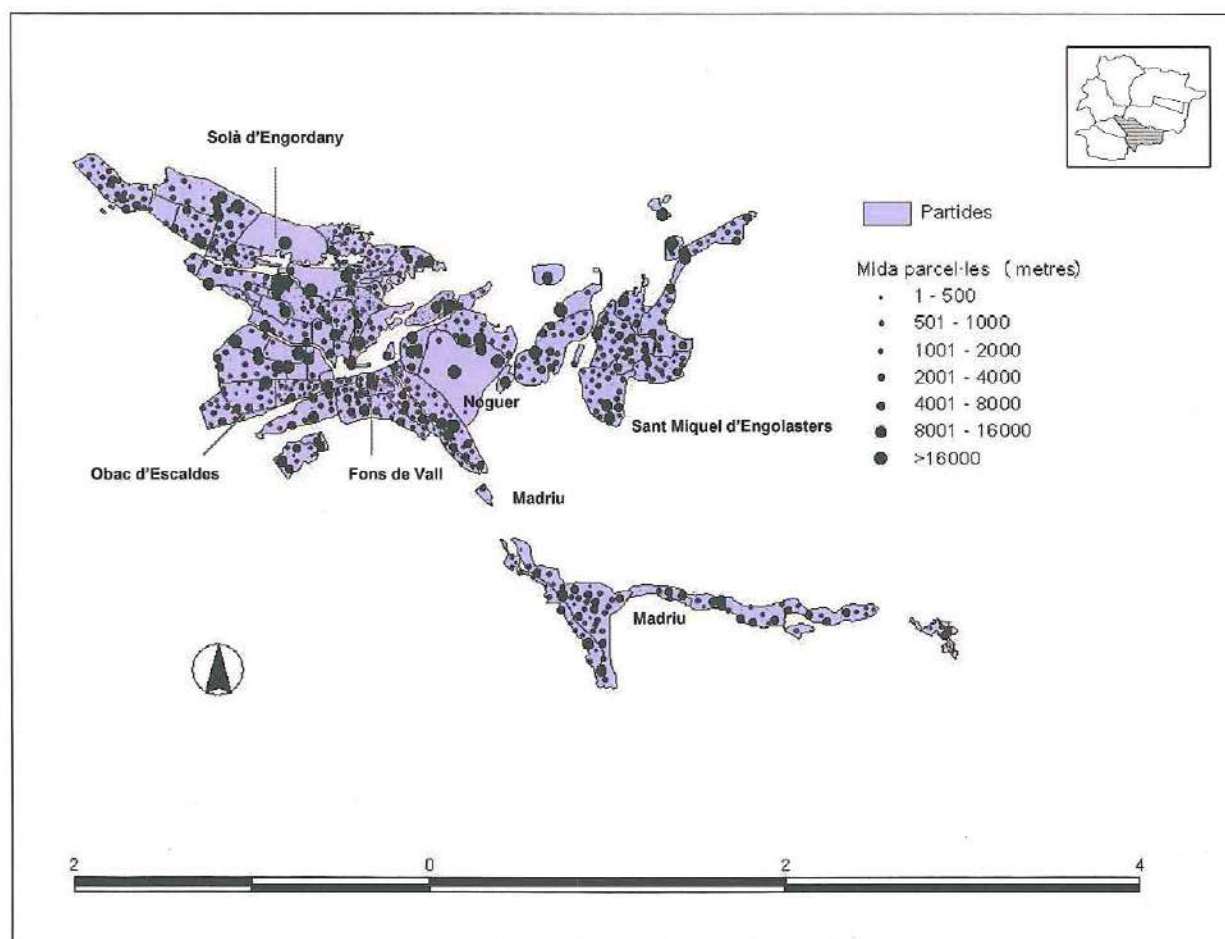
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, cadastre, 1910.

Mapa 9. Grup propietaris > 40.000 m²; parcel·les amb prat (Escaldes-Engordany, 1910).

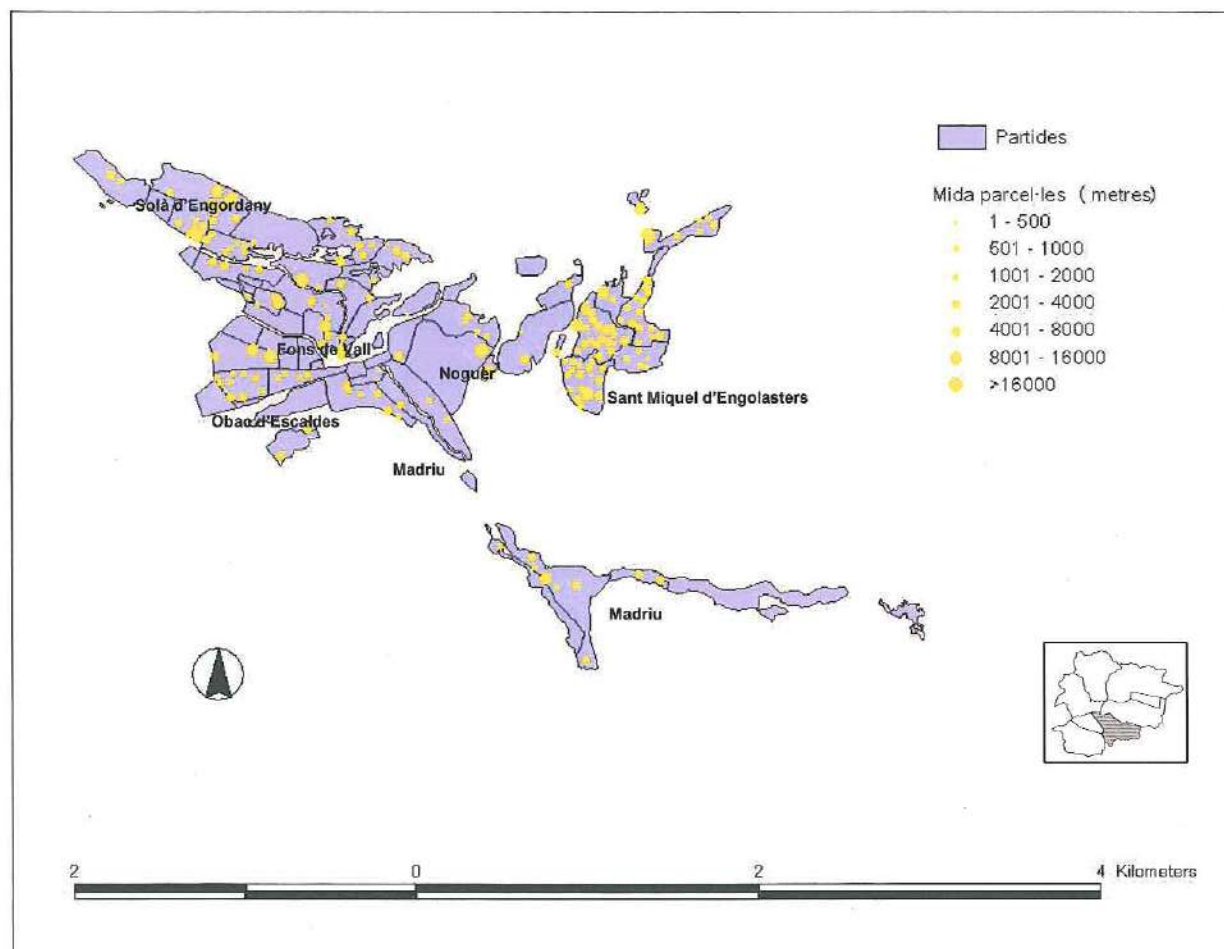
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 10. Mida i distribució de parcel·les (Escaldes-Engordany, 1919).

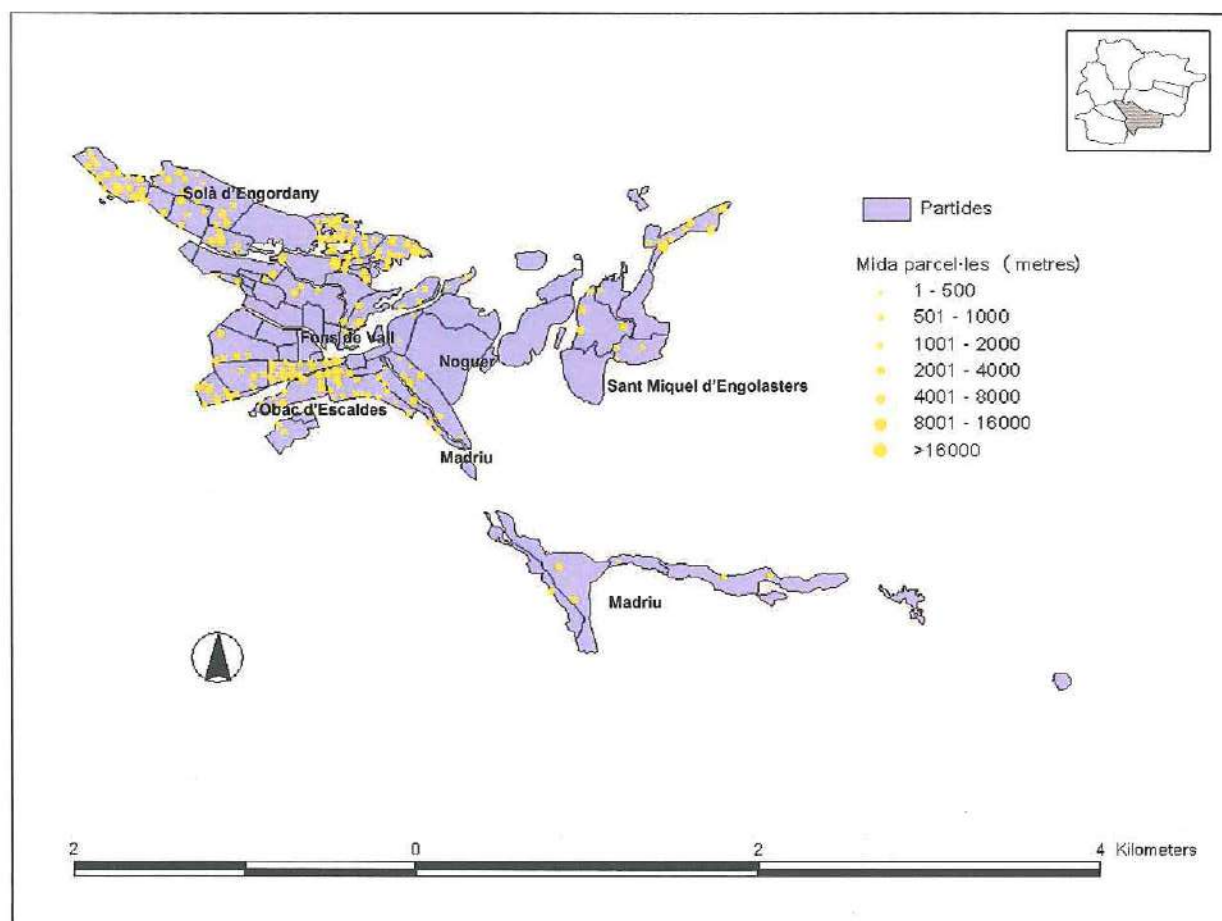
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1919.

Mapa 11. Grup de propietaris > 40.000 m²; parcel·les amb sembradura (Escaldes-Engordany, 1910).

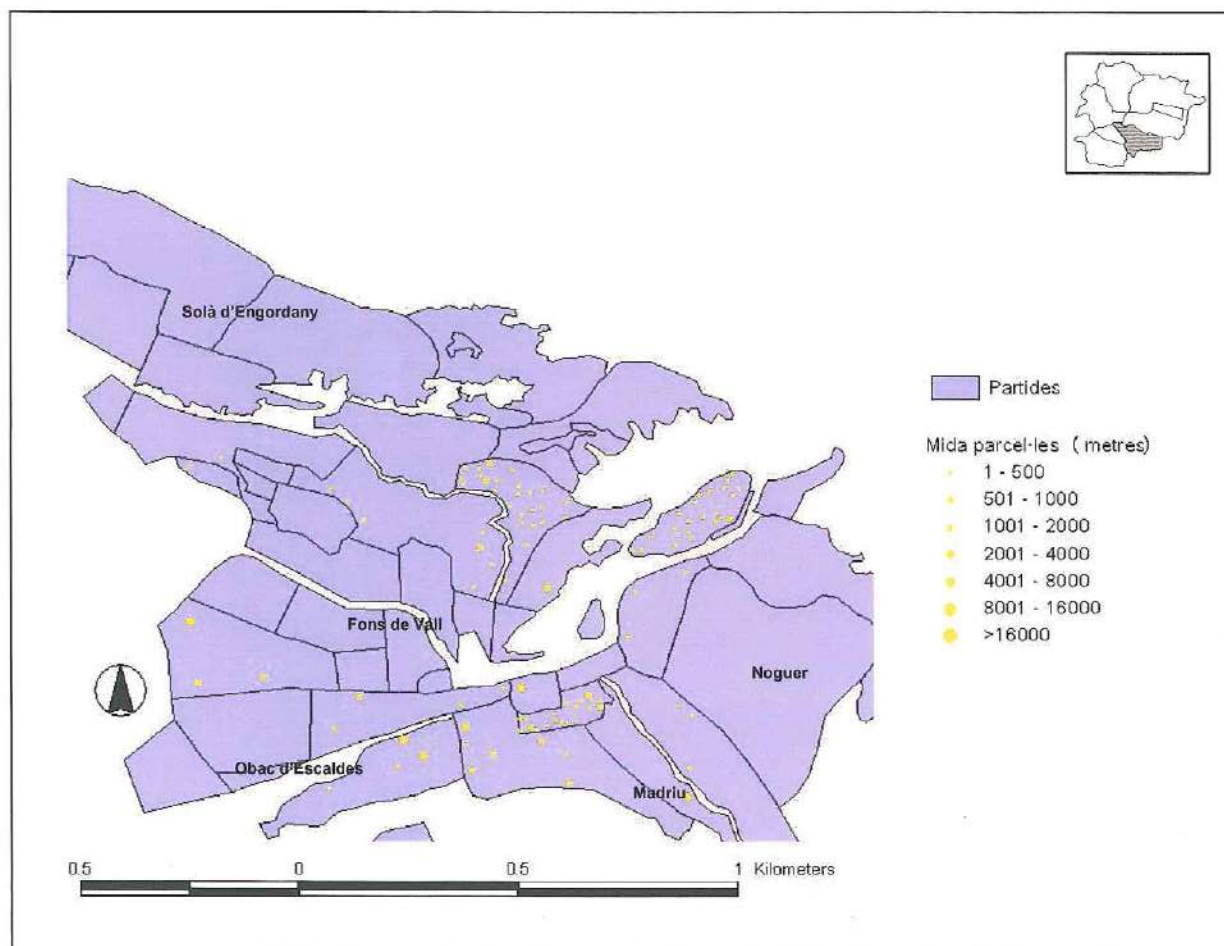
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 12. Grup de propietaris < 40.000 m²; parcel·les amb sembradura. (Escaldes-Engordany, 1910).

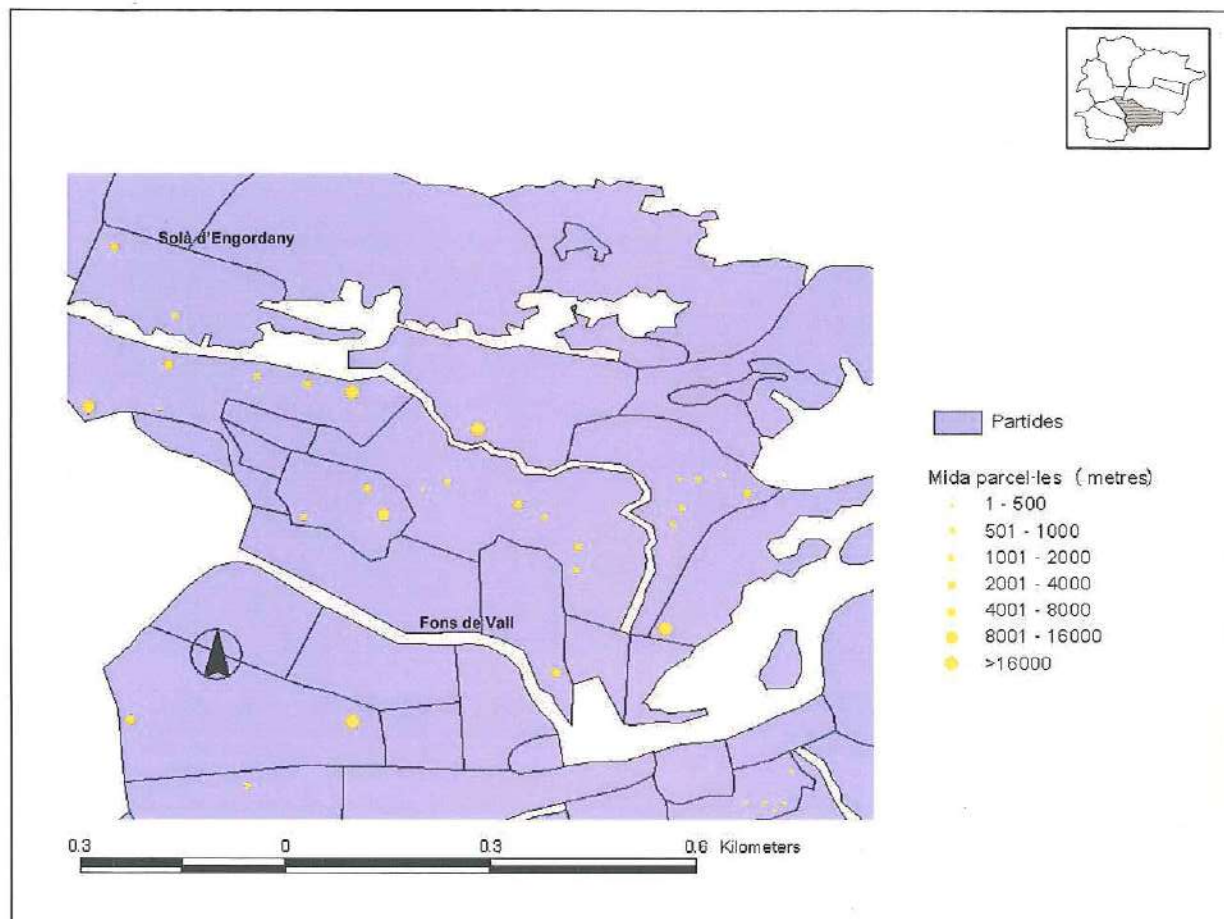
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 13. Grup de propietaris < 10.000 m²; parcel·les amb S1 i S2 (Escaldes-Engordany. 1910).

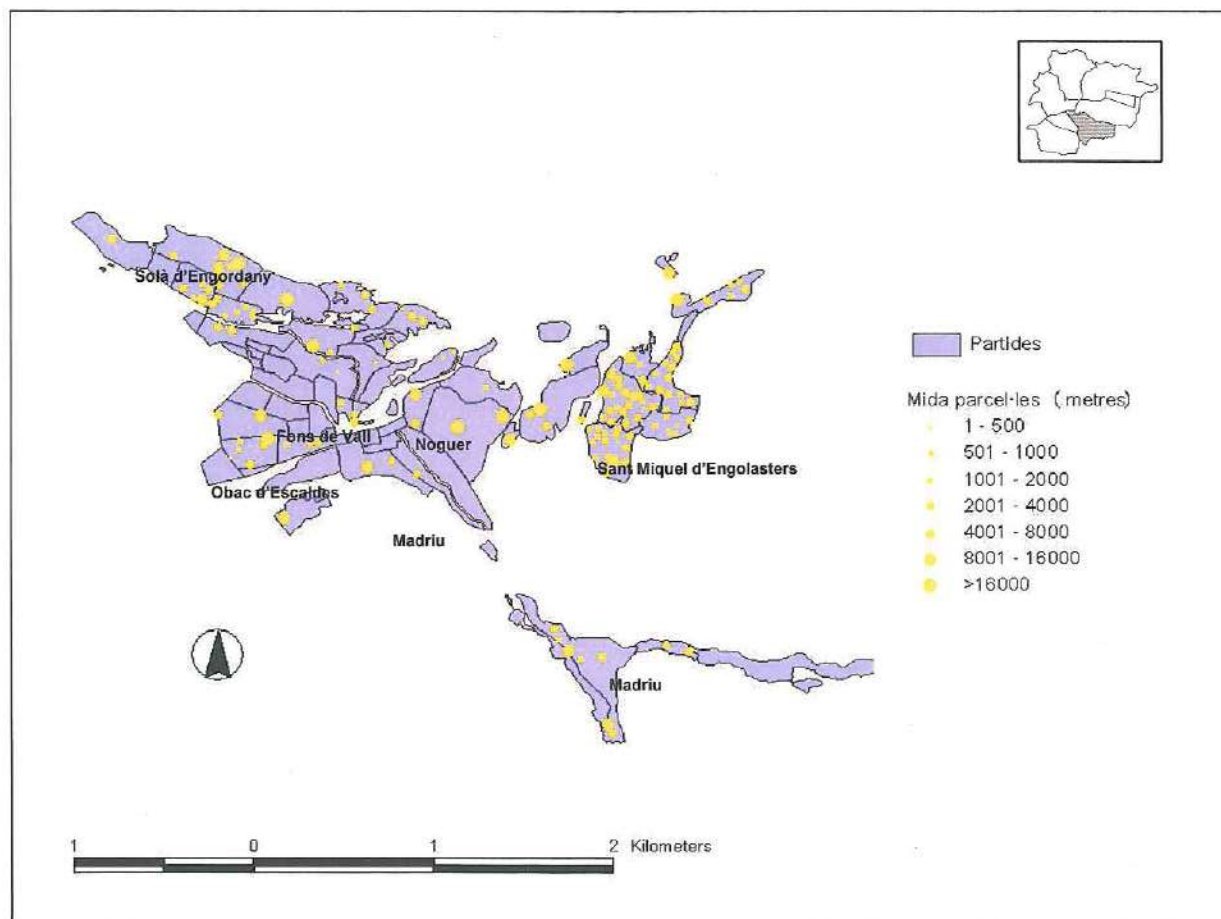
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 14. Grup de propietaris > 80.000 m²; parcel·les amb S1 i S2 (Escaldes-Engordany, 1910).

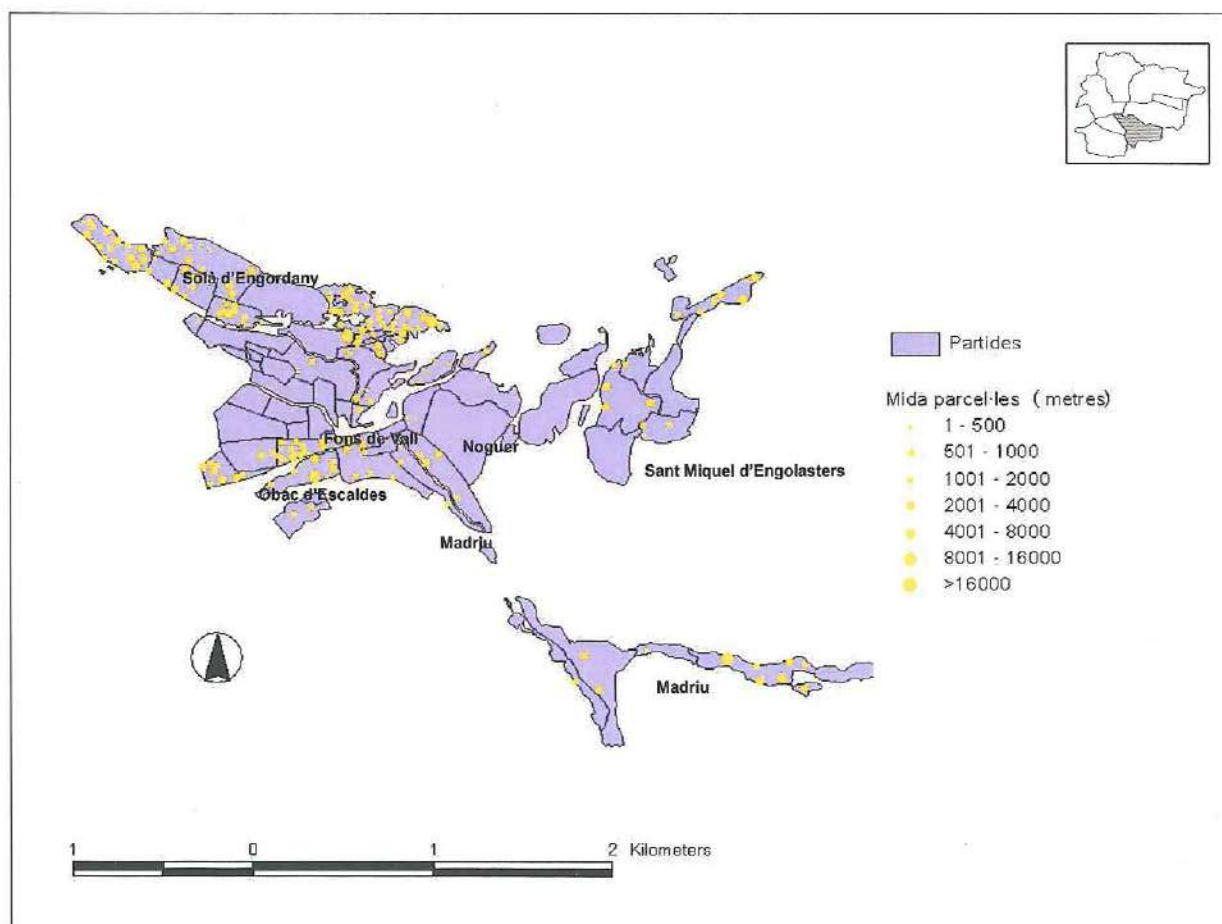
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 15. Grup de propietaris > 40.000 m²; parcel·les amb S3, S4 i S5 (Escaldes-Engordany, 1910).

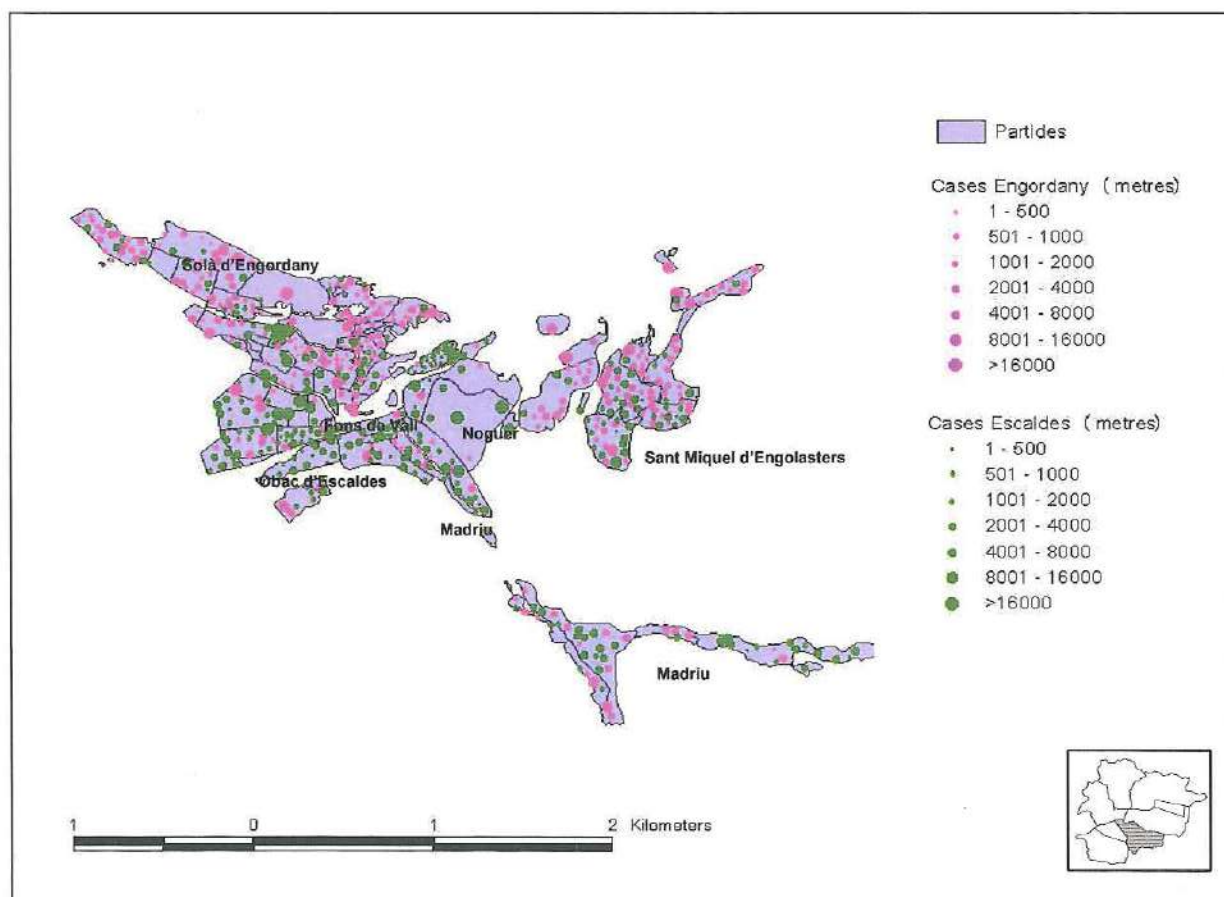
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 16. Grup de propietaris < 40.000 m²; parcel·les amb S3, S4 i S5 (Escaldes-Engordany. 1910)

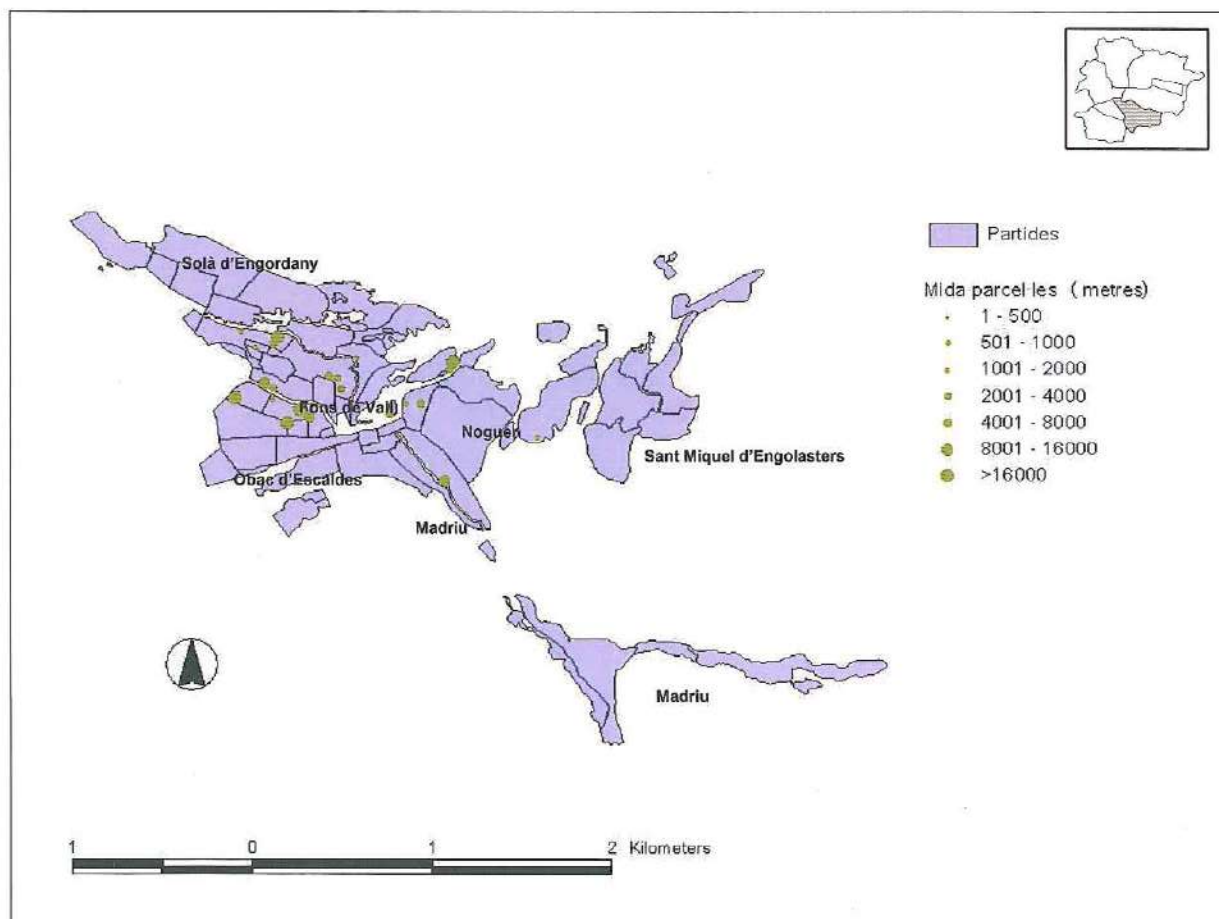
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 17. Distribució de les parcel·les de les cases d'Escaldes i d'Engordany (Escaldes-Engordany, 1910).

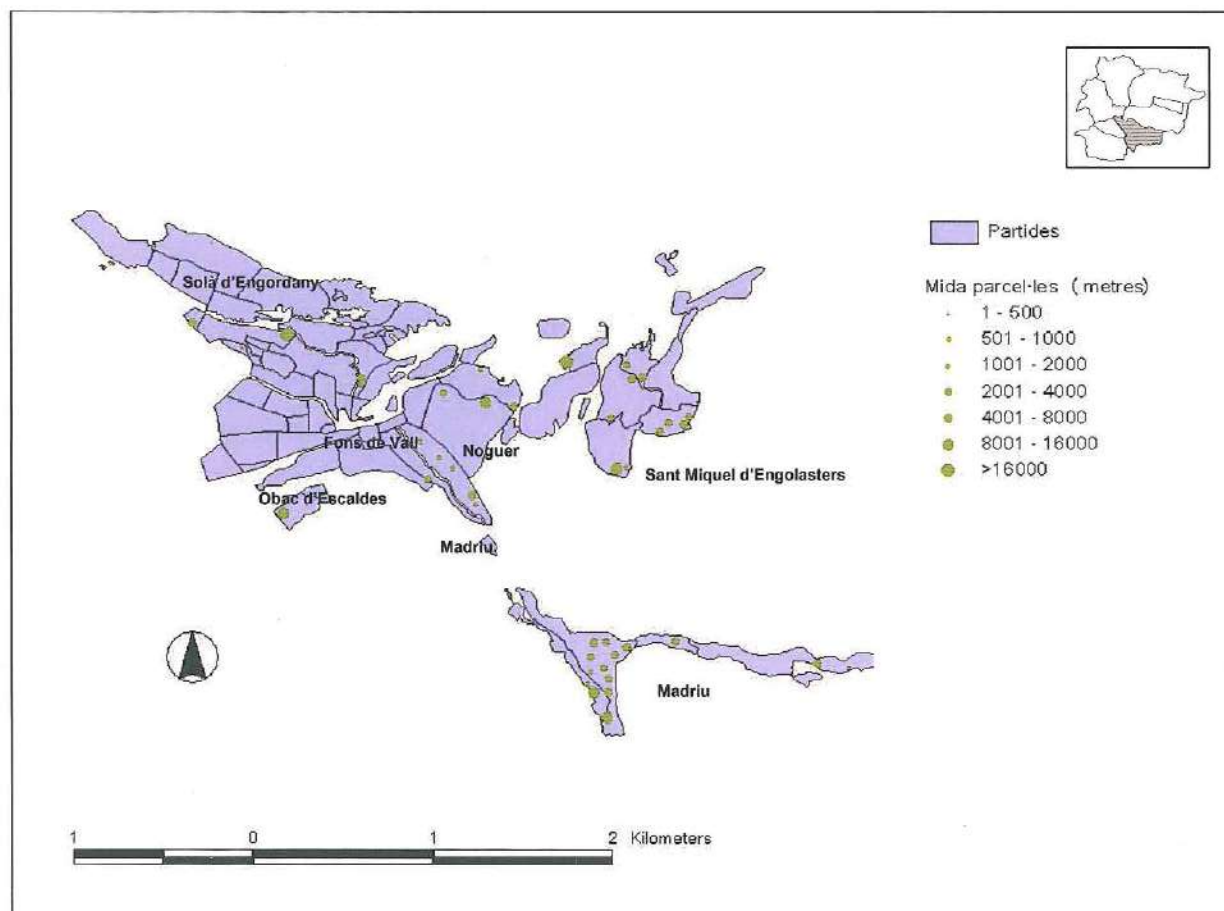
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 18. Grup de propietaris > 80.000 m²; parcel·les amb P1 i P2 (Escaldes-Engordany, 1910).

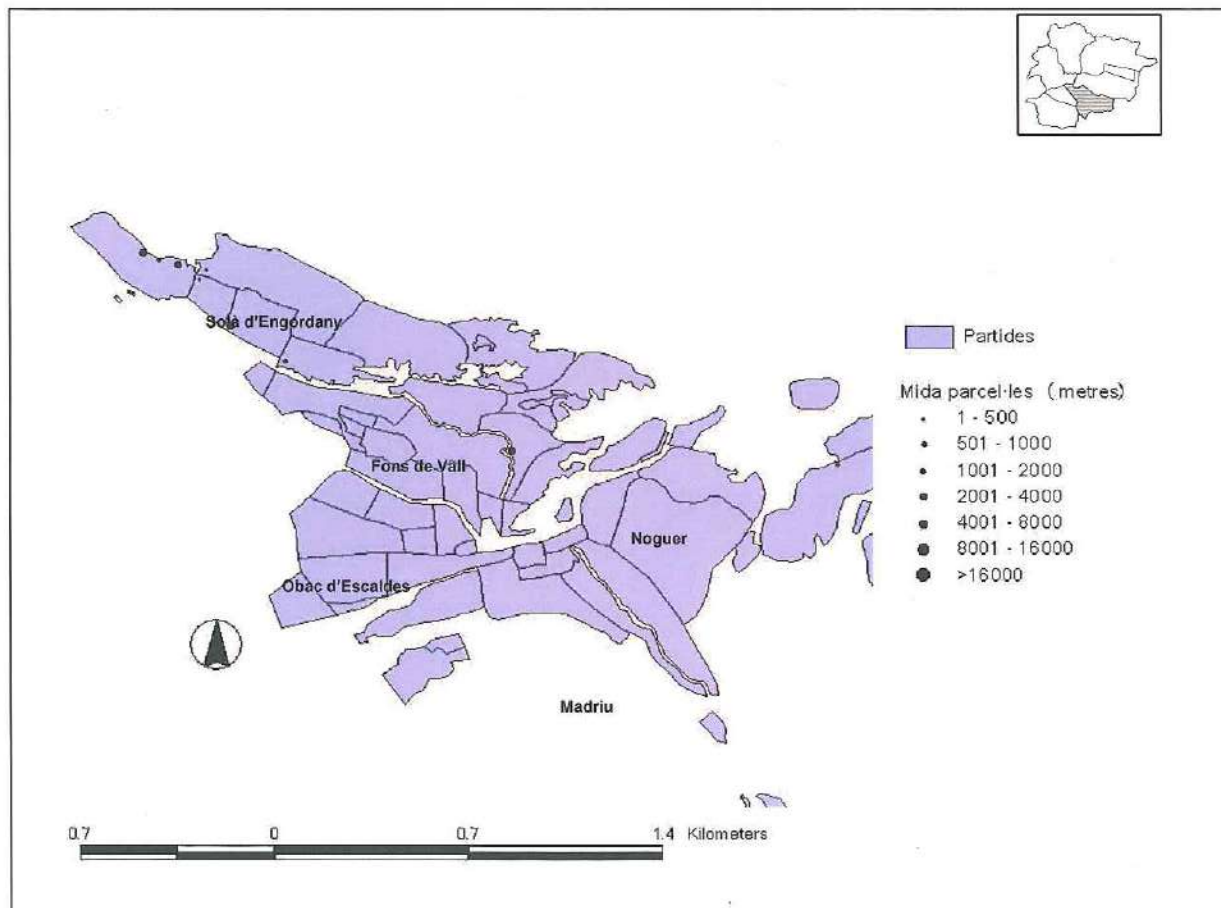
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 19. Grup de propietaris entre 40.000 i 80.000 m²; parcel·les amb P3, P4 i P5 (Escaldes-Engordany, 1910).

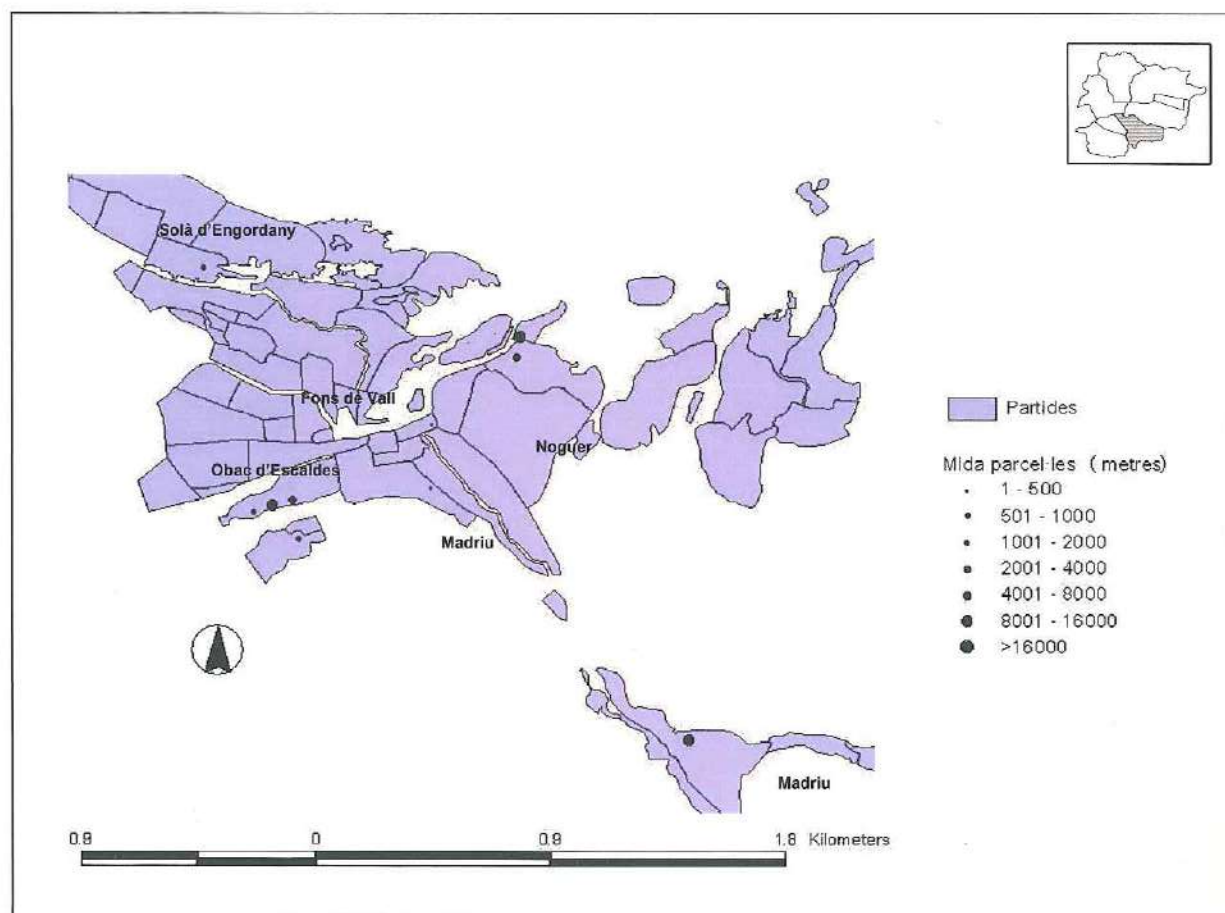
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 20. Casa Barracà (grup de propietaris 10.000-19.999 m²).

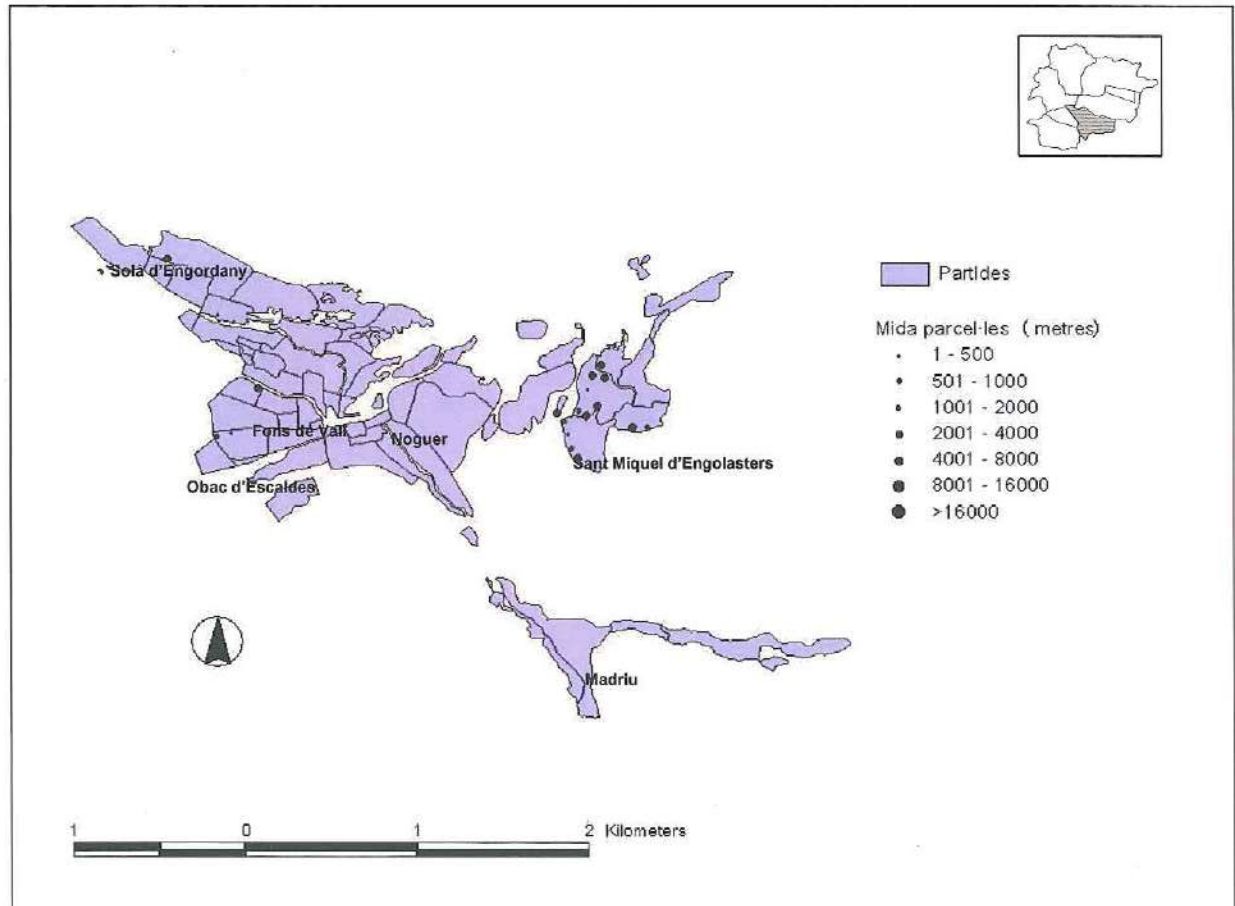
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 21. Casa Maclanet (grup de propietaris 20.000-39.999 m²)

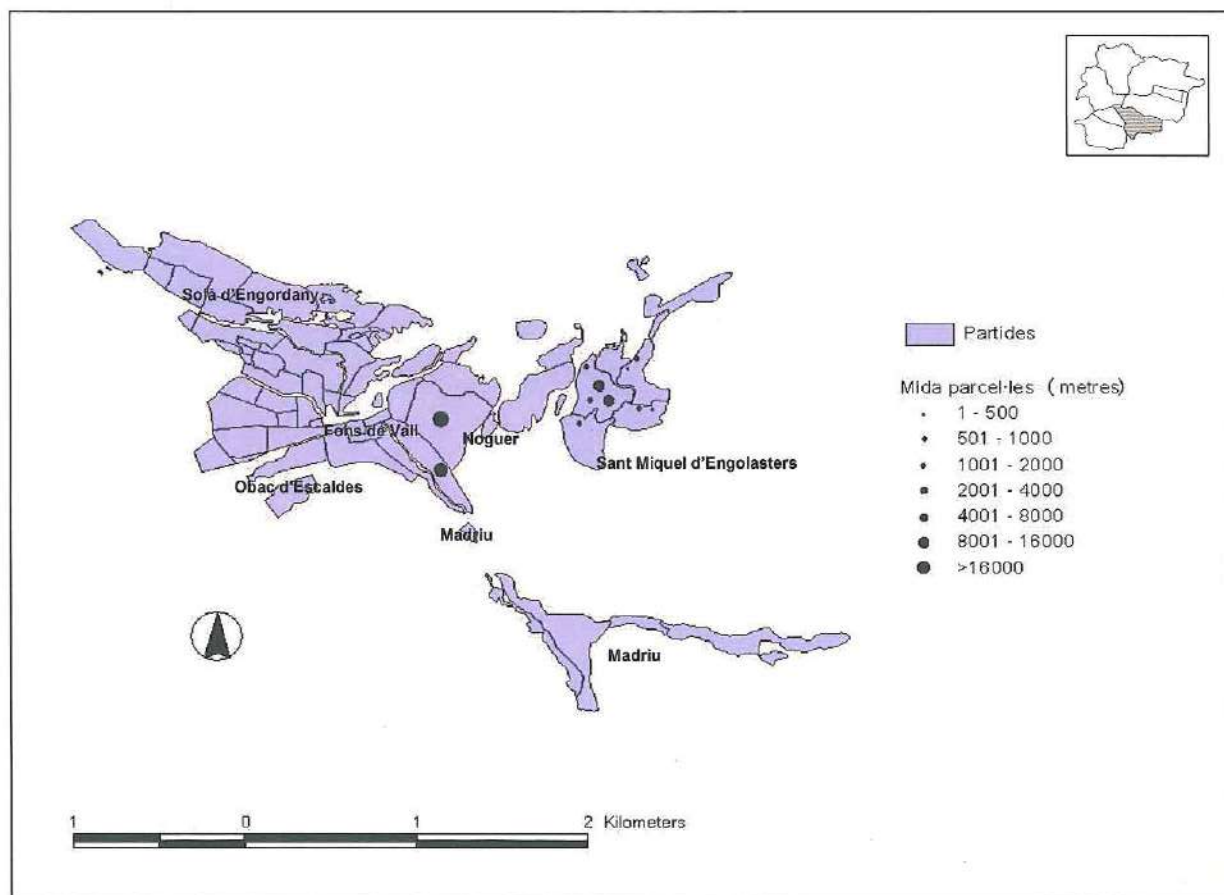
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 22. Casa Cases (grup de propietaris 40.000-80.000 m²)

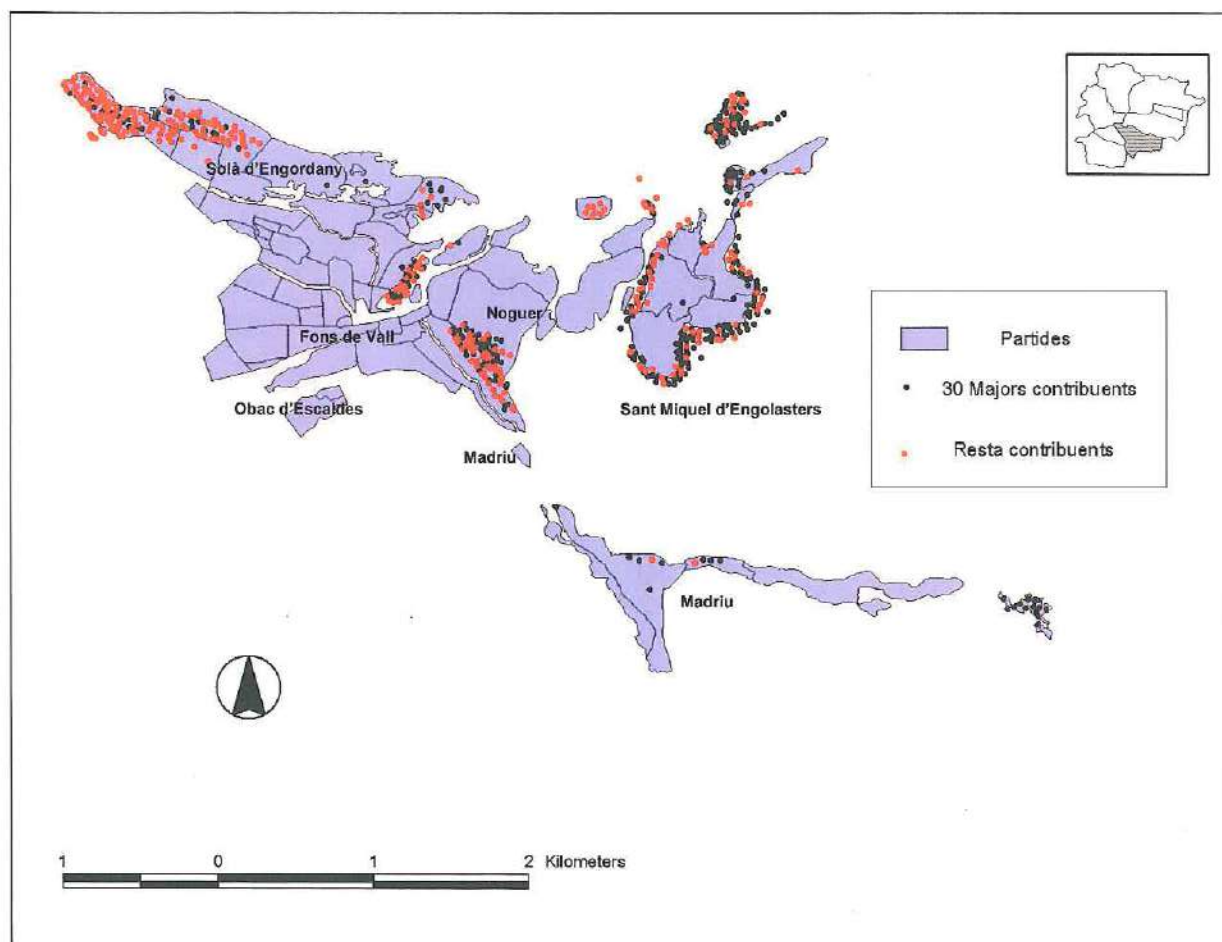
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 23. Casa Noguer (grup de propietaris > 80.000 m²)

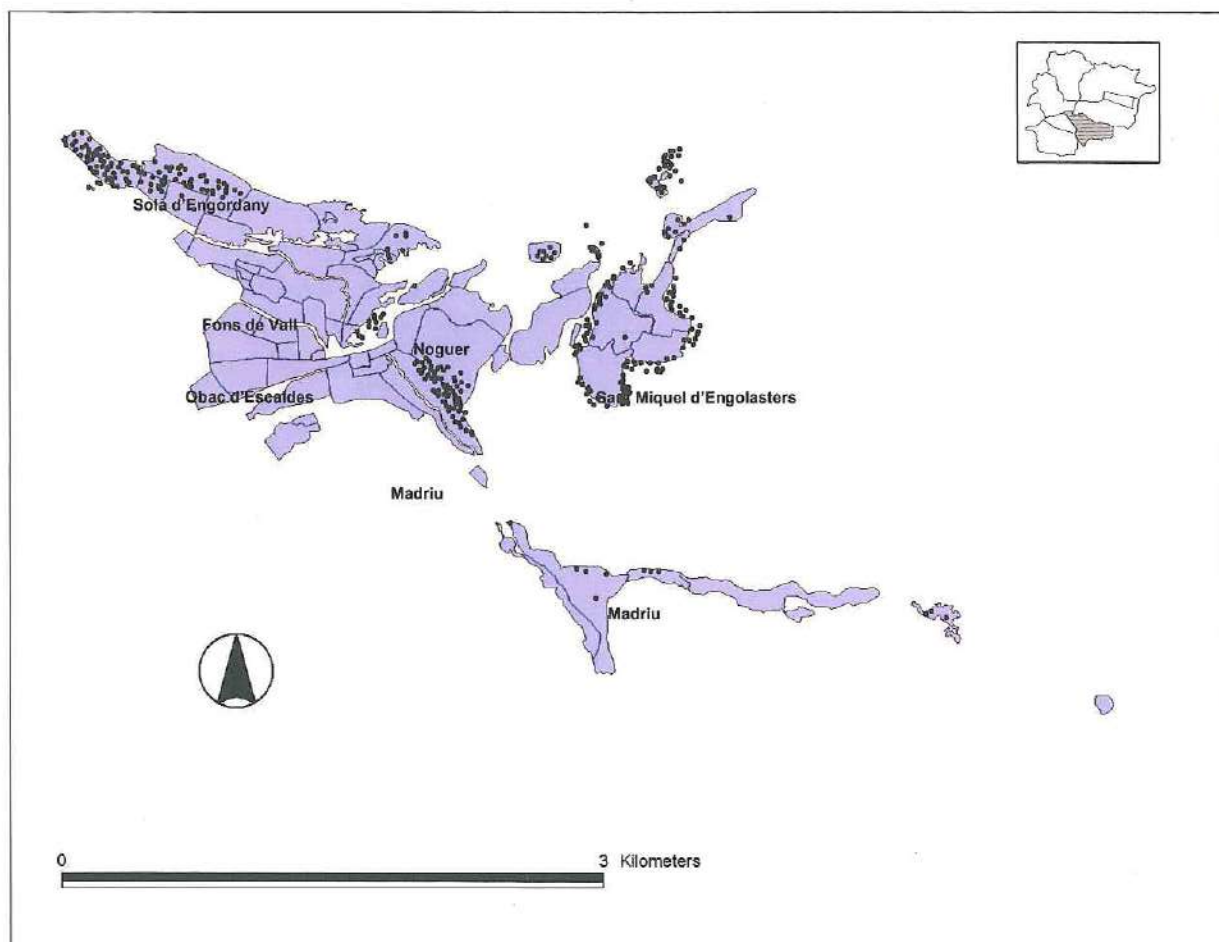
Font: Elaboració pròpia a partir de AHCA – Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

Mapa 24. Localització de les boïgues segons el tipus de contribuent (Escaldes-Engordany, 1850-1870, 1886-1914).

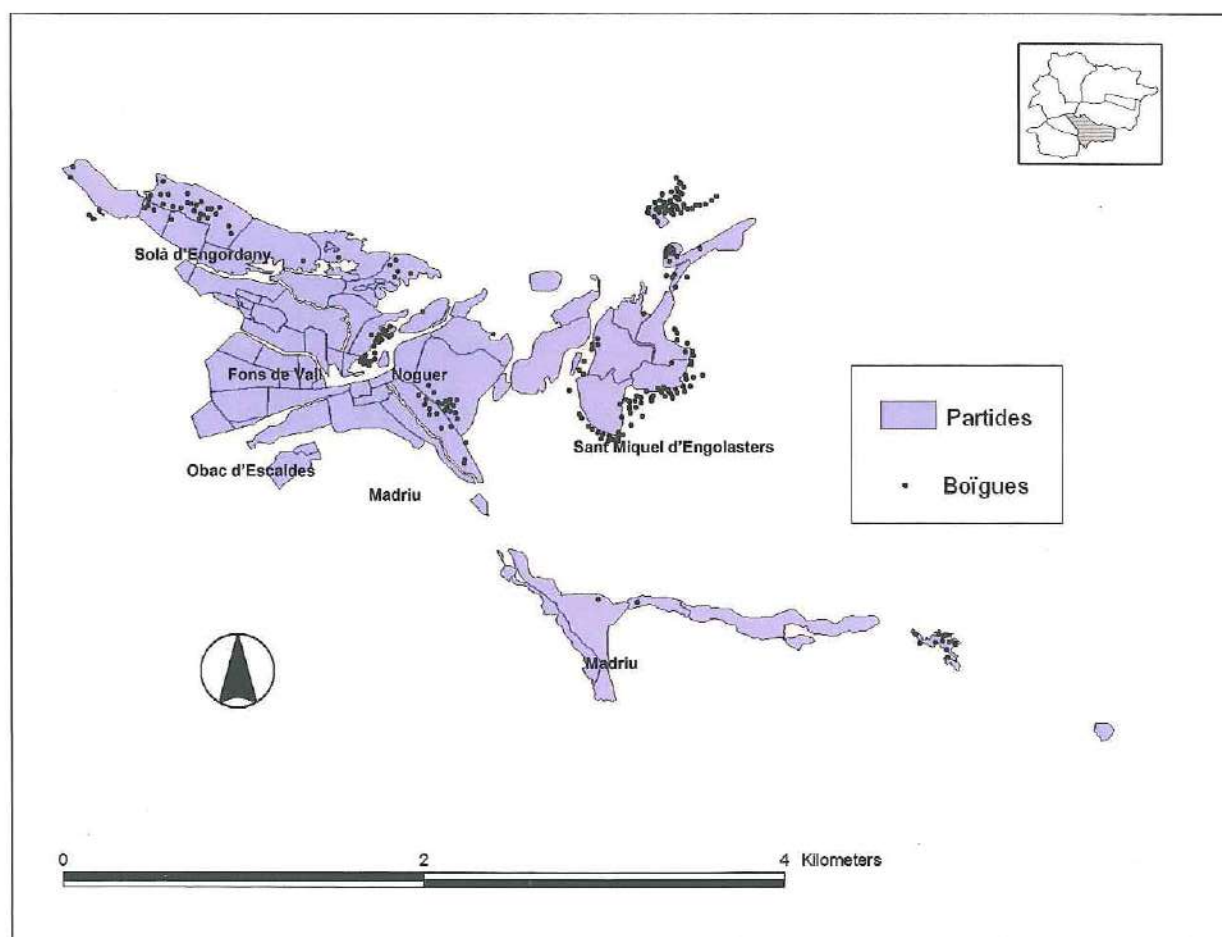
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, Carpeta 6.

Mapa 25. Boïgues d'Escaldes-Engordany (1850-1870)

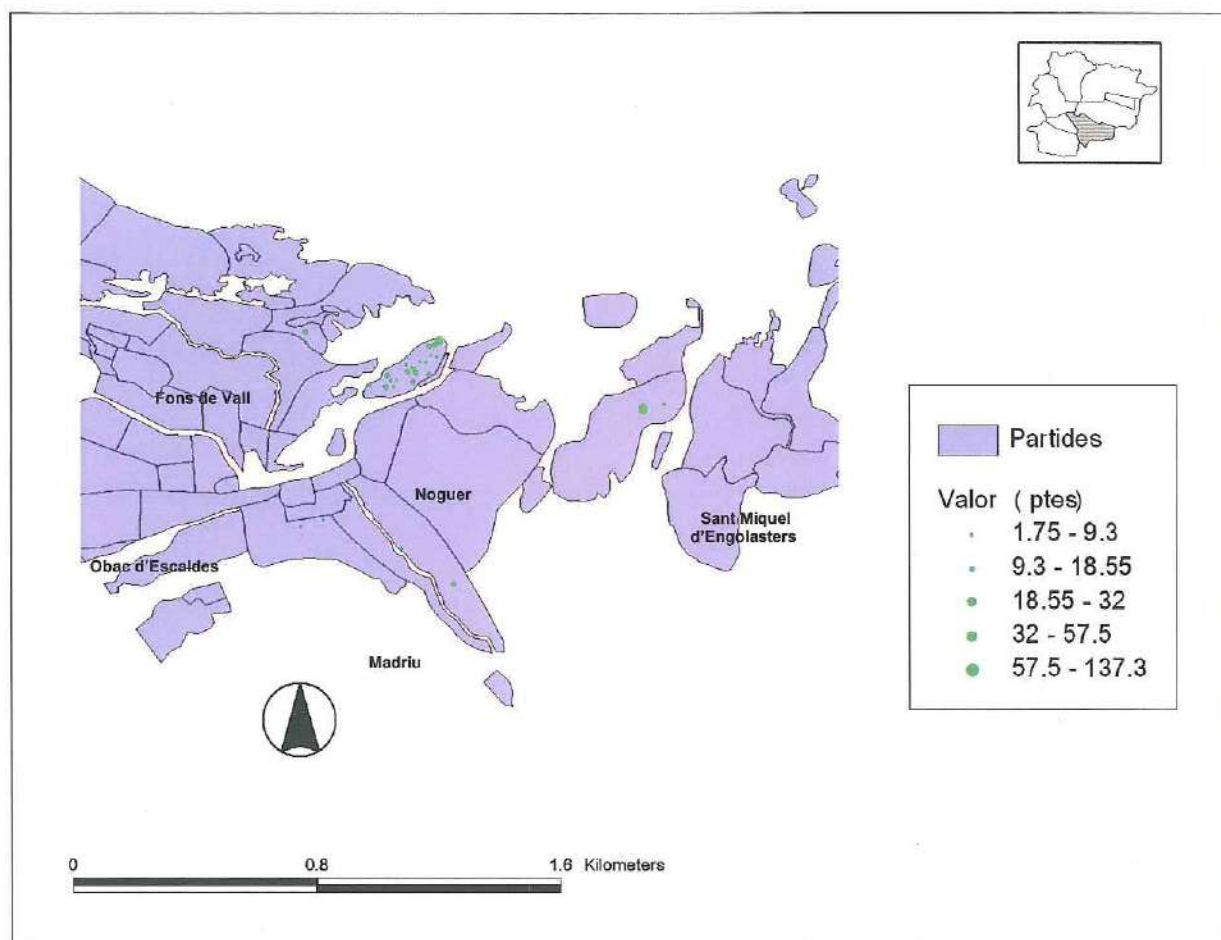
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, Carpeta 6.

Mapa 26. Boïgues d'Escaldes-Engordany (1886-1914)

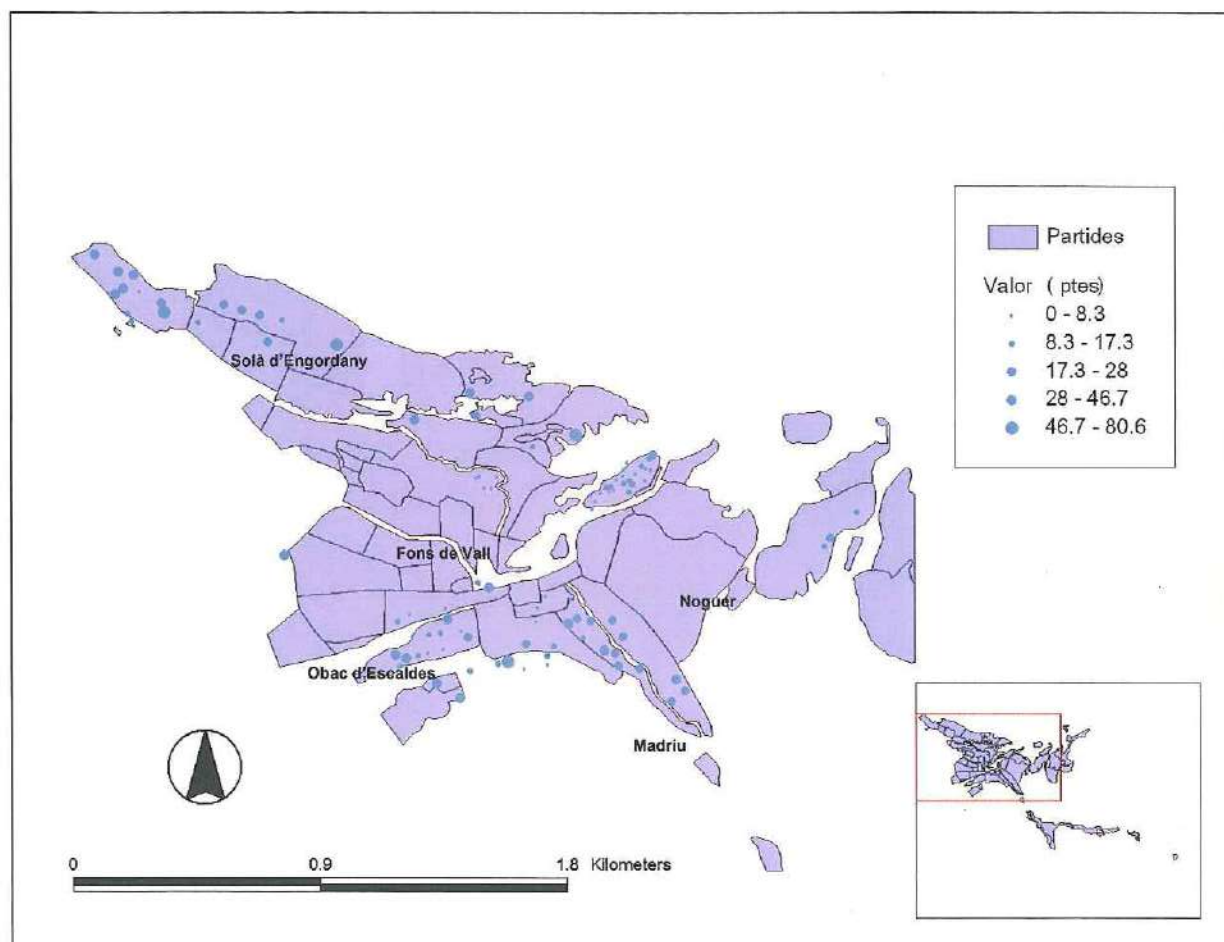
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACA, Carpeta 6.

Mapa 27. Judicacions (Escaldes-Engordany, 1826-1830)

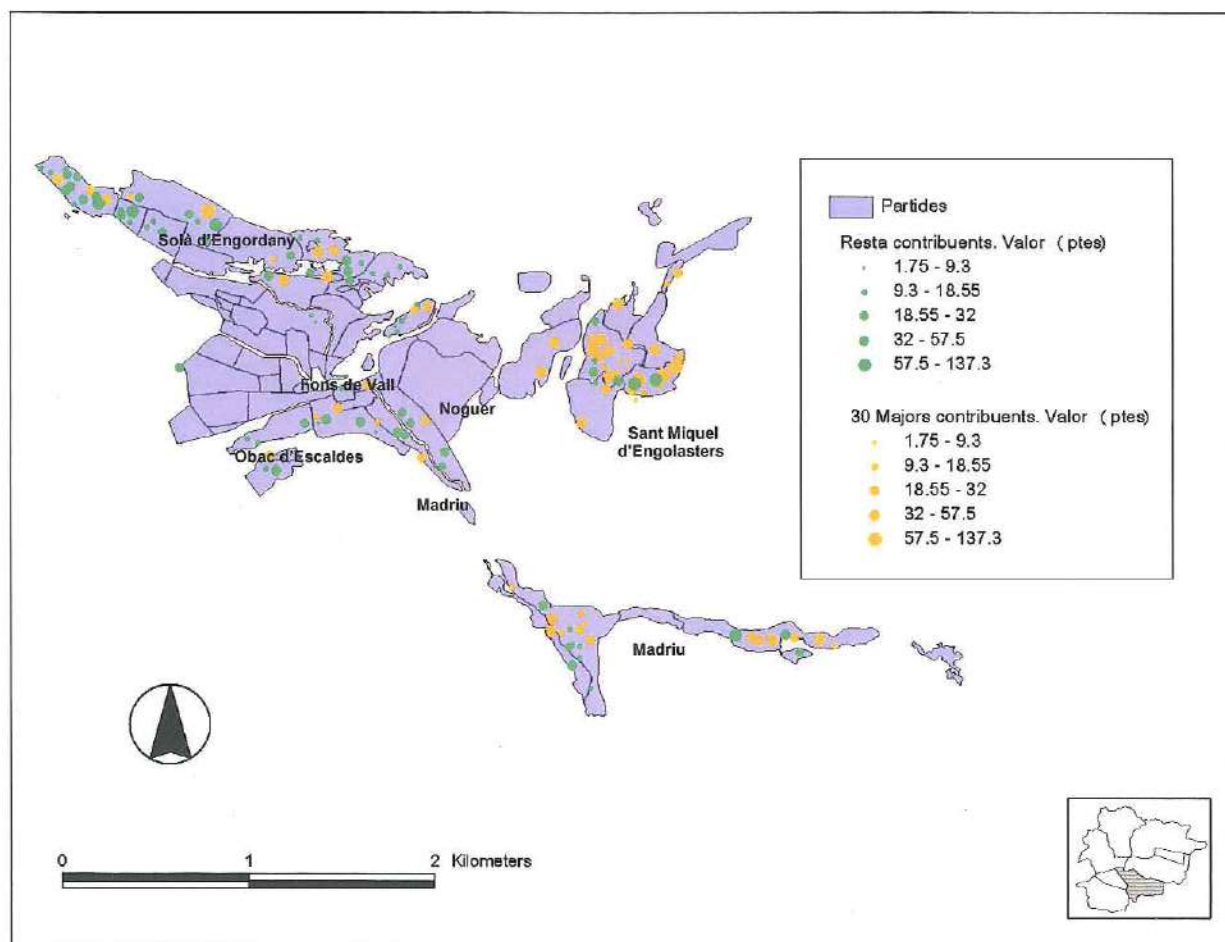
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACE-E, 711L-1.

Mapa 28. Judicacions dels contribuents que estan per sota els 30 primers llocs de la qüestia (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

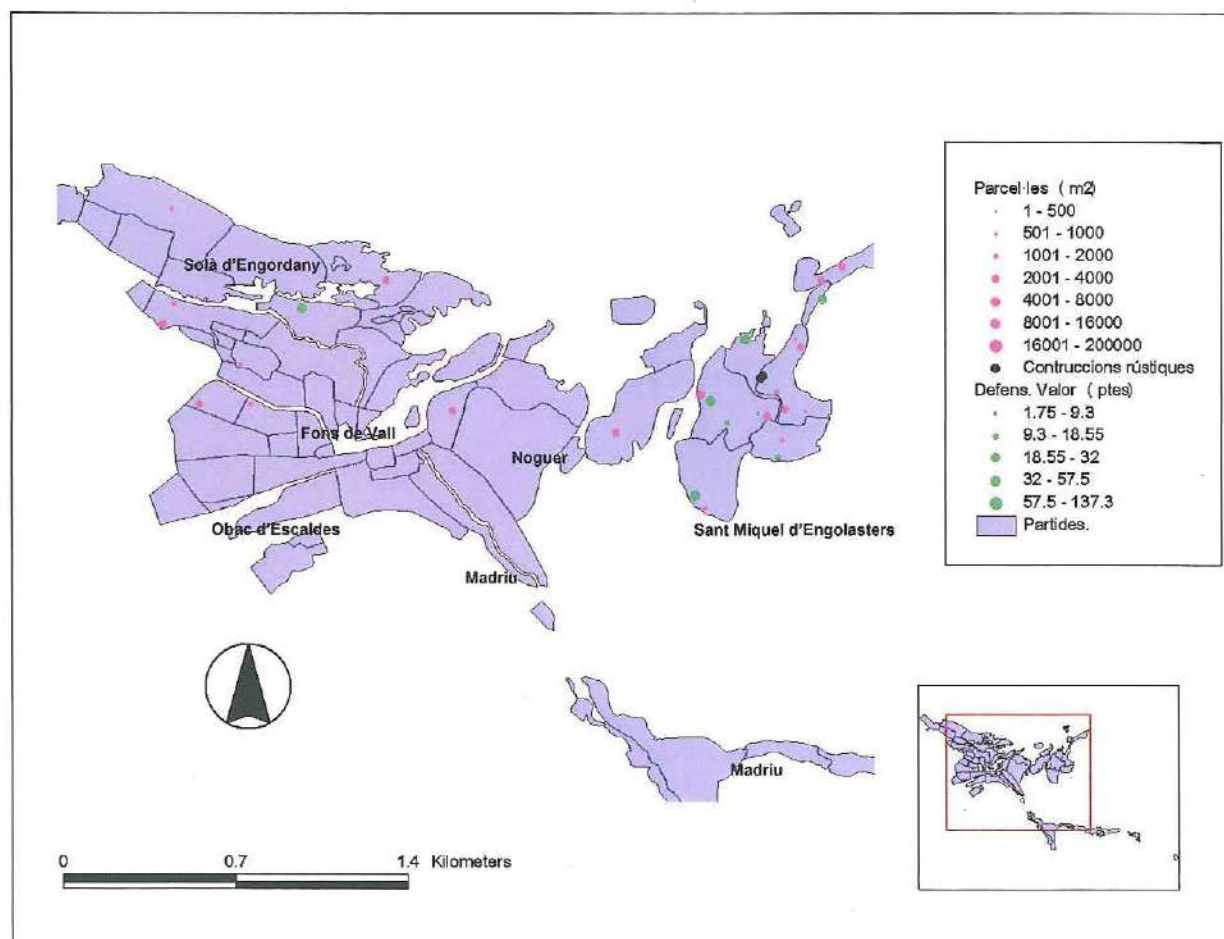
Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2.

Mapa 29. Defens per grups de contribuents de la qüestia (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2.

Mapa 30. Casa Vidal. Defens sol·licitats a partir de 1860 i parcel·les del Cadastre de principis del segle XX.

Font: Elaboració pròpia a partir de AHN/ACE-E, 719L-2; AHCA/Cadastre del Comú d'Andorra de 1910.

ANNEX

ANNEX 2. FOTOGRAFIES

Fotografia aèria 1948

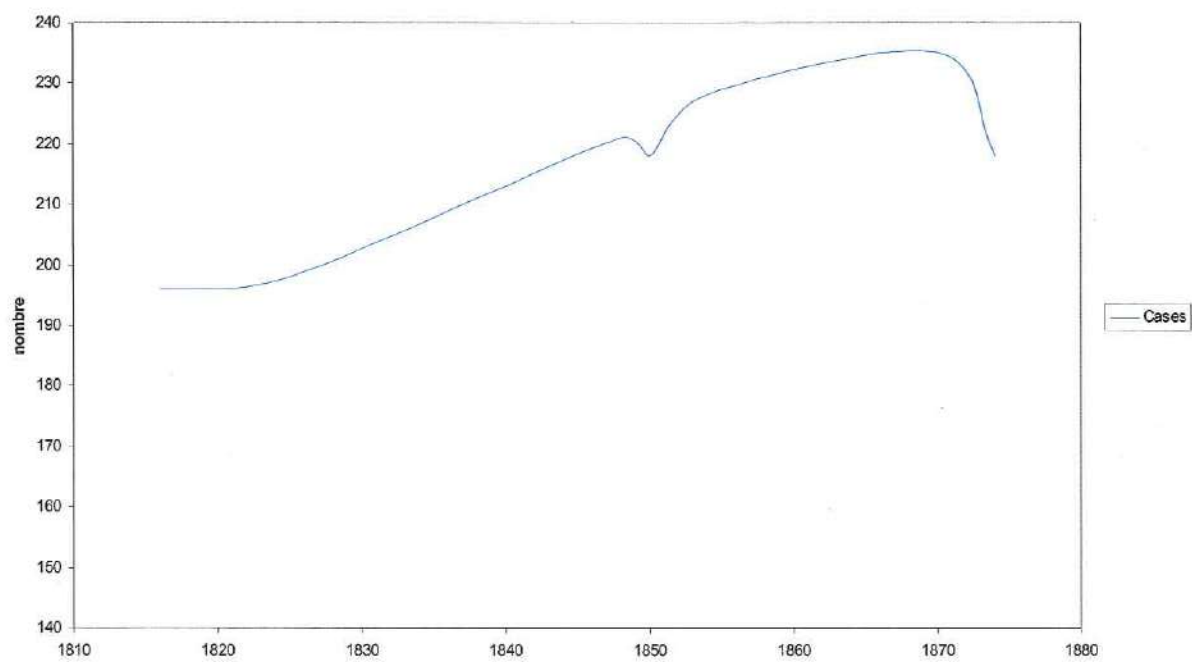

Font : Institut SIGMA

ANNEX

ANNEX 3. GRÀFICS

Gràfic 1. Evolució del nombre de cases (Parroquia d'Andorra, 1816-1874)

Font: AHN/ACA, Carpeta 6

ANNEX

ANNEX 4. QUADRES

Quadre 1. Evolució del nombre i valor de les judicacions i defens (Escaldes-Engordany, 1820-1914)

	Judicacions		Defenses		TOTAL ACTES	
	nombre	valor (ptes.)	nombre	valor (ptes.)	nombre	valor (ptes.)
1820-1825	2	53	0	0	2	53
1826-1830	28	262	0	0	28	262
1831-1835	2	16	0	0	2	16
1836-1840	2	39	2	126	4	165
1841-1845	7	61	0	0	7	61
1846-1850	1	6	0	0	1	6
1851-1855	3	68	1	17	4	86
1856-1860	6	167	2	29	8	196
1861-1865	14	235	8	260	22	494
1866-1870	33	658	50	1.198	83	1.856
1871-1875	1	8	15	489	16	497
1876-1880	11	171	8	106	19	278
1881-1885	40	660	16	327	56	988
1886-1890	6	65	7	109	13	174
1891-1895	12	225	13	193	25	418
1896-1900	2	98	2	19	4	117
1901-1905	7	192	9	259	16	451
1906-1910	7	152	17	311	24	464
1911-1914	2	36	4	53	6	89
	186	3.174	154	3.495	340	6.669

Font: AHN/ACE-E, 711L-1, 719L-2